НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ФЕДОРОВА Юлія Миколаївна

УДК 811.161.2’373.7 (043.3)

ФРАЗЕОЛОГІЗАЦІЯ ЗНАЧЕНЬ ПРИСВІЙНИХ ПРИКМЕТНИКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

10.02.01 – українська мова

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник –
Козачук Ганна Олександрівна,
кандидат філологічних наук, професор

Київ – 2010

ЗМІСТ

Вступ 4

Розділ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

1.1. Фразеологізми як одиниці мовної системи

1.1.1. Поняття фразеологічного значення і внутрішньої форми фразеологізмів в українській мові……...10

1.1.2. З історії вивчення української фразеології……19

1.1.3. Основні характеристики фразеологічних одиниць……25

1.1.4. Принципи класифікації фразеологічних одиниць……..36

1.2. Посесивний компонент у складі українських фразеологічних одиниць

1.2.1. Посесивність як лексико-граматична і словотвірна категорія……..48

1.2.2. Присвійні прикметники як виразники посесивності…….52

1.2.3. Посесивні субстантивовані конструкції……..62

1.3. **Висновки до першого розділу**…….....68

Розділ ІІ. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ З ПРИСВІЙНОПРИКМЕТНИКОВИМ КОМПОНЕНТОМ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

2.1. Фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, утвореними від античних власних назв.....70

2.2. Фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, утвореними від назв міфічних істот.....79

2.3. Фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, похідними від конфесійних назв.....89

2.4. Фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, утвореними від назв людей.....99

2.5. Фразеологічні одиниці, у складі яких наявні присвійні прикметники, утворені від назв тварин.....111

2.6. Висновки до другого розділу.....129

Розділ ІІІ. ОБРАЗНО-ПЕРЕНОСНІ ЗНАЧЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИСВІЙНИХ ПРИКМЕТНИКІВ – КОМПОНЕНТІВ МЕТАФОРИЧНИХ ТА ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ЗВОРОТІВ

3.1. Основні механізми метафоричного процесу.....131

3.2.Якісно-оцінна характеристика метафоричними і фразеологічними зворотами істот……..……143

3.3.Якісно-оцінна характеристика метафоричними і фразеологічними зворотами предметів.....171

3.4. Вираження метафоричними і фразеологічними зворотами абстрактних понять, пов'язаних з різними сферами людського життя.....174

3.5. Метафоричні і фразеологічні звороти з присвійними прикметниками, що позначають дії, процеси, стани, способи дій.....176

3.6. Висновки до третього розділу.....181

Висновки 183

Список використаної літератури 190

Список використаних джерел.....218

Список скорочень……221

Додатки 222

ВСТУП

Актуальність дослідження. На сучасному етапі дослідження фразеологічних одиниць у вітчизняній лінгвістиці здійснюється у двох напрямках: загальнотеоретичному і практичному. До теоретичних питань фразеології належать вивчення природи фразеологічних одиниць, фразеологізація, тобто процес і закономірності творення фразеологізмів, дослідження їх структури, семантики, шляхів поповнення та функціонування. Практичний напрям дослідження пов'язаний з теорією та практикою укладання фразеологічних та інших типів словників, у яких подаються фразеологічні одиниці, функціонуванням фразеологізмів у текстах різних функціональних стилів.

Теоретичні питання фразеології мають давню історію дослідження і повною мірою представлені у працях українських (О.О. Потебня, Б.О. Ларін, Л.Г. Скрипник, М.Ф. Алефіренко, В.Д. Ужченко) і російських мовознавців (В.В. Виноградов, Л.І. Ройзензон, В.П. Жуков, М.М. Шанський, В.М. Мокієнко, В.М. Телія та ін.).

Останнім часом посилився науковий інтерес до фразео-тематичних груп – підсистем фразеологічних одиниць, об'єднаних на основі наявності в їх структурі компонентів, що належать до однієї лексико-семантичної групи або до одного поняттєвого поля. В українській мові систематизацію фразеологічного матеріалу за фразео-тематичними групами вперше здійснила Л.Г. Скрипник. Наукові праці останніх років в галузі фразеології свідчать про збереження інтересу саме до фразео-тематичних груп фразеологічних одиниць. Фразеологізми з компонентом "власне ім'я" вивчали Н.А. Москаленко, Є.С. Отін, О.Ф. Кудіна, М.Ф. Алефіренко, М.С. Разумейко, Є.С. Регушевський, В.Д. Познанська, Н.М. Пасік, О.А. Мороз; анімалістичний компонент у фразеологізмах вивчали Л.С. Войтик, Н.Д. Петрова, А.І. Богуцька, В.М. Бойко, Д.В. Ужченко. Меншою мірою вивчені об'єднання фразеологічних одиниць, які мають семантично однотипний компонент. Певною мірою описані фразеологізми з власними

назвами міфологічного й біблійного походження (Н.В. Павлюк) та з назвами людей (Н.В. Щербакова).

Незважаючи на ґрунтовне вивчення фразеологічних одиниць мови та активне опрацювання проблем, пов'язаних із їх природою і функціонуванням, в українському й східнослов'янському мовознавстві окремі групи фразеологічних одиниць ще лишаються поза увагою дослідників. До такої групи належать фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, які заслуговують на увагу, бо вони становлять значну частку фразеологічного складу сучасної української мови і відзначаються різноманітністю семантичних типів, мають різні оцінні та експресивно-емоційні значення, у вираженні яких провідну роль відіграють саме присвійні прикметники.

Лінгвістичні розвідки українських мовознавців були присвячені вивченню різних аспектів фразеології, все ж не зовсім дослідженими залишаються процеси фразеологізації словосполучень з присвійним прикметниковим компонентом, їх оформлення і закріплення у мовленнєвій практиці як стійких і відтворюваних словесних комплексів, співвідносних за структурою із словосполученням чи реченням. Поодинокі характеристики фразеологізмів з присвійними прикметниками зустрічаються у працях сучасних фразеологів тільки у зв'язку з наявністю в їхній структурі ономастичного та анімалістичного компонентів.

Тому процес фразеологізації присвійних прикметників, структура, семантика і функціонування відповідних фразеологізмів потребує детального дослідження.

Актуальність теми дослідження зумовлена потребою дослідження фразеологічних одиниць з присвійним прикметником, які не були ще предметом спеціальних наукових розвідок в українському мовознавстві, зокрема необхідністю з'ясування процесу фразеологізації вільних сполучень слів з присвійними прикметниками і набуття ними ознак фразеологізмів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційної роботи відповідає планам наукової роботи кафедри української мови Інституту української філології Національного педагогічного університету

імені М.П. Драгоманова за проблемою “Лінгводидактичний опис функціонування української мови” та полягає в дослідженні семантичних і структурних особливостей фразеологічних одиниць з присвійним прикметниковим компонентом. Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 2 від 30 вересня 2004 року) і схвалено науковою координаційною радою “Українська мова” Інституту української мови НАН України (протокол № 22 від 13 жовтня 2004 року).

Мета дисертаційної роботи полягає у дослідженні процесу фразеологізації на основі виявлення корпусу фразеологічних одиниць з присвійним компонентом, з’ясуванні особливостей фразеологізації цих одиниць та їх місця в українській мові.

Досягнення поставленої мети передбачає розв’язання таких **завдань**:

1) уточнити зміст понять “фразеологічна одиниця” і “фразеологізація” у сучасній лінгвістиці;

2) з’ясувати особливості процесу фразеологізації синтаксичних словосполучень з компонентом посесивної семантики;

3) визначити ступені фразеологізації присвійних прикметників у складі фразеологічних одиниць;

4) описати структурно-семантичні типи та моделі фразеологічних одиниць з присвійним компонентом;

5) дослідити конотативний компонент у семантиці фразеологічних одиниць з присвійними прикметниками.

Об’єктом дослідження послужили фразеологічні одиниці сучасної української мови, їх структура та функціонування.

Предметом дослідження є структурно-семантичні типи фразеологічних одиниць з присвійним компонентом в українській мові.

Методи дослідження. Вибір методів аналізу зумовлений специфікою об’єкта та завданнями дослідження. У дисертації використано методи та прийоми, які оптимально представляють особливості формування та функціонування

фразеологічних одиниць з присвійним компонентом. Виділення, інвентаризацію та наукову систематику фразеологічних одиниць з присвійним компонентом здійснено на основі описового методу. Для виявлення семантико-граматичної типології було застосовано компонентний аналіз. Використано також трансформаційний метод для з'ясування функціональних особливостей фразеологізмів та зіставлення фіксацій фразеологічних одиниць у фразеологічних і тлумачних словниках.

Матеріалом дослідження послужили близько 500 фразеологічних одиниць з присвійними прикметниками, дібрані з українських фразеологічних і тлумачних словників. Словникові дані доповнено текстовими прикладами, вилученими з художніх творів. На основі розуміння фразеології у широкому значенні до аналізу залучалися не тільки ідіоми, фразеологічні сполучення, різні порівняльні звороти, а й прислів'я, приказки, термінологічні назви, індивідуально-авторські метафоричні сполуки, які містять у своїй структурі компонент посесивної семантики. Основним критерієм добору одиниць для аналізу є визначення фразеологічної одиниці як нарізнооформленого, але семантично цілісного й неподільного мовного знака, який своїм виникненням і функціонуванням зобов'язаний фраземотворчій взаємодії одиниць лексичного, морфологічного і синтаксичного рівнів.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві на широкому фактичному матеріалі комплексно досліджено процес фразеологізації значень присвійних прикметників у складі фразеологічних одиниць; визначено основні етапи фразеологізації синтаксичних одиниць з присвійним компонентом; виявлено продуктивні ресурси їх творення; розкрито семантико-граматичні особливості фразеологічних одиниць з присвійними прикметниками; з'ясовано внутрішньо-системні зв'язки у підсистемі фразеологічних одиниць з посесивним значенням та стилістичні особливості функціонування їх у сучасній українській літературній мові.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що інтегрований опис однієї з підсистем фразеології української мови сприятиме поглибленню

теоретичних засад фразеологізації як процесу формування, стабілізації, закріплення і відтворення фразеологізмів; ґрунтовному описові внутрішньокомпонентних відношень, які виявляються в структурі фразеологічних одиниць; деталізації структурно-семантичної класифікації фразеологізмів; подальшому вивченню структурно-семантичних типів фразеологічних одиниць; з'ясуванню їх стильової закріпленості та стилістичних можливостей функціонування в сучасній українській літературній мові.

Практичне значення дисертаційного дослідження визначене можливістю використання одержаних результатів у практиці лінгводидактики середньої та вищої школи, у підготовці спецкурсів і спецсемінарів, в укладанні підручників та навчально-методичних посібників з фразеології, лексикології, стилістики, у науково-пошуковій роботі студентів та магістрантів філологічних спеціальностей. Представлені матеріали можуть бути використані як джерело фактичного матеріалу для укладання лексикографічних праць.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення і результати дисертаційного дослідження викладено в доповідях на звітно-наукових конференціях викладачів та аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова; на VIII Всеукраїнській науково-практичній конференції "Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість" (Європейський університет, травень, 2005); на IX Всеукраїнській науково-практичній конференції "Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість" (Європейський університет, квітень, 2006); Міжнародній науковій конференції "Лінгвалізація світу: теоретичний і методичний аспекти" (Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, травень, 2008).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено в 5 статтях, опублікованих у збірниках наукових праць, що затверджені ВАК України як фахові.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів з висновками, загальних висновків, списку використаної літератури (286 позицій),

списку використаних джерел дослідження (32 позиції), додатку. У додатку вміщено словник стійких сполучень слів із присвійним компонентом. Обсяг дисертації без списків використаної літератури, джерел та додатків – 188 сторінок, загальний обсяг роботи – 255 сторінок.

РОЗДІЛ І
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

1.1. Фразеологізми як одиниці мовної системи

Предметом фразеології як розділу мовознавства є дослідження природи фразеологізмів, їх категорійних ознак, структурно-семантичних типів, а також виявлення закономірностей функціонування у мовленні. Фразеологія вивчає специфіку фразеологізмів як знаків вторинного утворення, зокрема як особливого типу вторинної номінації. Важливим завданням фразеології є вивчення процесів фразеотворення в їх номінативному і комунікативно-функціональному аспектах, а також дослідження фразеологічної деривації, тобто утворення нових значень слів на базі значень фразеологізмів.

1.1.1. Поняття фразеологічного значення і внутрішньої форми фразеологізмів в українській мові

Семантично фразеологізми перебувають у тісному зв’язку зі всіма виявами матеріального й духовного життя народу, з його менталітетом, системою цінностей, бо досвід народу виявляється передусім саме в значенні усталених висловів.

Однією із складних проблем у процесі фразеологізації є проблема фразеологічного значення. Аналіз фразеологічного значення передбачає виділення окремих ступенів абстракції. Складність фразеологічної семантики полягає в перевазі експресивного компонента над предметно-логічним змістом, що зумовлює постійну динаміку й фразеологічного складу в структурі фразеологічної одиниці, визнаючи її загальну функцію в мові. Експресивно-емоційний аспект фразеологічних одиниць зумовлений їх образним змістом, етимологічним асоціатом, що пробуджує активну діяльність уяви, спонукає до мислення. Своєрідність семантики фразеологічної одиниці полягає у її

вибірковості, у тотальній спрямованості на характеристику людини чи на її оцінку довкілля, на негативні поля.

Вчені по-різному кваліфікують фразеологічне значення. Зокрема, М.Ф. Алефіренко вважає фразеологічне значення сукупністю впорядкованих семантичних елементів – сем, серед яких виділяються архісеми – загальні семи родового значення, диференційні семи видового значення і потенційні семи, які відображають побічні властивості й ознаки репрезентуючого денотату [6, 177].

В енциклопедії української мови фразеологічне значеня кваліфікується як "притаманне фразеологічній одиниці категоріальне значення, своєрідність якого полягає у його цілісності та переосмисленості і випливає із специфіки, компонентності складу та способу утворення фразеологізму" [263, 710].

В основі формування фразеологічного значення лежить етимологічний (первинний) образ, виникнення якого зумовлюється: 1) відображенням у національно-мовній свідомості типової предметно-поняттєвої ситуації; 2) смисловими асоціаціями, що спричинюються фраземотворчою взаємодією лексичних компонентів фразеологізму. Фразеологічне значення поєднує в собі відображення позначуваного фрагмента дійсності і ставлення до нього певного мовного колективу. Образне вираження у фразеологічному значенні позамовної дійсності – результат суспільно значущого багатовікового її пізнання, діалектичне поєднання розумового й чуттєвого світосприйняття [263, 708-709].

Специфіка фразеологічного значення полягає не лише у його характері, а й у способі творення. Фразеологічне значення відповідає вторинності номінації, мовного відтворення фразеологізмами дійсності, на відміну від лексичного значення слів, денотативно-сигніфікативний аспект якого безпосередньо пов'язаний з первинною (прямою) номінацією. Як при непрямій лексичній, так і при вторинній фразеологічній номінації значення утворюються на основі переосмислення. Непряма номінація здійснюється полісемантичним словом, значення якого обов'язково пов'язане з денотатом, необхідним для відповідної віднесеності з названою реалією. Переносне значення слова спрямоване не безпосередньо на предмет, а усвідомлюється через пряме номінативне значення.

При вторинній (фразеологічній) номінації визначальну роль відіграють окремі смислові елементи компонентів – семи. Наприклад, значення фразеологічної одиниці *розрубати гордіїв вузол* ‘швидко і просто розв’язувати складне, заплутане питання’ пов’язане з образним уявленням про вирішення дуже складної справи швидко, прямолінійно і до кінця.

Фразеологічне значення утворюється на основі переосмислення співзвучного з ним вільного словосполучення у цілому і має опосередкований характер. Посередниками між планом вираження фразеологізму і реальною дійсністю виступають денотативно-сигніфікативні елементи семантично перетворених компонентів. У процесі фразеологічної номінації формування фразеологічного значення здійснюється за такою схемою: дійсність – понятійно-мовне відображення її – сигніфікати опосередковуючого, опорного найменування – попереднє структурно-семантичне значення мовної форми – мовна форма у вторинній функції називання.

Фразеологічне значення створюється не поєднанням, а сплавом кількох найменувань у єдине ціле внаслідок переосмислення лексичних значень слів-компонентів. Найпоширенішими способами переосмислення, що базується на реальних асоціативних зв’язках, є метонімічне та метафоричне переосмислення. У першому випадку воно здійснюється під впливом суміжності об’єктів первинної і вторинної номінації, де певна частина сигніфіката компонента збігається з відповідними семами іншого сигніфіката – фразеологічного, як у фразеологічній одиниці *заяча душа* ‘несмілива, полохлива людина’, де компонент *душа* переосмислюється за суміжністю із значенням слова *людина*. У другому випадку переосмислення базується на основі аналогії, що існує між денотатами вільного і фразеологічного словосполучень (*як з телячого (собачого) хвоста сито* ‘нікудишній, нікчемний, зовсім поганий’).

Понятійну основу значення фразеологізму як одиниці вторинної номінації становить взаємодія первинного і вторинного об’єктів найменувань. Семантичним перетворенням підлягають сигніфікативні елементи лексичних значень, які стають основоположними у формуванні ядра значення усього фразеологічного

звороту. При цьому відбуваються зміни денотативної віднесеності, його знакової спрямованості на іншу денотативну ситуацію, яка виражає інші відношення, що є наслідком образного сприйняття світу. Отже, фразеологічне значення формується не на основі певної ознаки денотата, а в процесі мовної взаємодії понятійних відображень реалій фразеологічних компонентів і понятійного змісту дійсності, яку означає фразеологічна одиниця, тобто на основі переосмислення всієї ситуації.

Фразеологічне значення пов'язане з комплексом питань: 1) семний аналіз і транспозиція сем у складових фразеологічної одиниці у процесі метафоризації; 2) порівняння лексичного і фразеологічного значень; 3) характер внутрішньої форми фразеологічної одиниці; 4) участь компонентів у формуванні цілісного значення фразеологічної одиниці; 5) конотація фразеологічної одиниці; 6) особливості фразеологічної ідеографії.

М.Ф. Алефіренко вважає, що у складі фразеологічних одиниць семи слів-компонентів зазнають фразеологічної транспозиції, а саме: колишні архісеми згасають або повністю зникають, диференційні семи трансплантуються в ядерні, а потенційні семи… можуть актуалізуватися, займаючи передній план фразеологічного значення [9, 21].

Теоретичне обґрунтування фразеологічного значення "як особливої семантичної категорії", на думку М.Ф. Алефіренка, неможливе без вивчення "відношення фразеологічного значення з семантичними одиницями інших рівнів у структурі мови" [6, 176]. Найтіснішими є системно-семантичні зв'язки між фразеологічним і лексичним заченнями, в чому й полягає складність проблеми їх розмежування.

Є риси, які зближують слово і фразеологізм за багатьма загальнофункціональними, формальними, семантичними ознаками, і, відповідно, риси, які кваліфікують названі одиниці як різнорідні об'єкти. Як і слова, фразеологічні одиниці виконують номінативну функцію, виступають фразеотворчою базою, їм притаманні парадигматичні форми, ті самі класифікаційні розряди – морфологічні (субстантивні, ад'єктивні, адвербіальні,

дієслівні та ін.) і синтаксичні (підметові, присудкові, додаткові, обставинні). Фразеологізми вступають у різні системні зв'язки (синонімічні, антонімічні та ін.). Фразеологізмам, як і словам, поряд з історичною змінністю властива гнучкість живого функціонування.

Однак слово і фразеологізм – різні мовні одиниці, бо основними функціями фразеологічних одиниць є зображувальна і характерологічна, тоді як номінативна й комунікативна, характерні для слова, відсунуті на другий план. Яскраво виражена конотація, відчутна експресивність, ускладнена семантична структура фразеологічної одиниці, певна дифузність фразеологічного значення потребують і адекватної, багатослівної, розгорнутої передачі семантико-стилістичних обертонів вторинних найменувань. Ідентифікація однією лексемою фразеологічної одиниці з граматичною структурою речення ускладнена: *посилати до бісового батька кого* 'висловлювати у різкій формі своє небажання спілкуватися з ким-небудь; лаятися'. Вигукові фразеологізми, у яких номінативний аспект значення зведений до мінімуму, а конотативний виходить на перший план, тлумачаться описово: *крий мати божа* 'уживається для вираження оцінки, міри чого-небудь (з відтінком небажаності чи застереження)'.

Щодо інших відмінностей слова і фразеологізму, то можна вказати на те, що слово має лексичне значення, фразеологізм – своє специфічне фразеологічне значення, яке постає внаслідок метафоризації вільного словокомплексу (переінтеграції сем). Семантика слова переважно контекстно обумовлена, тоді як семантика фразеологізму здебільшого не залежить від контексту. Слова – одиниці цілісноформлені, фразеологізми – при цілісності значення – мають розчленовану структуру, нарізноформлені. Ця глибинна суперечність динамізує фразеологічну одиницю, впливає на багато її властивостей. Компонентність фразеологічної одиниці, як вважають В.Д. Ужченко, Л.Г. Авксентьєв, спричинює складність її семантичної структури, уможливлює квантитативну варіантність словокомплексу, обумовлюючи специфічні для надслівної мовної одиниці оказіональні зміни в мовленні (еліпсис, нарощення, поширення компонентного складу тощо), обмежує

її валентні зв’язки зі словами [262, 15], але розширює стилістично-смислові можливості її адаптації в різних видах дискурсу.

Непростою є також проблема визначення внутрішньої форми фразеологізмів, яка відрізняється від внутрішньої форми окремого слова. Поняття внутрішньої форми було розроблено насамперед для мови (В. Гумбольдт) і слова (Х. Штейнталь, О.О. Потебня); під ним розуміли спосіб поєднання думки й звука в слові. У О.О. Потебні внутрішня форма – це знак значення попереднього слова, спільний елемент відомого й нового слова, “найближче етимологічне значення слова, той спосіб, яким виражається зміст” [205, 193].

Остаточна невизначеність мовного або ментального характеру внутрішньої форми, ступеня її етимологічності, як вважає О.О. Селіванова, породжує певне коло питань щодо співвідношення внутрішньої форми та мотивованості, значення, словотворчої структури, а також проблеми наявності внутрішньої форми у непохідних слів з “прозорою” етимологією, її конфігурації у конструктивно та семантично похідних найменуваннях, динамізації та парадоксальності [224, 32].

І.С. Торопцев зауважує, що “за внутрішньою формою слова з узагальненим значенням немає нічого, крім словотворчого зв’язку, який ґрунтується на співвідносних ознаках в ідеальному змісті та на наявній у різній мірі збіжності у звуковій формі похідних та мотивуючих слів” [256, 38], тобто головною ознакою внутрішньої форми він вважає мотивованість. Н.І. Мігіріна, вважаючи, що внутрішня форма фокусує найважливіші системні зв’язки мови, наголошує: “Внутрішня форма є інваріантом словотворчої мікросистеми – словотворчої парадигми” [158, 11].

Заперечуючи ототожнення внутрішньої форми з мотивованістю, В.Г. Варіна підкреслює, що внутрішню форму потрібно відрізняти від мотивованості на підставі відношень причини і наслідку між ними, оскільки мотивованість фіксується у результаті сприймання мовцем словотворчих аналогій мовної системи та пізнання зв’язку семантики мотивованого з певними ознаками мотивуючого [223, 32].

Внутрішня форма та мотивованість, словотворча структура, як зазначає Є.С. Снітко, – це сутності різного порядку, однак між ними існує певне відношення: “Поняття мотивованості може бути інтерпретовано як властивість внутрішньої форми більшою або меншою мірою експліцитності об’єктивувати зв’язок позначеного з іншими явищами дійсності та відповідними ментальними категоріями і зумовлювати семантичне та структурне співвідношення номінативної одиниці з відповідними значущими одиницями мови” [230, 59].

Не менш складним, на думку О.О. Селіванової, є відношення між внутрішньою формою та лексичним значенням: “Проблеми зв’язку внутрішньої форми із семантикою вирішуються залежно від значущості, вагомості змісту мотиваторів у створенні нового змісту похідного слова. Семантика мотивованої номінативної одиниці може бути безпосередньо пов’язана із значенням мотивуючих слів, що стають її основою, навіть за умови імплікації певної частини мотивуючої синтагми” [223, 33]. Далі дослідниця зазначає, що іноді закріплення значення за номінатами відбувається шляхом асоціювання, опосередковано, або через периферійні компоненти, що відтворюють випадкові ознаки, “тобто між поняттям, що стає основою номінації, і змістом виникає значний смисловий простір, який заповнюється тільки шляхом пояснення вибору такої номінативної структури” [223, 33]. У таких випадках внутрішня форма дуже віддалена від лексичного значення. Крім того, семантика – лінгвістична сутність, а внутрішня форма – “це головна ланка, що поєднує дві стадії номінативного акту – довербальну, пов’язану з виникненням суб’єктивних пізнавальних образів, та вербальну, пов’язану з мовною об’єктивацією дискретних елементів уявлень” [230, 5]. Відношення внутрішньої форми до значення дослідники пояснюють її впливом на семантику слова, його емоційно-експресивну забарвленість, стилістичні функції, лексичну сполучуваність [223, 33].

За В.В. Виноградовим, внутрішня форма – культурно детермінований образ, що виражає не тільки тлумачення дійсності, але і її оцінку: “Слово не тільки володіє граматичними і лексичними, предметними значеннями, а воно в той же час виражає оцінку суб’єкта – колективного або індивідуального. Предметне

значення слова певною мірою формується цією оцінкою, і оцінці належить творча роль у змінах значень" [51, 25].

У Б.О. Ларіна внутрішня форма пов'язується з метафоризацією, "семантичним збагаченням" "у бік образної типовості" [138, 145-148].

У В.П. Жукова внутрішня форма – це образ, створений "взаємодією вільного словосполучення з переосмисленим на його основі фразеологізмом" [93, 8].

Для О.В. Куніна та М.П. Коломийця внутрішня форма – це "мотивуюча образність фразеологічної одиниці, основана на деривацийних зв'язках її значення із значенням прототипу" [134, 146; 118, 8].

В довідниковому виданні "Українська мова : Енциклопедія" зазначено, що внутрішня форма є асоціативно-образним елементом, який опосередковано співвідносить фразеологізм з відповідними об'єктами вторинної (непрямої, фразеологічної) номінації, а також зумовлює варіантні й системно-семантичні властивості фразеологізму – їхню багатозначність, синонімію й антонімію [263, 709].

Процес становлення внутрішньої форми фразеологічної одиниці як результат згущення думки, стиснення розгорнутого дискурсу О.О. Потебня аналізував у напрямі від синтаксично ширших утворень (байка, казка, анекдот, прислів'я) до вужчих (слово). Вираз "*по щучьему велению*" взято з казки про ледачого парубка, забаганки якого враз виконувалися. Сьогодні ця фразеологічна одиниця має двоє значень: 'без докладання зусиль; ніби в казці', 'негайно, дуже швидко'.

Розрізняють фразеологічні одиниці з живою і втраченою внутрішньою формою. У перших мовці легко переходять від елементів значення вихідних систем (вільних словосполучень, фраз, лексичних стійких словосполучень, тобто прототипічних утворень) до цілісного метафоричного значення фразеолоічної одиниці (*витягати на світ божий кого, що, блукати по світу божому, вовчий апетит*). Другі втратили внутрішню форму (*вип'є Гапка чортового батька, ноги як у курячого злодія, держати (тримати) в їжачих рукавицях*) й потребують

етимологічних розшуків. Під втраченою внутрішньою формою фразеологічної одиниці розуміють такі їх ознаки номінації, які з тих чи інших причин уже не усвідомлюються мовним загалом, оскільки “перервався ланцюг”, що єднає вільний прототип і фразеологічне словосполучення [262, 32], “спосіб поєднання думки і звука в слові” (О.О. Потебня), затемнився образ, створений, за В.П. Жуковим, “взаємодією вільного словосполучення з переосмисленим на його основі фразеологізмом”. Інколи уже усталений зворот “припасовують” до якогось вузького факту й осмислюють як його наслідок.

Отже, внутрішня форма фразеологічної одиниці постає як результат взаємодії словосполучення-прототипу й метафоризованої похідної одиниці – фразеологізму; мотивувальної вербальної бази мотивуючого словокомплексу й мотивованого фразеологізму; деривaційної бази і нового фразеологічного словосполучення. Важливо також знати ситуацію, що спричинила образ, виявити вихідну модель, тобто реконструювати вихідне вільне словосполучення з прямим значенням компонентів, які й формують образ фразеологічної одиниці, стають матеріальним вираженням її внутрішньої форми. Ширше – внутрішня форма фразеологізмів як елемент їх значення встановлюється тільки на тлі матеріальної та духовної культури етносу.

Актуальним питанням при аналізі фразеологізмів є питанням, чим є компонент фразеологічної одиниці. Деякі вчені обстоюють погляд на десемантизацію слів у фразеологічному звороті, їх “розчинення”, на втрату словами індивідуального значення й категоріальних ознак. Проте ніхто не заперечує генетичного зв’язку між вільним і омонімічним фразеологічним словокомплексом. В.П. Жуков, Л.Г. Скрипник виділяють у фразеологічній одиниці смисловий центр – такий повнозначний компонент, який виконує в складі фразеологізму смислоутворювальну функцію. Його наявність викликана нерівномірністю фразеологізації, тобто різним ступенем деактуалізації компонентів. Семантичний центр важко визначити у зрощеннях, однотипно сконструйованих одиницях, організованих за типом повтору однокореневих слів,

у компаративних зворотах з кількома повнозначними словами, каламбурних структурах [227, 79].

Компоненти фразеологічних одиниць різною мірою втрачають свої словесні властивості (автономність лексичного значення, предметну співвіднесеність, можливість поєднуватися з іншими мовними одиницями), проте не перестають бути словами. Відсутність у компонента фразеологічної одиниці певної риси слова (деяких сем, певних комбінацій сем як наслідок їх транспозиції, властивих лексемі вільного вжитку) не може бути підставою для позбавлення його статусу слова.

1.1.2. З історії вивчення української фразеології

У середині 50-х років XX ст. Б.О. Ларін писав, що фразеологія перебуває в стані "прихованого розвитку". Проте вже в XIX ст. Ф.І. Буслаєв виділив фразеологію як окремий розділ, в якому називав мовні одиниці зі специфічною семантикою (тропи, образні слова) [42]. Далі формування фазеології пов'язано з ім'ям швейцарського вченого Шарля де Баллі [22], який суть фразеологічної одиниці вбачає в семантичних ознаках, зауважуючи, що коли в якомусь словосполученні кожна графічна одиниця частково або повністю втрачає своє значення й тільки сполучення в цілому зберігає чіткий смисл, то можна стверджувати, що маємо справу з фразеологічним виразом [22, 87]. Учений висловив низку прогресивних ідей, що знайшли втілення й розробку в пізніших дослідженнях. Він виділив чотири групи словосполучень: 1) вільні словосполучення; 2) звичні словосполучення (словосполучення з відносно вільним зв'язком компонентів); 3) фразеологічні ряди (групи слів, у яких двоє розташованих поряд понять зливаються майже в одне); 4) фразеологічні єдності (сполучення, в яких слова втратили своє значення й виражають єдине нерозкладне поняття). Пізніше Ш. Баллі називає вже дві групи: вільні словосполучення і фразеологічні єдності.

Питання виділення фразеології як окремого розділу лінгвістики було порушене М.К. Кульманом, О.О. Шахматовим. М.К. Кульман висловлювався про необхідність розрізнення “граматичного і фразеологічного матеріалу”, оскільки в стійких, застиглих фразеологічних зворотах способи вираження синтаксичного зв’язку нерідко бувають архаїчними, відірваними від живих категорій сучасної мови [51, 28]. О.О. Шахматов виділив в окрему групу неподільні словосполучення, передбачивши, що семантична неподільність словесної групи веде до послаблення і втрати нею граматичної розчленованості [279].

Проте питання про систематичне вивчення фразеології як лінгвістичної дисципліни вперше було поставлене в кінці 20-х років ХХ ст. Є.Д. Поливановим. Він уважав за потрібне виділити фразеологію у самостійний розділ мовознавчої науки, який “займе відособлену і стійку позицію (подібно до фонетики, морфології та ін.) у лінгвістичній літературі майбутнього, коли в послідовній постановці різних проблем наша наука буде позбавлена випадкових прогалин” [195, 61]. Пізніше вчений писав, що “виникає потреба в особливому розділі, який був би сумірним із синтаксисом, але в той же час мав на увазі не загальні типи, а індивідуальне значення цих окремих словосполучень, подібно до того, як лексика має справу з індивідуальними (лексичними) значеннями окремих слів” [152, 28].

У кінці 20-х років ХХ ст. з’являється стаття І.М. Вульфіус “До питання про класифікацію ідіомів”. Трохи пізніше Є.С. Істріна виділила фразеологію як самостійний розділ лексикології [152, 29]. Проте Є.Д. Поливанов відзначав, що “як окрема дисципліна або розділ мовознавства фразеологія (або ідіоматика) ще не завоювала собі осібної позиції у літературі нашої науки, тобто немає більш або менш великих розділів лінгвістичної літератури, присвячених саме фразеології (подібно до інших дисциплін: фонетики, морфології, синтаксису, лексики), незважаючи на всі її теоретичні права на існування і практичну вагу для викладання мов” [152, 29].

До появи праць російських учених В.В. Виноградова та Б.О. Ларіна фразеологія розглядалася як невід’ємна складова частина лексикології, як її окремий розділ. Про необхідність виділення фразеології як окремої дисципліни

наголошував Б.О. Ларін: “Виділити таку дисципліну нам уже конче треба, бо всім зрозуміла дилетантська безпорадність, різнобій і безуспішність побіжного, випадкового аналізу цього матеріалу в лексикографії, стилістиці, синтаксисі. Всім зрозуміла вага спеціального вивчення цього своєрідного фонду виразових засобів мови” [138, 201].

Праці названих лінгвістів підготували ґрунт до виділення фразеології в окремий розділ мовознавства. Фразеологія як самостійна галузь науки безпосередньо пов’язана з працями В.В. Виноградова, які з’явилися у 40-х роках XX ст., а на кінець 60-х років вона вже стала самостійною наукою в системі мовознавчих дисциплін. За концепцією В.В. Виноградова, стійкість фразеологічної одиниці є наслідком її семантичної цілісності; у фразеологічній одиниці значення цілого ніколи не дорівнює сумі значень елементів; ступінь семантичного поєднаня слів-компонентів і співвідношення семантики всього вислову із семантикою його окремих складників є основою виділення головних типів фразеологічних одиниць. Найважливіше значення праць В.В. Виноградова у тому, що в них була подана семантична класифікація фразеологізмів та обґрунтована категорія зв’язаності значень; це лягло в основу наступних досліджень з фразеології.

Питання обсягу і об’єкта фразеології, ознак фразеологізму, специфіки фразеологічного значення, методи дослідження вивчали В.Л. Архангельський, О.М. Бабкін, І.І. Чернишова, Л.І. Ройзензон, В.П. Жуков, М.М. Шанський, Р. М. Попов та інші.

Передумови теорії фразеології були закладені ще у працях найвидатнішого українського мовознавця, основоположника психологічного напряму в слов’янському мовознавстві О.О. Потебні. Ще й нині немає практично жодного серйозного фразеологічного дослідження, яке б обходилося без посилань на праці вченого. Значну увагу О.О. Потебня приділяв синонімічним засобам української мови, у яких одним із членів ряду чи обома були фразеологічні звороти [261, 34]. Він через дефініцію приповідки дав визначення фразеологізму. Те, що він називав “приповідкою”, “приказкою” чи “постійним сполученням слів”, тепер іменується

“фразеологізмом”, “ідіомою”, “фразеологічною одиницею” тощо. Думка О.О. Потебні про те, що в основі фразеологічної одиниці лежить насамперед ситуація, стала визначальною. Він писав, що значення байки “та інших поетичних творів (тобто прислів’я, приказки, ідіоми) полягає в тому, що вони служать відповіддю на запитання, що виникають з приводу якоїсь однієї складної ситуації” [201, 519].

Численні приповідки-фразеологізми вчений розглядав як образні мовні одиниці з погляду їх походження, становлення й відбиття в них життя народу. Приповідка, визначає вчений, є поетичний, тобто інакомовний, образ не складного зчеплення осіб і дій, а одного з елементів цього зчеплення, отже, окремо взятої особи, властивості, дії. Приповідка – це “елемент байки чи прислів’я, що почасти походив із прислів’я і байки як рештка, зущення їх, почасти недорозвинувся до них” [206, 81-82]. Отже, визначення приповідки О.О. Потебнею згодом стало основою для визначення поняття фразеологізму.

Спроби встановити етапи вивчення східнослов’янської фразеології наявні в Є. Малиновського, який виділяє їх три періоди: 1) 20-ті – 40-ві роки ХХ ст. – спроба визначити місце фразеології в колі мовознавчих дисциплін; 2) 50-ті – 60-ті роки – розвиток ідей В.В. Виноградова, розробка основних концепцій, становлення двох підходів до визначеня обсягу фразеології – широкого й вузького; 3) 70-ті – 80-ті роки – залучення до вивчення фразеології лінгвістичних, історичних, фольклорних, етнографічних даних, широких генетичних і типологічних паралелей [261, 18].

Останій період ще відомий як період структурно-семантичного вивчення фразеології. Проте з середини 70-х – початку 80-х років ХХ ст. стала усвідомлюватися криза структурно-семантичної парадигми. Усе помітніше почала виявлятися тенденція розглядати фразеологічний матеріал у його функціонально-мовному вживанні, упроваджувати у фразеологію методи, що описують лексичну й фразеологічну семантику в їх взаємодії впродовж організації висловлювання й тексту. Усвідомлення необхідності вивчення фразеологізмів у їх животворному мовному вживанні й пошук методів їх опису, відповідно до яких можна

моделювати ці процеси, становлять суть цього “некласичного” періоду розвитку фразеології [261, 8].

У сучасній лінгвістиці установилося два погляди на обсяг фразеології, які чітко підсумував С.І. Ожегов [152, 27]: фразеологія в широкому розумінні і фразеологія у вузькому розумінні. До фразеології в широкому розумінні традиційно відносять прислів’я, приказки, крилаті вислови, різні змеханізовані вирази, штампи та кліше, дотепні каламбури. М.М. Шанський зазначав, що будь-який мовний утвір, яким би він щодо розміру, структури й значення не був, є фразеологізмом, “якщо він надслівний і відтворюваний”. Услід за М.М. Копиленком і З.Д. Поповою, зазначає Т.В. Шев’якова, фразеосполученням (ФС) можна назвати “будь-яке номінативне сполучення лексем (від так званих вільних до ідіом)”. Розшифровуючи загальну дефініцію, вона називає такі ознаки фразеосполучень, як цілісність номінації ФС, семантичну самостійність, стійкість їх складу, не виключаючи варіювання й факультативності компонентів ФС, а також регулярність уживання не менше ніж у двох різних мовленнєвих жанрах, для термінологічних ФС – регулярне вживання в певній термінологічній сфері [280, 42].

Л.Г. Скрипник до фразеології відносить прислів’я; лексичні ідіоми (власне фразеологізми); примовки (формули вітань, усталені формули припрошувань, запрошення до столу, формули побажань, віншувань, формули прокльонів, узвичаєних відповідей на певні запитання, прохання, формули дражніння, каламбурні сполуки); крилаті вислови (слова); складені терміни [227, 24-72]. Подібної думки про обсяг фразеології дотримуються й деякі інші вчені, наприклад Н.Д. Бабич. Л.П. Дядечко вважає, що “крилаті вислови за експресивністю та поширеністю використання не поступаються фразеологізмам-ідіомам” [85, 7].

Фразеології у вузькому розумінні властиві структурні особливості фразеологічних одиниць, співвіднесеність їх семантики із семантикою слова, здатність фразеологічних одиниць поряд з окремими словами слугувати засобом побудови речень або бути елементами речень.

Не всі вчені погоджуються з термінами фразеологія в “широкому” чи “вузькому” розумінні. Деякі дослідники (В.Л. Архангельський, М.М. Шанський, О.І. Молотков, Р. Еккерт, І. Пете та ін.) вважають, що не можна розглядати фразеологію у вузькому й широкому розумінні. Важко провести межу між фразеологічними і нефразеологічними одиницями. До складу різних видів зв’язаних словосполучень належать фразеологічні словосполучення типу *брати до уваги* (за В.В. Виноградовим), у яких лексичне значення одного зі слів реалізується тільки з одним чітко окресленим словом або небагатьма словами (*горобина ніч, вовчий апетит*), що за ознакою цілісності протиставляються ідіомам. Багато складених термінів, метафорично осмислених, стали класичними ідіомами (*антонів вогонь, гусячі лапки, ведмеже вушко, божа корівка*). Численні перифрази фіксують академічні фразеологічні словники, тому пропонується поділ фразеологічних одиниць за шкалою “центр / периферія”. Центр становитимуть фразеологічні зрощення й фразеологічні єдності (за термінологією В.В. Виноградова), або ідіоми. Тоді до периферії фразеологічного складу ввійдуть тавтологізми, дієслівно-імені перифрази, вирази із фразеологічно зв’язаним значенням слів, деякі види крилатих слів, приказок тощо.

За Л.А. Юрчук до фразеологізмів не належать: 1) сталі словосполучення, у яких немає метафоричного чи метонімічного переосмислення; 2) прислів’я; 3) приказки; 4) усталені порівняння; 5) крилаті вирази; 6) перифрастичні звороти, які замінюють слова в описовій формі; 7) складені терміни; 8) нефразеологізовані тавтологічні словосполучення; 9) словосполучення, у яких один із компонентів реалізує свою семантику лише в поєднанні з іншими компонентами; 10) складені прийменники й сполучники; 11) деякі дієслівно-іменні словосполучення, близькі до перифразів [261, 30].

Українська фразеологія XIX ст. ґрунтується на міцному фундаменті етнографічних, фольклористичних, етнолінгвістичних, загальнофілологічних, лексико- і фразеографічних праць О.О. Потебні і М.Ф. Сумцова, І.Я. Франка та М.І. Костомарова, М. Номиса і П.П. Чубинського та багатьох інших. Пізніше, у XX ст., українські мовознавці почали розробляти різні аспекти фразеології.

Семантику фразеологізмів вивчали Б.О. Ларін, Л.А. Булаховський, Л.Г. Авксентьєв, М.Ф. Алефіренко та інші. Стилістичний аспект досліджували Д.Х. Баранник, В.В. Коптілов, Г.П. Їжакевич, Р.П. Зорівчак, І.С. Гнатюк, В.С. Калашник. Історія, становлення й етимологія фразеологічних одиниць були в центрі уваги О.Т. Горбача, Ю.В. Шевельова, Л.І. Коломієць, Л.Г. Скрипник, В.М. Мокієнка, Ф.П. Медведєва, О.С. Юрченка, М.Т. Демського, А.О. Івченка. У кінці XX – на початку XXI ст. активізуються психокогнітивний та етнокультурний аспекти у вивченні української фразеології (О.О. Селіванова, О.П. Левченко). Збирається й опрацьовується діалектна фразеологія (Б.О. Ларін, Н.Д. Бабич, С.П. Бевзенко, Г.Ф. Ступінська та ін.). Живе сучасне українське мовлення відображено у фразеографічних зібраннях В.М. Білоноженко, Я.Ф. Головацького, М.М. Пилинської, Г.М. Удовиченка, В.Д. Ужченка, В.А. Чабаненка. У дисертаційних дослідженнях відображаються різні аспекти української фразеології: місце фразеології в системі мови (Я.А. Баран), фраземіка в системі ідіостилю (Ю.І. Кохан, Л.Ф. Щербачук), фразеологізовані речення (М.І. Личук), культурно-національна конотація, прагматика (Л.В. Мельник), фразеологія як вираження національного менталітету й джерело народознавства (О.А. Майборода, О.В. Назаренко), модифікація фразеологічних одиниць (Л.Б. Давиденко), системні відношення компонентів фразеологічних одиниць (А.М. Архангельська, Н.М. Бобух), компоненти у складі фразеологічних одиниць (О.А. Куцик, О.А. Мороз, Н.М. Пасік, М.І. Філон), семантика й динаміка окремих тематичих груп (Д.В. Ужченко) та інші.

1.1.3. Основні характеристики фразеологічних одиниць

До цього часу в мовознавстві немає узгодженості щодо найменування об’єкту фразеології, що спричинено певною мірою авторським розумінням обсягу фразеології як дисципліни, а також розумінням особливостей різних груп її одиниць. М. Алексеєнко виходить з того, що є “лише одна фразеологія”, об’єктом якої є три різні типи одиниць – ідіоми, фраземи і паремії. Центральним розділом

фразеології вважається ідіоматика, оскільки ідіоми найрегулярніші, що виявляється у високому ступені їх ідіоматичності та стійкості. Фраземіка включає фразеологічні, перифрастичні, лексикалізовані й фразеологізовані термінологічні сполучення. До складу пареміології входять афоризми, прислів'я та приказки. Чітких меж між цими типами одиниць немає – вони "набувають вигляду периферійних зон" [3, 95-96]. Проте сам вчений вживає термін "фразеологічна одиниця".

Л.Г. Скрипник зазначає, що "зусилля багатьох сучасних теоретиків-фразеологів скеровані на те, щоб виробити чіткі критерії відмежування фразеологічних явищ від нефразеологічних, щоб серед багатьох типів стійких словесних комплексів визначити об'єкт саме фразеології. Одні дослідники прагнуть охопити всі типи стійких лексичних сполук, інші вважають за обов'язкове виділяти із цього загалу специфічні звороти, з характерними лише їм структурними і семантичними ознаками" [227, 9].

Найзручнішим найменуванням на позначення мовної одиниці, "що є першоелементом фразеології" [227, 9], визнано терміни фразеологічна одиниця, або фразеологізм. Фразеологічні одиниці відзначаються рядом ознак, що дозволяють вважати їх самостійними одиницями мови. На думку швейцарського лінгвіста Ш. Баллі, фразеологічна одиниця відповідає таким вимогам: 1) складається з декількох слів, які пишуться окремо; 2) ці слова розташовуються в певному незмінному порядку й не допускають уведення між ними будь-яких слів; 3) жодне зі слів такого виразу не може бути замінене іншим [22, 98]. Проте сам учений вважав названі ознаки лише домінуючими й був свідомий того, що цих ознак недостатньо, трапляються фразеологічні одиниці, які не відповідають цим трьом умовам, а деякі слова звороту можуть бути замінені іншими.

Термін "фразеологічна одиниця" уперше ввів у вітчизняну науку В.В. Виноградов [152, 30]. Вона являє собою структурно-семантичну єдність, монолітність, що характеризується стійкістю словникового складу та додержанням незмінності порядку компонентів.

Терміном “фразеологічна одиниця”, поряд з терміном “фразеологізм”, послуговується переважна більшість дослідників (Л.Г. Скрипник, М.А. Алексеєнко, А.О. Івченко, В.І. Коваль, М.Я. Олійник,). Одна з провідних українських фразеологів В.М. Білоноженко вживає три терміни: “фразеологічна одиниця”, “фразеологізм” і “фразема”. Часто використовуються терміни “фразеологічний вислів”, “фразеологічний вираз”, “фразеологічний зворот”. У В.М. Мокієнка ці терміни сусідують з термінами “образний вираз”, “стійкий зворот”, “зворот”, “ідіома”. Менш уживані терміни “автоматизована фраза”, “ідіоматизм”, “лексикалізоване словосполучення”, “неподільне словосполучення”, “фракціонований знак”, які згадує О.С. Ахманова – автор словника лінгвістичних термінів.

Л.Г. Скрипник під фразеологічною одиницею розуміє “лексико-семантичну єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, яка, маючи цілісне значення, відтворюється у мові за традицією, автоматично” [227, 11].

Ф.П. Медведєв зазначає, що “фразеологічна одиниця сприймається як певна цілісність, що в процесі мовлення заново не твориться, а відтворюється, бо вона вже є в системі мові в готовому вигляді, має свої, притаманні тільки їй ознаки“ [152, 30]: переосмислення, стійкість, цільність значення, синтаксична неподільність та поширеність серед мовців [152, 30-31].

В.М. Васильченко називає такі ознаки фразеологізму, як відтворюваність, цілісність значення, розчленована будова, стійкість лексичного складу та граматичної будови [47, 4].

У російському Лінгвістичному енциклопедичному словнику фразеологічна одиниця визначається як “загальна назва семантично зв’язаних сполучень слів і речень, які, на відміну від подібних до них за формою синтаксичних структур, не створюються у відповідності з загальними закономірностями вибору і комбінації слів при організації висловлювання, а відтворюються в мовленні у фіксованому співвідношенні семантичної структури і визначеного лексико-граматичного складу” [144, 559].

Подібною до визначення фразеологічної одиниці Л.Г. Скрипник є дефініція, подана в Словнику лінгвістичних термінів: “Фразеологічна одиниця (фразеологізм) – лексико-граматична єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, але неподільна лексично, стійка у своєму складі й структурі, яка, маючи цілісне значення, відтворюється в мові” [59, 324-325].

Мета і завдання дисертаційної роботи зумовлюють взяти за основу саме такий підхід до визначення фразеологічної одиниці, бо він найповніше виявляє семантико-граматичну і функціональну суть цієї мовної одиниці.

В енциклопедії української мови поряд з терміном фразеологізм подано такі: фразеологічна одиниця, фразеологічний зворот, фразема – “нарізнооформлений, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який своїм виникненням і функціонуванням зобов’язаний фраземотворчій взаємодії одиниць лексичного, морфологічного та синтаксичного рівнів” [263, 708]. Серед основних ознак фразеологізму названо відтворюваність і стабільність компонентного складу, які є універсальними (загальномовними), а також специфічні ознаки, як: семантичне перетворення фраземотворчих компонентів, смислова цілісність та експресивно-емоційний характер фразеологічної семантики [263, 708].

Н.І. Астаф’єва серед термінів “фразеологізм”, “фразеологічна одиниця”, “фразеологічний зворот”, “фразема”, “усталене словосполученння”, “усталений вираз”, “усталена фраза”, які вживаються в дослідженнях з фразеології, найдоцільнішими для використання вважає перші два – “фразеологізм” і ”фразеологічна одиниця”. Під цими термінами вона розуміє “образне усталене і відтворюване в готовому вигляді сполучення двох і більше слів, які є лексико-семантичною єдністю, постійною (фіксованою) за своїм значенням і структурою” [15, 176].

У процесі вивчення фразеологічних одниць називалися їх різні ознаки: семантична цілісність (В.В. Виноградов, І.С. Торопцев, Г.М. Удовиченко), відтворюваність (С.Г. Гаврин, О.І. Федоров, М.М. Шанський), фразеологічна

відтворюваність (Л.І. Ройзензон), метафоричність (О.М. Бабкін, О.В. Кунін, Б.О. Ларін), стійкість (В.П. Жуков, Л.А. Юрчук), еквівалентність слову (О.С. Аксамітов, В.М. Нікітін, О.О. Реформатський), нарізнооформленість (Л.Г. Скрипник, О.І. Молотков, Р.М. Попов), наявність не менше двох повнозначних слів (М.М. Шанський), неперекладність (Л.А. Булаховський) та ін.

Найчастіше головною ознакою фразеологічних одиниць називають їх відтворюваність у процесі мовлення, через що вони набувають стійкості. Фразеологічна одиниця, на думку О.В. Куніна, не тому стійка, що відтворюється в готовому вигляді, а навпаки, вона відтворюється тому, що вирізняється стійкістю на фразеологічному рівні. Виокремлені дослідниками ознаки включаються до дефініції терміна “фразеологізм”. Л.Г. Скрипник виділяє стійкість, семантичну цілісність і відтворюваність. В.Д. Ужченко говорить про такі основні, категоріальні, ознаки фразеологізму, як цілісність значення, фразеологічна відтворюваність, відносна постійність компонентного складу та структури, експресивність. В.П. Жуков, наприклад, називає відтворюваність, цілісність значення, стійкість. О.М. Бабкін обстоює семантичну цілісність, стійкість, експресивно-емоційну маркованість. Поряд з відтворюваністю М.М. Шанський та Є. Малиновський називають надслівність. В.Л. Архангельський визначає такі ознаки: відтворюваність, єдність значення, внутрішньокомпонентні зв’язки, граматична організованість, чіткий лексичний склад та ін. Проте у такій кількості ознак втрачаються основні, релевантні характеристики фразеологізму.

Л.А. Юрчук вважає, що якісну характеристику фразеологізмові дають “диференційні ознаки в їх сукупності”, називаючи такі з них: 1) фразеологізм має специфічне, фразеологічне, значення; 2) значення фразеологізму не може проявлятися окремо або незалежно від його граматичних особливостей; 3) його постійний, відтворюваний за традицією компонентний склад. [286, 24, 26]. Дослідниця залишає поза увагою емоційно-експресивне забарвленя фразеологізму і конотативний компонент семантичної структури.

Кожен фразеологізм у процесі мовлення не створюється заново, як це буває з вільними синтаксичними одиницями, що кожного разу конструюються

відповідно до конкретної комунікативної ситуації, а відтворюється мовцем, “ніби видобувається з фразеологічної скарбниці, а після використання – повертається на місце” [47, 5]. Фразеологічні одиниці існують в мові вже як готові блоки, з яких конструюються речення та які використовуються для образної вторинної номінації реалій, а найчастіше – ситуацій. Влучно знайдений “образ-аналогія” стає позначати новий смисл і в складі якогось сполучення слів набуває відтворюваності. Фразеологічні звороти не створюються, а саме відтворюються як готові цілісні одиниці з певним значенням, компонентним складом і структурою. Через те, що нарізнооформленість залежить від етимологічного елемента змісту кожного компонента, фразеологізми не перетворюються в складні слова. З іншого боку, їх цілісність постає внаслідок метафоризації, деактуалізації компонентів, які лише разом зберігають зміст, відтворюючись у мовленні. М.М. Шанський вважає, що ця ознака властива й словам. Л.І. Ройзензон вводить поняття “фразеологічна відтворюваність”, яка притаманна тільки подільним мовним одиницям і лише тим, складові яких можуть функціонувати як самостійні. Цим фразеологічна відтворюваність відрізняється від відтворюваності слів і морфем. З вільними словосполученнями вони лише омонімічні й відрізняються від них саме можливістю фразеологічного відтворення. Відтворення того чи іншого звороту як стійкого словесного комплексу тільки тому й можливе, що цей зворот може бути сприйнятим і як нефразеологічне словосполучення [214, 104].

Невід’ємною властивістю фразеологічної одиниці, крім відтворюваності, є її стійкість. Кожен фразеологізм завжди має у своєму складі одні й ті ж слова (інколи з певними варіаціями), що розташовуються у фіксованому порядку. Стійкості фразеологічним одиницям надає “постійне, традиційне вживання кількісно обмежених комбінацій слів, їх внутрішня монолітність” [152, 31]. У дослідженнях більш раннього періоду стійкість визначали як відтворюваність фразеологізмів у готовому вигляді (О.О. Потебня, Ф. де Соссюр, Ш. де Баллі). Проте не всі дослідники характеризують відтворюваність як суто фразеологічну ознаку, вважаючи, що “відтворюються не лише фразеологізми, а й багато інших

мовних одиниць: слова, складні терміни, складні найменування тощо. Отже, відтворюваність не є ознакою суто фразеологізмів" [146, 6].

В.Л. Архангельський визначає стійкість як наслідок структурної організації [13, 110]. Він розглядає поняття про постійні та змінні члени фразеологізму, про види внутрішньої залежності: взаємну детермінацію, детермінацію, індетермінацію [13, 111-113]. Визначення стійкості, за В.Л. Архангельським, ґрунтується на сукупності обмежень у виборі змінних членів фразеологізму і, як зазначає В.М. Телія, не розкриває специфіки фразеологізмів [251, 66]. В.М. Телія зауважує, що стійкість фразеологізмів – "це не тільки і не стільки незмінність зворотів (зовнішніх ознак), як певні властивості внутрішніх структурних ознак, що зумовлюють характер відтворюваності фразеологізмів" [251, 64].

О.В. Кунін відзначає, що "стійкість фразеологічної одиниці – це її стабільність (або сукупність її константних складових) на різних рівнях мовної структури" [135, 16]. Він виділяє чотири показники стійкості, які утворюють мінімальну фразеологічну стійкість: 1) стійкість вживання; 2) семантична ускладненість; 3) нарізнооформленість; 4) неможливість утворення за породжуючою структурно-семантичною моделлю змінного сполучення слів [134, 43-84].

В.П. Жуков визначає стійкість як міру ідіоматичності. Він зауважує: "Стійкість – це ступінь, міра семантичної нерозкладності компонентів усередині того чи іншого фразеологізму" [93, 20].

Стійкість фразеологічної одиниці М.І. Личук розуміє як стійкість її граматичної струтури та сталість словникового складу, традиційність його вживання [146, 7].

Цілісність значення фразеологічної одиниці виявляється в тому, що лексичні значення окремих його компонентів нейтралізуються, розчиняються у значенні фразеологізму: "слово, що входить до складу фразеологічної одиниці, втрачає зв'язок із своєю сферою семантичних та синтаксичних взаємодій, позбавляється самостійного значення і набуває нової якості" [152, 31]. Для виникнення цілісного значення необхідно, щоб увесь словесний комплекс, що має

образну основу, був направлений на той чи інший предмет реальної дійсності як єдине ціле [94, 90]. Крім того, значення фразеологічних одиниць супроводжуються різними образними характеристика [227, 10].

Наведені основні риси фразеологізмів ученими лягли в основу аналізу фразеологічних одиниць з присвійним компонентом у другому і третьому розділах дисертації.

Важливою є експресивність фразеологічних одиниць, яка постає з їхнього призначення – передавати через почуття наше ставлення до фактів навколишньої дійсності, підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом суб'єктивного увиразнення мови. Фразеологізми виступають не для позначення нових реалій, а для оцінної характеристики вже названого. Експресивність базується насамперед на образності, тобто імпліцитному зіставленні вільного й фразеологічного омонімічних словосполучень, словокомплексу-прототипу з нейтральними його складниками й цілісної метафоричної одиниці. Влучність характеристики, сконденсованість думки, емоційність і оцінна функція, яскраво виражена конотація як провідний компонент семантики пояснюються самою природою фразеологізмів як специфічних мовних одиниць – передавати емоційно-оцінне, образне ставлення людини до реалії. Експресивність породжують утілені у фразеологічних одиницях метафора, метонімія, гіпербола, літота, іронічне зіставлення-паралелізм, сприяють антитезна структура фразеологізмів, каламбур, тавтологія, іронія, евфемізм тощо. Домінантною ознакою створення експресивності є компаративність.

Фразеологізми з'явилися набагато давніше від науки, що їх вивчає. Українська фразеологія вивчається десятки років, а фіксувати фразеологізми і говорити про них учені почали багато століть тому.

Усі фразеологічні одиниці у минулому були вільними словосполученнями. Внаслідок поступової втрати прямого значення, переосмислення вільне словосполучення перетворилося у фразеологізм. Характерною рисою будь-якого вільного словосполучення є те, що воно являє собою сполучення слів з їх

конкретним лексичним значенням. Слова тут і далі зберігають усі свої властивості і свою форму.

Характерною рисою фразеологізму є те, що його компоненти втрачають усі ознаки слова. Лексичне значення фразеологізму не співвідноситься із значенням тих слів, з яких внаслідок переосмислення виник фразеологізм, тому заміна того чи іншого компонента не творить нового фразеологізму.

Цей процес був довготривалим, бо для перетворення того чи іншого виразу у фразеологізм "потрібен певний час, протягом якого поволі послаблюється лексичне значення слів-компонентів, вираз набуває іншого сенсу, відбувається тривале шліфування, обробка цього вислову у процесі мовлення десятків, а то й сотень поколінь людей" [152, 25]. Фразеологічні одиниці утворюються внаслідок багатовікової практики народу, через що речення або його елементи перетворюються у фразеологізм з властивою йому цілісною структурою.

Кожне нове покоління вносить до них зміни, творить нові фразеологічні одиниці. І.І. Срезневський писав: "Будь-який вдалий вислів може закарбуватися у пам'яті тих, що почули його, може бути повторений ними не один раз, може стати таким чином загальним здобутком і збільшити собою запас виразових засобів мови; нові вдалі вислови можуть з'являтися тисячами" [152, 26]. Такі вислови набувають образності, метафоричності, компоненти з часом стають невіддільною частиною єдиного цілого. О.І. Молотков підреслював, що "переосмислення словосполучення у фразеологізм – це не просто процес десемантизації слів, що становлять словосполучення, а утворення з того чи іншого конкретного сполучення слів особливої одиниці мови з її особливими властивостями" [152, 26]. Узуальний характер фразеологічних одиниць випливає з особливостей їх значення або їх синтаксису. Такі вирази не можуть бути імпровізовані, вони передані за традицією [152, 26].

Проте деякі дослідники (І.С. Торопцев, Ю.Я. Бурмистрович) вважають, що процес виникнення фразеологічних одиниць відбувається швидко, оскільки їхнім творцем виступає окрема людина. Ще інші схиляються до думки, що "істина лежить посередині" [93, 91]. Багато фразеологічних одиниць виникають відразу ж

в процесі мовлення як оказіональні фразеологізми, а потім як загальновживані мовні одиниці, а інші створюються протягом довшого часу. Такими є фразеологізми, що позначають різноманітні рухи тіла. Вони стають справжніми фразеологізмами лише тоді, коли “жестовий зміст”, що збігається з актуальним значенням фразеологізму, поступово поступається місцем фразеологічному (*ламати голову, надувати губи*) [93, 92-93].

Виникнення фразеологізму обумовлене тим, що в процесі мовлення нерідко виникає необхідність певне значення, виражене одним словом або розгорнутим словосполученням, передати через конкретий образ, через живе, наглядне уявлення про кого-небудь або що-небудь. Знайдений образ створюється на основі вільного словосполучення, за допомогою якого одночасно оформлюється звукова оболонка фразеологізму. Так виникають фразеологізми, які за своїм компонентним складом збігаються з вільним словосполученням.

Фразеологізація – процес творення стійких, невільних сполучень слів, поступового набуття вільносинтаксичними прототипами категоріальних ознак фразеологізмів [263, 708] – є неоднорідним процесом. Ш. Баллі визначив ознаки, що сприяють фразологізації: наявність архаїзмів, утрата живих синтаксичних зв’язків та ін.

Л.І. Ройзензон показує, що фразеологічні одиниці утворюються у будь-якій мові найменшою мірою трьома різними шляхами: суто лінгвістичним, логіко-синтаксичним і екстралінгвістичним, кожний з яких являє собою один із типів фразеологізації [215, 102]. Окрім того, Л.І. Ройзензон зауважує, що у будь-якій мові знайдуться і такі фразеологічні одиниці, які виникли не внаслідок дії одного з трьох названих вище типів фразеологізації, а шляхом одночасної комбінованої взаємодії двох або навіть трьох типів.

Ф.П. Медведєв розуміє фразеологізацію як “перетворення вільних сполучень слів у фразеологічні” [152, 26].

Основною причиною фразеологізації синтаксичних одиниць вважають дію в мові загальної тенденції, суть якої полягає в тому, щоб закріпити для всезагального користування ті чи інші синтаксичні побудови, відібрані

(цілеспрямовано або стихійно) мовцями як найбільш придатні для позначення чи вираження багатьох життєво важливих і необхідних понять. Прагнення мови закріпити для загального користування вже готові звороти мовлення і є тією всеохоплюючою тенденцією, яка підпорядковує все більше і більше елементів мови. Фразеологізація – це процес стабілізації і закріплення в мовленнєвій практиці відносно стійких, визначених мовних комлексів [215, 114].

Фразеологізація – мовно-історичне явище, оскільки будь-який фразеологізм сучасної мови виник унаслідок тривалого семасіологічного розвитку, стабілізації закріплення у мовленнєвій практиці народу стійких і відтворюваних словесних комплексів, співвідносних із словосполученнями або реченнями. Його динаміка полягає у лексико-граматичних перетвореннях у напрямі від синтаксично вільних сполучень слів до семантично нерозкладних фразеологічних зрощень. Основними умовами фразеологізації називають семантичне перетворення, граматичне зміщення та деякі позамовні чинники [263, 708].

Отже, проаналізувавши думки фразеологів щодо процесу фразеологізації вільних словосполучень, можна зробити висновок, що більшість з дослідників в основі фразеологізації вбачають частіше довготривалий процес перетворення вільних сполучень слів у фразеологічні, тобто в готові звороти мовлення, які здатні відтворюватися як цілісні стійкі одиниці мови. У дисертаційному дослідженні фразеологізацію розглядаємо як процес стабілізації і закріплення у мовленнєвій практиці переважно стійких мовних комплексів, які втратили живі синтаксичні зв’язки між частково чи повністю десемантизованими лексичними компонентами.

Повні або часткові семантичні перетворення слів у процесі фразеологізації ведуть до десемантизації фразеологічних компонентів або набуття ними позасистемних значень, не вказаних у тлумачних словниках. При цьому переосмислені слова у складі фразеологізму самі піддаються впливам з боку фразеологічного цілого, внаслідок чого відбуваються видозміни в їхніх внутрішніх і зовнішніх лексичних і граматичних зв’язках. Фразеологізація внутрішніх зв’язків лексичних компонентів виражається у їхній двобічній або

однобічній залежності. Двобічна залежність передбачає незмінний склад лексичних компонентів (*розрубати гордіїв вузол*), однобічна – постійні й змінні компоненти (*чортів (дияволів, гаспидів, бісів) син*). Цілісність фразеологічного значення зумовлює також деактуалізацію первинних синтаксичних відношень між компонентами, що видозмінює зовнішні зв'язки. Найважливіший чинник переосмислення прямих номінативних значень – втрата тих реалій, життєвих явищ, які позначалися фразеологічними протипами.

1.1.4. Принципи класифікації фразеологічних одиниць

Фразеологізми за своєю природою і співвіднесеністю суб'єктивного та об'єктивного, формального та значеннєвого настільки неоднорідні та багатоструктурні явища, що класифікувати їх можна багатьма способами, і всі запропоновані типологізації, так чи інакше, будуть відповідати законам мовної дійсності.

Наукова систематизація різнорідного фразеологічного матеріалу є одним з актуальних завдань фразеології. Вчені, спираючись на ті чі інші ознаки фразеологічних одиниць, дотримуючись певних принципів (семантичного, функціонального, граматичного, генетичного тощо), запропонували ряд класифікаційних схем, які використовуються у теоретичній і методичній літературі.

Широкого визнання у мовознавстві здобула семантична класифікація В.В. Виноградова. В основу його фразеологічної теорії покладено спостереження за видозмінами значення слова у різних синтаксичних і стилістичних умовах фразеотворення. Являючи собою єдине значеннєве ціле, фразеологічні одиниці не є однаковими з погляду з'єднаності компонентів і співвіднесеності семантики усього вислову з семантикою його окремих складників – компонентів. Відштовхуючись від синтаксичних ідей академіка О.О. Шахматова й узявши до уваги деякі думки Ш. Баллі, академік В.В. Виноградов виділив три типи

фразеологічних одиниць: фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності і фразеологічні сполучення.

Фразеологічні зрощення – абсолютно неподільні, нерозкладні, немотивовані словосполучення, значення яких повністю незалежне від їхнього лексичного складу, від значень їх компонентів і так само умовне і довільне, як значення немотивованого слова-знаку. У їхньому значенні немає ніякого зв'язку, навіть потенційного, зі значенням їх компонентів [51, 28]. Основною ознакою зрощення В.В. Виноградов називає семантичну неподільність, тобто значення фразеологічної одиниці абсолютно не виводиться із значень її компонентів. Фразеологічне зрощення є семантичною одиницею, однорідною зі словом, що втратило свою внутрішню форму [51, 29].

Нерозкладність фразеологічних зрощень викликана такими причинами: 1) наявністю в складі невживаних або відмерлих, незрозумілих слів; 2) наявністю граматичних архаїзмів; 3) дією експресивної індивідуалізації; 4) наявністю лексичних значень компонентів, що не мають відношення до розуміння цілого. Семантична єдність зрощення часто підтримується повною синтаксичною нерозчленованістю або немотивованістю, відсутністю живого синтаксичного зв'язку між його морфологічними компонентами.

Отже, фразеологічні зрощення являють собою тільки еквіваленти слів, вони творять своєрідні "синтаксичні складові слова", які виступають у ролі або частин речення, або цілих речень. Тому вони підводяться під граматичні категорії як цілісні семантичні одиниці, але повного паралелізму між граматичними і лексичними змінами їхнього складу немає. Однак збереження граматичних відношень між членами фразеологічного зрощення – це лише поступ мовній традиції, лише пережиток минулого. У фразеологічних зрощеннях кристалізується новий тип складових лексичних і синтаксичних єдностей [51, 29].

Фразеологічні єдності – теж семантично неподільні фразеологічні одиниці, які виражають єдине, цілісне значення, певною мірою мотивоване, являючись утвореннями, що виникають із злиття значень лексичних компонентів [51, 30] (*за маминою спиною сидіти, агнець божий*). В.В. Виноградов наголошував на тому,

що, якщо в тісній фразеологічній групі збереглися хоча б слабкі ознаки семантичної подільності компонентів, якщо є хоча б глухий натяк на мотивованість загального значення, то про зрощення говорити вже важко [51, 29].

У фразеологічних єдностях слова підпорядковані єдності загального образу, єдності реального значення. Підстановка синоніма або заміна слів, які є семантичною основою фрази, неможлива без повного порушення образного або експресивного смислу фразеологічної єдності. Значення цілого тут абсолютно нерозкладне на окремі лексичні значення компонентів. Воно ніби розлите в них і разом з тим воно ніби виростає з їхнього семантичного злиття [51, 30].

У фразеологічних єдностях значення цілого пов'язане з розумінням внутрішнього образного стрижня фрази, потенційного смислу слів. Отже, багато зв'язаних фразеологічних груп легко розшифровуються як образні вирази, бо вони мають потенційну образність.

Розуміння мотивованості значення фразеологічної єдності пов'язане з усвідомленням її лексичного складу, а також з усвідомленням відношення значення цілого до значень складових частин. Буває, що фразеологічні єдності мають замінні елементи, а їхні частини відділяються одна від одної вставкою інших слів.

Фразеологічні єдності "є потенційними еквівалентами слів", тому "вони зближуються з фразеологічними зрощеннями, відрізняючись від них семантичною складністю своєї структури, потенційною видимістю свого загального значення із семантичного зв'язку компонентів" [51, 30]. Фразеологічні єдності за зовнішньою, звуковою формою можуть збігатися з вільними сполученнями слів.

Фразеологічна єдність часто створюється не стільки образним значенням словесного ряду, скільки синтаксичною спеціалізацією фрази, вживанням її в суворо фіксованій граматичній формі: *мати чортову думку* (виступає звичайно як предикат), *Еолова арфа* (виступає звичайно як об'єкт).

У фразеологічних єдностях граматичні відношення між компонентами легко розпізнаються. Вони можуть бути зведені до живих сучасних синтаксичних зв'язків. Потенційна лексична подільність як основна ознака фразеологічної

єдності передбачає і синтаксичний розклад словосполучення. Отже, граматичні форми і відношення тримаються стійкіше, ніж лексико-семантичні. Тут зберігається морфологія затверділих синтаксичних конструкцій, але їх функціональне значення різко змінюється. Оскільки фразеологічні групи цього типу є семантично неподільними одиницями, то вони вважаються й синтаксично невільними, хоча й розкладними, злитими словосполученнями. До цієї групи фразеологічних одиниць відносяться сполучникові або прийменникові висловлювання [51, 31].

Для фразеологічних єдностей характерні римовані співзвуччя, алітерація, сюди належать і каламбури.

Поряд з фразеологічними єдностями виступають інші, більш аналітичні типи стійких сполучень слів. Фразеологічні єдності ніби поглинають індивідуальність слова, хоча й не лишають його смислу.

Фразеологічні сполучення – "тип фраз, створюваних реалізацією зв'язаних значень слів" [51, 32].

Більша частина слів і значень слів обмежена в своїх зв'язках внутрішніми, семантичними відношеннями самої мовної системи. Ці лексичні значення можуть проявлятися лише в зв'язку з суворо визначеним колом понять і їхніх словесних позначень. Ці обмеження створюються наявними в мові законами поєднання словесних значень.

Фразеологічно зв'язане значення важко визначити. У ньому загальне логічне ядро не виступає так рельєфно, як у вільному значенні. Фразеологічно зв'язане значення, особливо при вузькості та тісноті відповідних контекстів, ділиться на індивідуальні відтінки, властиві окремим фразам. Тому найчастіше таке значення не стільки визначається, скільки характеризується. Слово зі зв'язаним значенням допускає синонімічну заміну, поєднується з одним словом чи з обмеженим рядом слів.

Різниця фразеологічної єдності від фразеологічного сполучення полягає в тому, що у фразеологічному сполученні значення слів, що поєднуються, певною мірою рівноправні. Навіть невільне значення одного із слів, що входять до складу

фразеологічного сполучення, може бути описане, визначене або виражене синонімом. У фразеологічному сполученні звичайно лише значення одного із слів сприймається як значення невільне, зв'язане. Для фразеологічного сполучення характерна наявність синонімічного, паралельного звороту, зв'язаного з тим же опорним словом, характерне усвідомлення відділення і заміни фразеологічно невільного слова.

Фразеологічні сполучення практично не мають омонімів. Вони входять лише в синонімічні ряди слів і виразів. Для того, щоб у фразеологічного сполучення знайшлося омонімічне словосполучення, необхідна наявність слів-омонімів для кожного члена сполучення. Однак самі фразеологічні сполучення можуть бути омонімами фразеологічних одиниць, або ідіом (зрощень).

У фразеологічних сполученнях синтаксичні зв'язки слів відповідають живим нормам сучасного словосполучення. Однак ці зв'язки відтворюються за традицією. Той факт, що фразеологічні сполучення є стійкими і семантично обмеженими, говорить про те, що в живому спілкуванні вони використовуються як готові фразеологічні одиниці, відтворювані, а не щойно організовані в процесі мовлення. А значить, що граматична розчленованість веде до пізнання лише етимологічної природи цих словосполучень, а не їх синтаксичних форм і функцій у сучасній мові.

Семантична класифікація і концепція В.В. Виноградова здобули чи не найбільше прибічників (О.М. Бабкін, В.П. Жуков, В.М. Телія). Різною мірою її розробляли й українські лінгвісти, зокрема Д.Х. Баранник, Г.Д. Удовиченко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, Л.Г. Скрипник, Н.А. Москаленко, Ф.П. Медведєв, М.Ф. Алефіренко та ін.

Класифікаційна схема В.В. Виноградова – важливий етап у становленні фразеологічної теорії. Але дуже швидко виявилися й вразливі місця цієї семантичної класифікації: окремі підгрупи в середині типів виділяються на основі різних критеріїв; нерідко важко визначити межу між фразеологічними зрощеннями і фразеологічними єдностями (а тому їх об'єднують в одну групу – ідіоми); два перші типи фразеологічних одиниць різко протиставлені третьому –

як цілісні (зрощення і єдності) аналітичному (фразеологічні сполучення), але значна кількість фразеологічних одиниць залишилася неохопленою. Тому М.М. Шанський до названих В.В. Виноградовим типів додає четвертий – фразеологічні вирази – стійкі за складом і вживанням фразеологічні звороти, які не тільки семантично подільні, але й повністю складаються зі слів з вільним значенням. Характером зв'язків слів, що входять до їх складу, і загальним значенням фразеологічні вирази нічим не відрізняються від вільних словосполучень і речень. Специфікою їх є те, що вони не створюються мовцями, а відтворюються як готові структурні і значеннєві одиниці. Серед фразеологічних виразів М.М. Шанський розрізняє дві групи: 1) фразеологічні вирази комунікативного характеру, що являють собою предикативні словосполучення, рівноцінні реченню, є цілим висловленням, виражають те чи інше судження (*вовча натура в ліс тягне*); 2) фразеологічні вирази номінативного характеру, що є сполученням слів, ідентичним лише певній частині речення, є словесною формою того чи іншого поняття і, як і слова, виконують у мові номінативну (називну) функцію (*дитячий садок, дитячий будинок*).

Г.Д. Удовиченко трохи видозмінив класифікацію В.В. Виноградова. Він зазначає, що "з погляду синтаксично-семантичної структури та емоційно-експресивних відтінків фразеологічно зв'язані словосполучення української мови найдоцільніше … поділити на такі три типи: ідіоми, фразеологічні вирази та фразеологічні сполучення" [227, 16].

Названі В.В. Виноградовим та М.М. Шанським класифікаційні групи розширили Л.І. Ройзензон та І.В. Абрамець, виділивши п'ятий тип – фразеологічні суміщені омоніми. У них переносне значення (що не випливає із суми планів змісту компонентів) може співіснувати, бути наявним одночасно з його прямим значенням (дорівнювати сумі планів змісту компонентів) [216, 54-63]. Внутрішня форма фразеологічних суміщених омонімів практично збігається із самим змістом ситуацій, дією, поведінкою суб'єкта, оскільки зумовлена жестами, мімікою, узагалі рухами суб'єкта. Численну групу серед них становлять соматичні фразеологізми (*схиляти голову (чоло, шию), вішати носа, гнути коліна*).

Т.П. Тараненко усі усталені одиниці мови ділить за ступенем стійкості на два семантичні типи: власне фразеологізми і фразеологічні сполуки. Перші – стійкі за семантикою і за формою лінгвістичні одиниці, другі займають проміжне місце між власне фразеологізмами і вільними сполученнями слів. У межах кожного з цих двох класів-типів фразеологічних одиниць дослідниця виділяє за структурно-граматичними особливостями ще ряд груп. Застосування запропонованої класифікації ускладнюється тим, що термін фразеологізм у науковій літературі вживається на позначення основної одиниці фразеології взагалі, а не окремого класу її [227, 16].

Семантична класифікація фразеологічних одиниць у плані діахронії опрацьована Б.О. Ларіним [138]. Основою її стали спостереження за історичною еволюцією семантики багатьох усталених словесних сполук.

У становленні переважної більшості фразеологічних одиниць вихідними, за Б.О. Ларіним, є вільні звороти мови, повні за лексичним складом, нормальні за граматичною будовою і прямі за значенням. Умовами, які визначають розвиток фразеологічних стереотипів із вільних словосполучень є: 1) втрата реалії (включаючи й зміну соціальних відносин, світогляду), життєвого досвіду, явища, якому відповідає словосполучення у своїй номінативній функції, що веде до втрати прямого значення; 2) семантичне збагачення (метафоризація), суть якого полягає у розширенні й узагальненні значення в бік образної типовості; 3) деформація компонентного складу: від первісної формули залишається здебільшого сигнальний фрагмент, часто її початок, що стає ідіомою; 4) порушення первісної граматичної структури, зумовлене або цим “усіченням”, або загальною еволюцією граматичної системи мови.

Класифікація Б.О. Ларіна відбиває етапи розвитку і перебудови первісних вихідних словосполучень: 1) перемінні словосполучення; 2) стійкі метафоричні словосполучення, що відзначаються наявністю стереотипності, традиційності і метафоричного переосмислення, відходом від первісного значення (фразеологічні єдності, за класифікацією В.В. Виноградова); 3) ідіоми (фразеологічні зрощення, за класифікаціє В.В. Виноградова), які відзначаються у порівнянні з

метафоричними словосполученнями більш деформованим, скороченим, далеким від первісного складом (лексичним і граматичним) і помітним послабленням тієї семантичної подільності, яка й зумовлює метафоричність, тобто смислову двоплановість. Б.О. Ларін зауважував: “Не бачу необхідності у збереженні третьої групи в схемі акад. Виноградова (“фразеологічні сполучення”), бо сюди потрапляють вислови з мінімальним ступенем ідіоматичності, вислови, що перебувають немовби на периферії власне фразеологічних сполучень, не мають своїх характерних і показових ознак. Це скороминучий, короткочасний епізод в історії творення ідіоматики мови” [139, 148].

Близький до семантичної класифікації В.В. Виноградова розподіл за ступенем граматично-змістової злитості елементів, здійснений на українському матеріалі П.С. Дудиком. Учений виділяє п’ять типів фразеологізмів: ідіоми, фразеологічні єдності, фразеологічні вирази, фразеологічні сполучення та фразеологізовані словосполучення.

Ідіоми об’єднуються семантичною неподільністю, синтаксичною нерозкладністю й замкненістю; зміст ідіоми прямо не випливає з лексичного значення її елементів.

У фразеологічних єдностях значення компонентів трохи ослаблене вільнішою семантичною зв’язаністю структурних одиниць.

Терміном фразеологічні вирази передусім об’єднуються прислів’я і приказки. Вони повністю складаються зі слів з вільними значеннями, не виступають семантичним еквівалентом окремого слова.

Фразеологічні сполучення – ходові формули, що приховують у собі метафору, мають прозору внутрішню форму. Сюди належать і фразеологізми-професіоналізми.

Фразеологізовані словосполучення об’єднуються неметафоричністю, синтаксичною неподільністю компонентів [83, 81-83].

Генетичний принцип, а точніше – класифікацію за джерелами, розробив в кінці 20-х років XIX ст. Л.А. Булаховський. Вона включає вісім груп: 1) прислів’я та приказки; 2) професіоналізми; 3) усталені вислови з анекдотів, жартів тощо; 4)

цитати й образи зі Старого й Нового Завітів; 5) ремінісценції античної старовини; 6) переклади поширених іншомовних висловів (французьких, німецьких, італійських, англійських); 7) крилаті слова російських та іноземних письменників; 8) влучні фрази видатних людей [39, 102-103]. Класифікація фразеологічних одиниць зроблена насамперед на матеріалі російської мови. Інакше б до сьомої групи ввійшли численні відшарування й українських письменників-класиків: Т.Г. Шевченка, Лесі Українки, І.Я. Франка, Панаса Мирного, П.Г. Тичини, М.Т. Рильського, Остапа Вишні та ін.

У фразеологічному складі української мови виділяють різну кількість генетичних груп. Л.Г. Скрипник називає: 1) питомо українські фразеологічні одиниці; 2) запозичені фразеологічні одиниці; 3) фразеологічні кальки й напівкальки. До першої групи належать спільнослов'янські фразеологізми – вони увійшли до мови в спільнослов'янський період, тобто до V–VI ст. н. е.; власне українські фразеологізми, які відображають особливості національної історії, культури, побуту, тобто ті, що групуються навколо вітчизняних власних назв; одиниці, пов'язані з історією України; крилаті вислови українських історичних діячів, письменників. Запозичені фразеологічні одиниці являють собою стійкі сполуки слів, що як готові відтворювані одиниці склалися в іншій мові і були перенесені на український мовний ґрунт без перекладу, в транслітерованому чи нетранслітерованому вигляді. Фразеологічні одиниці, що з'явилися в мові внаслідок дослівного перекладу іномовного звороту, складають фонд фразеологічних кальок [227, 149-151].

Схожу схему подає Ф.П. Медведєв: 1) фразеологічні одиниці, творцем яких є український народ; 2) загальнослов'янська фразеологія. До неї автор відносить насамперед вислови "біблійного фразеологічного набутку". Абсолютна більшість з них утратила ознаку свого походження й уживається тепер з новим, переносним значенням; 3) давньоруська фразеологія, виникнення якої пов'язане з "окремим існуванням давніх діалектів східних слов'ян". Частина з них – книжного походження, частина має або мала в минулому народно-говірний характер [152, 10-11].

Для усного монологічного мовлення Д.Х. Баранник запропонував функціональну класифікацію, виділивши п’ять основних груп: 1) фразеологічні метафори народного характеру (ідіоми, приказки); 2) фразеологічні метафори літературного характеру (крилаті метафоричні словосполучення); 3) фразеологічні образні узагальнення народного характеру (прислів’я); 4) фразеологічні образні узагальнення літературного характеру (крилаті синтаксично закінчені одиниці); 5) специфічно жанрова фразеологія (стабільні “робочі” формули). Ці групи, додає автор, будуть одночасно й систематизацією фразеологізмів “за особливостями сприймання їх в усному монологічному мовленні” [25, 34-38].

Класифікацію у фукціональному аспекті запропонував також С.Г. Гаврин, виділивши шість основних типів: 1) образно-виразні стійкі сполуки, куди належать метафоричні одиниці або сполуки з метафоричними компонентами, усталені порівняння, евфонізми, сталі гіперболи й літоти, тавтологічні сполуки, сполуки, утворені на основі поетичного синтаксису; 2) еліптичні сполуки; 3) термінологічні фразеологізми; 4) афористичні фразеологізми; 5) контекстологічні сполуки (ті, що у В.В. Виноградова названі фразеологічними сполученнями); 6) ідіоми – стійкі словосполучення із втраченою внутрішньою формою. Така класифікація вказує, на думку автора, на ті функції, які фразеологізми відіграють у мовленні: стійкі сполуки виконують образно-виразову й одночасно емоційно-експресивну функції; еліптичні сполуки лаконізують мову; термінологічні фразеологізми забезпечують точність; афористичні – вносять у мовлення перлини народно-авторської думки; контекстологічні сполуки полегшують конструювання мовлення [227, 18-19].

Однак для фразеологічної одиниці властиві й інші характеристики. Вона виконує певну синтаксичну функцію, поєднується з іншими членами речення, може виражати часомодальні, просторові відношення, тобто є елементом граматичної системи. Серед структурно-граматичних типів називають різні семантико-граматичні групи фразеологізмів: фразеологічні одиниці, організовані

за моделлю сурядних і підрядних словосполучень; сполучення повнозначного й службового слів; фразеологізми зі структурою речення.

Серед різних спроб класифікувати фразеологічний склад мови помітне місце посідає семантико-граматичний розподіл фразем, намагання вписати їх у різні граматичні класи, що співвідносяться з певними частинами мови (В.Л. Архангельський, В.П. Жуков, О.І. Молотков, М.Т. Демський, О.В. Кунін, Л.Г. Авксентьєв та ін.). Але якщо слова порівняно легко об'єднуються в граматичні класи за своїми більш-менш чітко вираженими семантико-граматичними ознаками, то фразеологізми класифікувати за граматичним принципом значно важче, що зумовлюється їх генезою і структурно-семантичними ознаками: фразеологізм є результатом переосмислення вільного словосполучення, надслівною структурою, у якій особливим способом поєднуються семантико-граматичні ознаки всіх компонентів. Нарізнооформленість фразем зумовлює розбіжності в класифікації фразеологічних одиниць. Одні вчені не визнають граматичних категорій у фразеологічних одиницях (М.М. Копиленко, В.Ф. Рудов), інші класифікують їх за формально-граматичними ознаками стрижневого компонента. М.М. Шанський вважає фразеологізми еквівалентними граматичним розрядам слів (тій чи іншій частині мови) [277, 63]. О.І. Молотков наголошує на необхідності враховувати морфолого-синтаксичні ознаки фразеологічної одиниці, серед яких сполучуваність фразеологізмів, однотипний для кожного розряду фразеологічних одиниць набір граматичних категорій і можливість вияву парадигматичних форм для вираження відношень та зв'язків зі словами [169, 127]. За М.Ф. Алефіренком, фраземи утворюють семантико-граматичні розряди, які не збігаються з частинами мови, лише інколи співвідносячись з ними. У кожному з цих розрядів фразема має певне категоріальне значення, "зумовлене її міжрівневими зв'язками в мові, а також особливостями фукціонуваня у мовленні" [9, 42, 45].

У ряді випадків визначити граматичний центр фразеологічної одиниці неможливо, тому для максимально повного розрізнення лексико-граматичних груп фразеологічних одиниць необхідно враховувати три критерії – семантичний,

морфологічний і синтаксичний [227, 19]. Є велика група фразеологічних одиниць, категоріальні властивості яких визначаються порівняно легко за граматично опорним компонентом. Іншу групу становлять фразеологічні одиниці, які мають категоріальні ознаки декількох частин мови, унаслідок чого їм властива розмитість меж. У них важко виділити стрижневий компонент, а співвідношення з певною частиною мови визначається з урахуванням синтаксичної ролі (дієслівні, наприклад, найчастіше виконують функцію присудка, прислівникові – обставини, іменникові – підмета й додатка). Або за співвіднесеністю значення фразеологізму зі значенням відповідної частини мови. Легко, наприклад, виділяються прислівникові й дієслівні фразеологічні одиниці: *з комареву ніжечку, з висоти пташиного польоту, ні за цапову душу, пускати (пустити) на волю божу, каїнове діло чинити*. Проте вже фразеологічна одиниця *як риб'яче око*, пєднуючись з іменником, класифікується як прикметникова – 'чистий, вимитий': *Підлога* ***як риб'яче око****, ніде ні порошинки;* а поєднуючись із прикметником чистий співвідноситься з прислівником – 'дуже, надзвичайно': *Чиста,* ***як риб'яче око*** [ПП, 1990].

Для визначення морфологічних розрядів фразем М.Ф. Алефіренко пропонує спиратися на цілий комплекс факторів: характер фразеологічного значення фраземи; ступінь десемантизації та ідіоматизації її компонентів; морфологічні властивості граматично стрижневого компонента; тип структурно-граматичної моделі вільного словосполучення-прототипу; граматичні значення службових частин мови в структурі фразем; ступінь граматичної ідіоматизації фраземи (ступінь і характер деформації синтаксичних відношень і зв'язків); синтаксичні властивості фразем, зокрема специфіка їх синтаксичної дистрибуції й синтаксичних функцій у реченні [9, 69-70].

Урахування цих факторів дає змогу виділити такі основні розряди: 1) іменникові (субстантивні) фразеологічні одиниці, що характеризують людину, істот, предмети, абстрактні поняття. Вони найчастіше виконують функцію підмета, додатка, іменної частини присудка; 2) дієслівні фразеологічні одиниці, що позначають дії і процеси, спричинені переважно людиною. У реченні дієслівні

фразеологізми виконують функцію присудка; 3) прикметникові (ад'єктивні) фразеологічні одиниці, що позначають не ознаку взагалі (безвідносно до об'єкта), а ознаку стосовно людини. Вони виконують у реченні функцію неузгодженого означення або іменної частини складеного присудка; 4) прислівникові (адвербіальні) фразеологічні одиниці відбивають просторову характеристику, спосіб дії, часову характеристику, інтенсивність дії, кількісні параметри тощо. У реченні виконують функцію обставин; 5) вигукові (інтер'єктивні) фразеологічні одиниці виражають експресивно-вольові реакції мовця: емоції, волевиявлення, побажання, прохання, накази, заборони, клятви, реакції на слова співбесідника чи ситуацію, запевнення в достовірності сказаного, формули соціального етикету та ін. М.Т. Демський, наприклад, виділяє ще й займенникові фразеологізми.

Отже, визначення частиномовної належності фразеологізму залежить від багатьох факторів, зокрема й від лексичного оточення, ступеня фразеологізації, семантичної злитості, нерозкладності.

Стилістична класифікація фразеологічних одиниць визначає належність фразеологічних одиниць до того чи іншого різновиду загальномовного стилю, характеризує їх експресивні особливості тощо. М.М. Шанський виділяє у фразеологічному фонді: 1) міжстильові фразеологічні звороти; 2) фразеологічні звороти розмовно-побутового характеру; 3) фразеологізми книжного характеру; 4) фразеологічні архаїзми та історизми [277, 193-199].

У дисертаційному дослідженні прийнято семантичну класифікацію В.В. Виноградова, бо фактичний матеріал зумовлює найефективніший розподіл фразеологічних одиниць для аналізу за семантичним принципом.

1.2. Посесивний компонент у складі українських фразеологічних одиниць

1.2.1. Посесивність як лексико-граматична і словотвірна категорія

У сучасній лінгвістиці категорія посесивності розглядається як одна із семантико-синтаксичних універсалій, яка відображає відношення між двома об'єктами зовнішньої реальності. Учені розуміють посесивність як поле, що

містить упорядковані змістові елементи, співвідносні з формальними засобами вираження (Н.В. Гуйванюк, В.М. Топоров). Мовну категорію посесивності Н.В. Гуйванюк розуміє як передачу посесивних реальних відношень, тобто відношень між предметом (субстанцією) володіння і його власником (посесором) певною сукупністю граматичних засобів. До таких присвійних конструкцій входять сполучення з ад'єктивним оформленням посесора (присвійними і деякими присвійно-відносними прикметниками, присвійними та іншими займенниками) і з субстантивним вираженням посесора (родовим і давальним відмінками, певними прийменниково-відмінковими сполученнями) [70, 7-8].

Т.М. Мішеніна витлумачує посесивність як одну "із універсальних категорій, що виявляється на семантико-синтаксичному рівні як функціонально-семантична категорія, яка відбиває відношення між двома об'єктами, коли один об'єкт сприймається як елемент особистої сфери іншого об'єкта (особи) або коли один об'єкт (особа) має право володіння чи користування іншим об'єктом (матеріальним)" [161, 5].

Довідник з української мови подає таку дефініцію посесивності: "Лексико-граматична і словотвірна категорія, що виражає значення володіння когось ким- / чим-небудь або належність когось / чогось кому- / чому-небудь, наявність когось / чогось у кого- / чого-небудь" [263, 508].

Референтом у присвійній конструкції є відношення між предметом володіння і його власником, а граматичним значенням – посесивні відношення як один із типів атрибутивних синтаксичних відношень. Посесивні відношення у конструкціях на позначення зв'язку "посесор – предмет" виявляють такі семантичні компоненти: 1) об'єкт володіння є залежною субстанцією, утворює простір суб'єкта; 2) суб'єкт володіння (посесор) являє собою незалежну субстанцію і є носієм предикативної ознаки володіння; 3) предикативна ознака володіння представлена як спрямування відношення від посесора до об'єкта [161, 4].

Граматичне значення присвійної конструкції формують такі показники: 1) лексичне наповнення компонентів сполучення "предмет + власник"; 2) їх лексико-

граматичні особливості (назва істоти або предмета, власне або загальне, конкретність або абстрактність семантики); 3) їхня морфологічна природа, особливо словотворча та смислова відповідність головного компонента (предмета) з іншими частинами мови; 4) наявність або відсутність прийменника у відмінковій формі; 5) контекстне оточення синтаксичної конструкції, порядок розміщення компонентів та їхня синтаксична функція у реченні [70, 8-9].

В основі категорії посесивності лежить “ситуація володіння”, понятійна основа якої трактується по-різному. У широкому розумінні посесивність виражає просторові відношення, коли один із об’єктів “включається” або “входить” до іншого. Т.М. Мішеніна посесивний зв’язок розглядає як “стан “входження” або “включення”, оскільки виділення сфер посесора розширює межі відношень на рівні суб’єкт – об’єктивна дійсність” [161, 5]. Н.В. Гуйванюк вважає, що посесивність як семантико-граматична категорія повинна включати конструкції, які виражають відношення належності не тільки між людиною (або живою істотою взагалі) і конкретним предметом (*батькова книга*), але й визначення відношення між людьми (*батькова сестра, син сусідки*). “Предмет володіння” дослідниця визначає як субстанцію, під яку підводяться назви неістот та істот, а також субстантивовані (опредмечені) дії (*батьків захист*) і субстантивовані (опредмечені) якості (*батькова доброта*). Власником певної субстанції може виступати лише жива істота (насамперед, людина, значно рідше – тварина) і тільки в умовах персоніфікації – неістота [70, 9].

У базовій посесивній конструкції суб’єкт відношення є активним, об’єкт – пасивним, оскільки на нього спрямоване відношення володіння. Оскільки в мовній реальності модель посесивних відношень є антропоцентричною, то суб’єкт володіння виражається лексемами на позначення особи. У семантичній структурі такі лексеми містять реляційне значення “володар”. Посесивний простір утворюють предмети, події, явища й інші особи [161, 8].

Релевантними ознаками для посесивних відношень Т.М. Мішеніна називає протиставлення “активність – субординативність”, “відчужуваність – невідчужуваність”, “статичність – динамічність”, “входження – включення”. За

характером посесивного зв'язку вчені виділяють субординативну й домінантну належність. Субординативна належність – це пасивне, неконтрольоване відношення між двома окремими об'єктами, при якому посесивний об'єкт або сама наявність зв'язку не залежить від посесора. Домінантна належність – це активне, контрольоване відношення між двома окремими об'єктами, при якому посесивний об'єкт або наявність зв'язку залежить від посесора. Сфера відчужуваності влючає предмети навколишньої дійсності (конкретний предмет, матеріальні цінності, одяг, їжа, приміщення, господарські будівлі). Розуміння невідчужуваності ґрунтується на тому, що посесивні відношення виникають між незалежною субстанцією (суб'єктом) і залежною (об'єктом) – заданою, обов'язковою складовою посесора. Відношення належності протиставляються також на рівні опозиції постійність / тимчасовість зв'язку. Постійне володіння містить інформацію про об'єкт, що постійно пов'язаний зі своїм посесором. Тимчасове володіння визначає об'єкт як такий, що пов'язаний з посесором тимчасовим відношенням. У понятті "постійність" відбиваються однорідність, тотожність, цілісність зв'язків. Непостійність визначається як розщеплення або одноактність, переривання чи відновлення зв'язків. Отже, в загальному значенні статичність характеризує зв'язок власне володіння.

Враховуючи критерії формування граматичного значення синтаксичної конструкції з ад'єктивним або субстантивним вираженням посесора, Н.В. Гуйванюк виділяє вісім основних структурно-семантичних моделей у межах визначеного типу присвійних конструкцій: 1) конструкції з власне посесивним значенням (*Марійчина хустина, синова книга*); 2) конструкції зі значенням агентивної (авторської) належності (*Шевченкові твори, ноктюрн Шопена*); 3) конструкції зі значенням посесивно-партитивних відношень, або відношень іманентної посесивності (*коса у дівчини, обличчя матері*); 4) конструкції з посесивно-реляційним значенням (*братова дружина, помічник машиніста*); 5) конструкції з посесивно-суб'єктним значенням (*синове навчання*); 6) конструкції з посесивно-кваліфікативним значенням (*материна радість*); 7) конструкції з посесивно-об'єктним значенням (*Дмитрів арешт*); 8) конструкції посесивно-

номінативного і конотативного типу (*Франкове місто, юнак з обличчям Ганімеда*) [70, 10].

Т.М. Мішеніна виділяє посесивні предикативні структури за семантичним компонентом: 1) конструкції органічної належності, що передають відношення невідчужуваності, які усвідомлюються як обов'язкові для кожного конкретного суб'єкта, і містять знання про те, що кожна істота має частини, органи тіла (об'єкт є частиною посесора; простір являє собою входження); 2) конструкції неорганічної належності, які відбивають відношення між людиною та річчю; людиною і людиною; 3) конструкції дифузного типу, які відбивають відношення між людиною та абстрактним поняттям (відношення, що передають психічні, інтелектуальні властивості особи; відношення, які відбивають результати духовного освоєння дійсності) [161, 8-11].

Залежно від конкретності або узагальненості посесивних відношень розрізняють одиничну, групову і родову належність. Якщо конкретна субстанція пов'язується з одиничним конкретним власником, то така належність є одиничною (*батькова хата*), якщо ж з групою власників – груповою (*хата батьків*). Під родовою належністю розуміють узагальнені посесивні відношення (*батьківський авторитет*). Крім того, якщо посесор називається власним іменем, то посесивні відношення більш конкретні (індивідуальна одинична належність), а якщо назва посесора загальна, належність менш конкретна (неіндивідуалізована).

1.2.2. Присвійні прикметники як виразники посесивності

Кожна мова у процесі багатовікового розвитку створила свою оригінальну систему лексично неподільних стійких сполучень слів, які використовують для образного називання об'єктів довколишньої дійсності. Значна частина їх має за собою давню, кількавікову традицію, передається від покоління до покоління.

Фразеологічні одиниці становлять сутність українського народу, який через влучні вирази відображав всю свою історію, своє життя, тому вони стають об'єктом дослідження багатьох українських вчених. Фразеологізми української

мови настільки різноманітні, що як компоненти фразеологічних одиниць аналізувалися власні імена, міфоніми, теоніми, соматизми, зооніми, компоненти на позначення кольору, назви осіб за соціально-професійною ознакою, нумеративні фразеологічні одиниці, назви атмосферних явищ природи тощо. Вивчення фразеологічних одиниць з присвійноприкметниковим компонентом не було в полі зору дослідників, хоч аналіз цих фразеологізмів може суттєво збагатити українську фразеологію не лише теоретично, а й ввести в науковий обіг багатий фактичний матеріал.

Присвійні прикметники в українській мові виділяють поряд з семантичними групами якісних та відносних прикметників. Вони виражають ознаку предмета за належністю його певному власникові, від назви якого утворені. А.П. Грищенко зауважує, що "за своїм походженням присвійні прикметники є звичайними похідними прикметниками, у формуванні яких на слов'янському ґрунті брали участь різні словотвірні суфікси, причому діапазон вживання цих суфіксів не обмежувався тільки однозначним вираженням посесивного значення" [68, 163]. Н.В. Гуйванюк вказує, що "конструкції з присвійними прикметниками – найдавніший спосіб вираження приналежності" [70, 10]. Ці прикметники в українській мові утворюються від іменників – назв істот (осіб і тварин) – за допомогою суфіксів *-ів (-їв), -ин (-їн)* та їх фонетичних варіантів *-ов-, -ев- (-єв-):* ***братів*** *голос,* ***Сергіїв*** *батько,* ***Маріїна*** *рукавичка,* ***лікареве*** *застереження,* ***мавчин*** *голос,* ***левова*** *здобич,* ***ведмедів*** *слід.*

Проте власне присвійні прикметники (з суфіксами *-ів (-їв), -ин (-їн)* та їх варіантами) переносних значень у собі не можуть розвивати, бо вони виражають конкретний, вузько індивідуальний характер ознаки. У цих прикметниках відсутній живий афікс якісності *-ий*. В.В. Виноградов зазначав, що оскільки присвійні прикметники не мають відтінку якісності, то сама їхня присвійність умовна [51, 165]. Вони виконують вказівну функцію (у широкому значенні), а не якісного означення, тобто функцію індивідуалізованої, відособленої вказівки на належність одній істоті, одиничному власникові. Присвійні прикметники виражають "найближче присвоєння", що стосується одного, відомого власника,

частіше індивідуалізованого. Називаючи індивідуалізовану, конкретну, відому особу (посесора), присвійні прикметники індивідуалізують і сам предмет володіння, виділяючи його з ряду інших на відміну від якісних і відносних прикметників, які виражають ознаку предмета узагальнено.

Серед фразеологічних одиниць з присвійноприкметниковим компонентом – античні фразеологізми та деякі фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, похідними від назв осіб, зберегли свою формальну структуру (присвійні прикметники мають суфікси *-ів, -ин*), хоч і не виражають значення присвійності: *Гордіїв вузол, Колумбове яйце, Езопова мова, Панургова отара, Дамоклів меч, Пенелопина вірність, Сивілині книги, Аріаднина нитка, Базедова хвороба, мамин синок, бабина дочка, Томина неділя, Мартинів день, по Марусин поясок***.**

Присвійні прикметники як окремий структурно-семантичний тип у межах відповідного лексико-граматичного класу слів розглядаються в широкому плані. В один ряд потрапляють фактично всі без винятку похідні, утворені від основ іменників-назв істот, хоч у вужчому розумінні посесивні відношення можна пов’язувати тільки з назвами осіб. Основною сферою функціонування стилістично нейтральних словотворчих суфіксів були саме твірні основи іменників-назв осіб, причому розвиток відповідних похідних ішов від паралельного вживання суфіксів до поступового відмирання власне морфонологічного творення присвійних прикметників. Що ж до іменників-власних назв, то від їх основ присвійні прикметники творилися тільки за допомогою морфонологічної видозміни кінцевого приголосного і суфіксів *-ов- / -ев-* та *-ин-* [68, 164-165].

Аналіз значень присвійних суфіксів *-ів, -ин* допоможе точніше зрозуміти загальний зміст категорії присвійності в українській мові.

Суфікс *-ів (-ев)* має значення “належний тому, хто названий мотивуючим словом” [220, 269]. Мотивуюче слово – істота переважно чоловічого роду зі значенням особи, а також (рідше) – назви тварин. Незручність присвійних прикметників на *-ів* полягає в тому, що вони вказують на належність тільки

одиничній особі й не можуть позначати множинного власника. Продуктивність цього суфікса виявляється в таких стилістичних сферах: а) в усному мовленні утворюються прикметники, мотивовані загальними назвами осіб і власними особовими іменами (тільки словами чоловічого роду І відміни): *дідова дочка, волочиться як Борисів бик*; б) для книжної мови характерні утворення, мотивовані прізвищами історичних діячів, іменами літературних і міфологічних персонажів, рідше – назвами тварин (*Дамоклів меч, крокодилові сльози*); в) для наукової термінології характерно вживання цих прикметників у складових назвах понять, похідних від назв за іменами учених, географічних назвах (*рентгенові промені, Магелланова протока*).

Обмеженню присвійних прикметників на *-ів* сприяло семантичне відособлення прикметників на *-овий* (*крокодилів* і *крокодиловий*), який вживається для позначення відношення до групи осіб або до породи тварин (*студентовий, китовий, бобровий*).

Присвійний суфікс *-ин* має таке ж значення, як і суфікс *-ів.* Мотивуючим словом виступають істоти – іменники жіночого й чоловічого родів ІІ відміни, переважно зі значенням особи (власні й загальні), рідше – назви тварин. Він позначає індивідуальну належність переважно в побутових і сімейно-домашніх стосунках (*тітчин, сестрин, Миколин*). Тип продуктивний у розмовній і художній мові (*мамин синок, хороший як Микитина свита навиворіт, Аріаднина нитка*). Сталості цього суфікса сприяє ясність його складу: з *-ин* пов’язується значення одиничності, індивідуалізованого відособлення (*громадянин, горошина*).

Присвійне значення можуть набувати лише присвійно-відносні прикметники, проте передають його порівняно рідко, бо вони мають місткішу семантику і можуть уживатися з переносним значенням. Як зауважував В.В. Виноградов, “розвиток переносності в присвійних формах пов’язаний з усуненням у них відтінку особистої (або одиничної) належності, а це досягається переведенням їх до членних повних прикметників” [51, 167].

У переважній більшості випадків прикметники з групи присвійно-відносних передають значення, характерні для звичайних відносних прикметників. Вони

виражають у цьому разі не присвійність, а властивість предмета за зв'язком його з певною особою або твариною, від назви якої утворені.

У суфіксах *-ів (-ов), -ин* перехід у членну форму пов'язаний із втратою присвійного значення. Форми з членними закінченнями *-овий, -иний* позначають не присвійність, а якісне відношення до кого-, чого-небудь або "властивість" кому-, чому-небудь [51, 165]. Слова на *-иний* утворюються тільки від назв тварин: *орлиний ніс* – 'тонкий з горбинкою ніс', *журавлиний крик, з висоти пташиного польоту* – 'згори, звисока, з верхніх шарів; з повітряного простору', *левина грива* – 'пишне довге волосся у чоловіків', *осине гніздо* – 'місце зосередження, притулок антигромадських або аморальних, злочинних елементів', *мурашина впертість* – 'роботяща, наполеглива та настирлива у своїй праці людина', *лебедина пісня* – 'останній твір, останній вияв таланту, якої-небудь діяльності'*: Його [султанів]* ***орлиний ніс*** *трохи завеликий для його обличчя* (П. Загребельний); *Пахне вона [українська мова] спілими яблуками, смакує криничною водою, а звучить, як* ***журавлиний крик*** (Л. Баграт); *Коли б можна було дивитися на них* ***з висоти пташиного польоту*** *чи хоча би із середини ріки, то села відбивалися між собою так само однаково, як відбивається людське обличчя у дзеркалі* (М. Матіос); *Хіба тепер щось поможе той підпал школи? Лише зворохобив* ***осине гніздо*** (М. Матіос).

Група нечленних прикметників на *-ів, -ин,* знаходячись на периферії класу прикметників, синтаксично тяжіють до злиття з якісно-відносними словами, однак цьому об'єднанню заважає відтінок індивідуалізованої, особистісної належності, властивий присвійним прикметникам. Ці прикметники застигають на стадіїї вказівних слів, що позначають одиничного власника. Це вузьке коло вживання різко розмежовує присвійні та якісно-відносні прикметники [51, 170].

Прикметники на *-ий* мають значення "властивий, притаманний (рідше – той, що належить) тому, хто названий (що названо) мотивуючим словом" [220, 271]. Такі прикметники вживаються в присвійному значенні, але в них відсутній відтінок конкретно-одиничної присвійності, відтінок належності одиничній істоті. Їх основне значення – відносне: вони позначають різноманітні відношення до

людей і тварин (з можливістю якісного переосмислення цих відношень). Цей словотворчий різновид присвійних прикметників утворюється від іменників, які розподілилися між двома семантичними підгрупами – назвами осіб і назвами тварин. Однак про вираження ознаки за відношенням присвійності, тобто про власне посесиви, можна говорити лише в тих випадках, коли похідна форма утворюється від мотивуючої основи іменника – назви особи. На відміну від словотворчого різновиду, який характеризувався морфонологічною видозміною кінцевого приголосного і поширювався на іменники – загальні і власні назви, за допомогою суфікса *-ий* прикметники утворювались тільки від загальних назв. Така диференціація деривaційних зв'язків щодо семантичних характеристик вихідних і похідних форм у плані специфічних обмежень сполучуваності мотивуючих основ і словотворчих суфіксів відіграла значну роль у стабілізації семантико-структурних різновидів присвійних прикметників. Прикметники, утворені за допомогою суфікса "присвійності" *-ий* від зазначеного семантичного різновиду іменників, виявились нестійкими щодо збереження свого первинного функціонального призначення як власне присвійних. В основній своїй масі, як зазначає А.П. Грищенко, ці прикметники перейшли до розряду відносних і якісних, втративши вужчу, конкретнішу спеціалізацію посесивів. Що ж до прикметників на *-ий*, утворених від семантичної підгрупи іменників – назв тварин, то вони не можуть кваліфікуватися як присвійні. Зберігаючи тільки загальні принципи морфемної будови, пов'язані зі сполучуваністю зазначеного словотворчого суфікса і твірних основ, вони становлять один з структурних різновидів відносних прикметників [68, 166-167].

Закінчення *-ий* у позиції суфікса передусім означає типову для кого-небудь (частіше для якоїсь тварини) властивість. Він утворює відносні прикметники від основ іменників, що означають істоту: *ведмеже (собаче) життя, вовчий апетит, із заячий скік, хвіст собачий, павуча порода, дитяча щирість, чоловіча стать, вражий син, руки жіночі не ходили, дівочий стид**:** – Я ж, знаєш, мало вдома ночую.* ***Собаче життя****, але краще, ніж зовсім подихати з голоду* (В. Підмогильний); *Мені ще старші радили: "Молоко на губах витри", – але я*

намагався пропускати те повз вуха. Що з того, що тільки шістнадцять? Адже я не ***хвіст собачий*** *– я хазяїн* (Ю. Збанацький) [ФСУМ, 1993:924]; *– Ах, ти ж,* ***вражий сину****! Як? Батька? – і здивований Бульба відступив на кілька кроків* (О. Довженко); *Ліжко наспіх покрите пишною ковдрою.., розгорнуті книжки на стільці поряд з ліжком – все це говорило про те, що* ***жіночі руки*** *давно тут* ***не ходили*** (О. Сизоненко) [ФСУМ, 1993:769]; ***Дівочий стид*** *до порога, аби пересягнула, так і забула* [УПП, 1993].

На окрему увагу заслуговують прикметники, утворені від іменників-назв осіб за допомогою суфікса *-ськ- / -цьк-,* які мають значення "відносний до того або властивий тому, що названо мотивуючим словом" [220, 281]. У характері зазначених мотивуючих основ закладена можливість творення власне присвійних прикметників, співвідносних за значенням із структурно-семантичними похідними на *-ів* та *-ин.* Семантичне зіставлення словотворчих дублетів, одній частині яких було властиве виразне посесивне значення, вираження індивідуальної належності дало підставу для висновку про те, що прикметникам на *-ськ-* властиве насамперед значення групової, колективної належності. У цьому плані, як вважає А.П. Грищенко, вони певною мірою компенсували неможливість творення присвійних прикметників від іменників у формі множини. У староукраїнській мові протягом певного періоду діяла тенденція до вираження ознаки за відношенням індивідуальної приналежності за допомогою прикметникових похідних на *-ськ-*. Однак основним моментом у вживанні цього структурно-семантичного різновиду прикметників був розвиток широких відносних значень [68, 167-168].

В утворених від назв людей присвійно-відносних прикметниках з суфіксами *-ськ-, -івськ- (-ївськ-), -инськ- (-їнськ-), -н-, -ач-, -яч-* або закінченням *-ий* у позиції суфікса переносні значення розвиваються передусім при поєднанні з абстрактними іменниками, що називають особливості характеру людини, її вчинків, поведінки, побуту: *панська ласка, панська душа, людське горе, дитячий розум, козацька доля, батьківське багатство****: Панська ласка****, що вовча дружба* [УНППДП, 1963]; ***Панська ласка*** *до порога, а поріг переступив, то вже й ласку*

втратив [УНППДП, 1963]; ***Панська душа**, та в грішне тіло влізла* [УНППДП, 1963]; ***Людське горе** попа годує* [УНППДП, 1963]; *На **дитячий розум** перейшов* [УПП, 1993]; *Степ та воля – **козацька доля*** [УНППДП, 1963]; *Дурному синові і **батьківське багатство** не в поміч* [УНППДП, 1963].

У присвійно-відносних прикметниках, утворених від назв тварин за допомогою суфіксів *-ач- (-яч-), -ин- (-їн-), -ов-, -ев-*, а також флексій *-ий (-ій)* з чергуванням приголосних основ, переносні значення розвиваються при поєднанні їх або з іменниками, що мають конкретно-предметне значення і виражають зовнішні ознаки людей, або з абстрактними іменниками, що виражають особливості характеру, вдачі і діяльності людини, її фізичні і моральні якості: *котячі вуса, пташиний шум, волячий статус, телячий підхід**:** Веренчук круто повернувся до неї, ворухнув своїми ріденькими **котячими вусами*** (С. Журахович); *Аудиторія миттєво наповнилася дзвінким **пташиним шумом**, аж вікна затремтіли* (І. Цілик); *Біда, як **статус** має хтось **волячий**, а до державних справ **підхід – телячий*** (А. Чорноус). У таких випадках значення присвійності розчиняється в загальних відтінках якісності [51, 167], а фразеологічні одиниці вживаються в переносному значенні, бо “означають не присвійність, а якісне відношення до кого-небудь або відносність кому-небудь” [51, 165].

Причиною обмеженого вживання присвійних прикметників Н.В. Гуйванюк називає такі недоліки їх функціонування: 1) присвійні прикметники передають значення належності відносно лише одиничного власника предмета і не можуть виразити належність стосовно декількох осіб; 2) присвійні прикметники не можуть утворюватися від назви, при якій соїть субстантивний або ад’єктивний уточнювач (означення або додаток); 3) присвійні прикметники не можуть передавати посесивні відношення стосовно особи, назва якої складається з декількох слів (прізвища, імені, по батькові); 4) присвійні прикметники не можуть утворюватися від назви особи – субстантивованої ад’єктивної форми [70, 10-11]. Крім того, до недоліків цього посесивного засобу відноситься й те, що коло деривaційних можливостей присвійних прикметників значно скоротилося у порівнянні з попередніми періодами історичного розвитку мови. Наприклад, не

завжди можна утворити форму присвійного прикметника від невідмінюваних іменників: а) іншомовних власних і загальних назв, що закінчуються на приголосний (*наречений Долорес*), а також на *-а, -е, -є, -і, -ї, -о, -я* та ін. (*увертюра Россіні, очі Беатріче*). Серед власне українських назв – жіночі прізвища на приголосний і голосний *-о (“Народні оповідання” Маркович, хата Андрієнко*), а також російські прізвища на *-ово* (*Лурново*), *-ако* (*Плевако*), *-их* (*Гладких*). Серед загальних назв осіб, від яких у посесивній конструкції або зовсім не вживається ад’єктивна форма або в більшості випадків переважає родовий відмінок, – узагальнені назви живої істоти (*істота, божество, індивід, людина, особа, створіння*), іменники спільного роду (*сирота, слуга, листоноша, дитя*), емоційні суфіксальні, які називають особу з вказівкою на певну ознаку (*молодик, сіромаха, служака*), образно-емоційні метафоричні або метонімічні назви особи (*зіронька, люлька*). Недоліком у вживанні присвійних прикметників є також синонімія а) форм прикметників і родового відмінка іменників множини (*свист снігурів, будинок сусідів*); б) прикметників і давального відмінка іменників (*цілувати татові руки*); в) прикметників і прізвищ на *-ів, -ин* (*Петрів, Федорів*).

Серед переваг присвійних прикметників слід назвати їх роль у збереженні означення як синтаксичної категорії, вони допомагають чітко виділити атрибутивні словосполучення, особливо з суб’єктним значенням (*зрада брата* і *братова зрада*).

Присвійні прикметники як компоненти фразеологічних одиниць втрачають власне прикметникову семантику і можуть уживатися у складі: а) географічних назв: *Баренцове море, Баффінова Земля, Берінгове море, Гудзонова затока, Дейвісова протока, Логінова губа, Магелланова протока, Марсове поле;* б) термінологічних назв: *адамове яблуко, антонів вогонь, архімедова спіраль, базедова хвороба, гайморова порожнина, драконове дерево, петрів батіг;* в) лаконічних образних узагальнень, крилатих висловів: *авгієві стайні, адамове ребро, антихристова печать, ахіллесова п’ята, гордіїв вузол, дамоклів меч, левова пайка, крокодилові сльози, Ноїв ковчег, піррова перемога, прокрустове ложе, сізіфова праця, соломонове рішення;* г) різноманітних характеристик людини:

твариняча пристрасть, комарина сила, качина хода, собачий погляд, мишачі хвостики, тигрова злість, орлячі очі, тхорине обличчя, цапина борідка, слонячі ноги, звірячий інстинкт.

Присвійні прикметники як складові компоненти фразеологічних виразів зберігають всі ознаки фразеологізму. Вони характеризуються стійкістю, структурною стабільністю та послідовністю у вживанні, тобто компоненти фразеологічної одиниці мають стабільний характер, заміна їх іншими компонентами обмежена або взагалі неможлива. Входячи до складу фразеологічних зрощень та фразеологічних єдностей (за класифікацією В.В. Виноградова), присвійні прикметники мають високий ступінь фразеологізації. Оскільки фразеологізми – це вислови, які відтворюються у готовому вигляді, то кожне слово у таких висловах не зберігає свого прямого лексичного значення, а набуває узагальненого, переносного значення. Якщо це фразеологічне зрощення, то зміст вислову не залежить від тих слів, з яких він складається: *у свинячий голос* – ‘дуже пізно’, *Хомин чай* – ‘брехня, фальш’. Цілісне значення фразеологічної єдності певним чином пов’язане зі значеннями її складників і частково випливає з них: *осляче вухо* – ‘обмеженість, нерозумність або некмітливість кого-небудь’, *стояти на божій дорозі* – ‘бути близьким до смерті’, *з Антонову сльозу* – ‘небагато, зовсім трішки’.

Присвійні прикметники як компоненти метафоричних словосполук можуть поєднуватися зі словами з вільним значенням, утворюючи фразеологічні сполучення (за В.В. Виноградовим), які мотивуються значеннями компонентів, що входять до їх структури: *дитячий сон* – ‘міцний, нетривожний сон’, *слонячі ноги* – ‘великі товсті ноги’, *лисячий погляд* – ‘про лукаву, хитру людину’, *кротячі халупи* – ‘маленькі убогі хати’, *мишача натура* – ‘боязка, полохлива людина’, *дівоча пам’ять* – ‘про людину з поганою пам’ятю, яка часто щось забуває’.

1.2.3. Посесивні субстантивовані конструкції

До присвійних конструкцій із субстантивним вираженням посесора вчені відносять конструкції з родовим належності, давальним належності та прийменниково-відмінкові сполучення. Родовий відмінок є основним засобом вираження належності серед конструкцій з субстантивним оформленням посесора, як і серед всіх присвійних засобів взагалі. Родовий відмінок вживається для передачі всіх видів посесивних відношень (одиничної, групової і родової належності), а історія розвитку присвійних конструкцій дає змогу простежити еволюцію родового належності від незначного вживання в давньоукраїнській мові (у тих умовах, коли неможливо було утворити присвійний прикметник) до основного засобу вираження посесивності в сучасній українській мові.

Як зазначає Н.В. Гуйванюк, деякі мовознавці трохи переоцінювали значення конструкцій з присвійними прикметниками і виступали проти вживання родового відмінка, твердячи, що він нібито не властивий українській мові [70, 15]. Однак еволюція родового належності все ж не означає те, що він зовсім витіснив із літературного вжитку сучасної української мови присвійні прикметники. Паралельне функціонування конструкцій з ад'єктивним і генетивним оформленням посесора продовжує безперервний процес розподілу функцій між ними. Структурно-семантичні моделі конструкцій з присвійними прикметниками вживаються для вираження власне посесивного і посесивно-реляційного значень, тоді як родовий належності відрізняється більшою продуктивністю у вираженні агентивної належності, посесивно-кваліфікативних і посесивно-суб'єктних відношень. Крім того, генетивна форма частіше утворюється від загальної назви особи. Це є причиною того, що родовий належності переважає над присвійними прикметниками в поезії, де проявляється потреба виразити належність узагальнено або стосовно багатьох осіб, або стосовно "незнайомої" особи, однієї з певної групи осіб.

Учені визначили ряд умов, за яких може вживатися тільки родовий належності: 1) для вираження присвійності від назв з означеннями чи

прикладками: *... чи знаєте Грициху старого* ***Пискавки невістку?*** (Г. Квітка-Основ'яненко); 2) при субстантивованих прикметникових чи дієприкметникових формах: *Ні, бабусю, я за його, за* ***милого, долю*** (Т. Шевченко); 3) коли назва особи, якій щось належить, складається з декількох слів (прізвища, імені та по батькові): *Парторг батальйону приніс екстрений випуск листівок про* ***подвиг Самійла Поліщука*** (О. Гончар); 4) коли потрібно передати число власників: *На переправі стали прикордонники, перевіряючи* ***документи бійців****...* (О. Гончар). Здатність родового відмінка вживатися за цих умов є перевагою його над присвійними прикметниками. Л.А. Булаховський зазначає, що для української мови більш типовий родовий належності, конструкції ж з присвійним прикметником "сприймаються як стилістично вмотивоване відхилення від цієї стандартної конструкції. Перевагу родового відмінка слід убачати у тому, що розчленованості сучасного мислення більше відповідає вважати належність як окрему субстанцію, а не як рису самої речі" [39, 86]. С.П. Бевзенко стверджує, що "конструкції з присвійними прикметниками і конструкції з родовим належності – це два рівноправні засоби вираження присвійності в сучасній українській мові, що взаємно доповнюють один одного, жоден із них не може замінити один одного" [26, 82].

За структурною характеристикою серед конструкцій з посесивним генетивом виділено дві гупи: 1) родовий належності з різноманітними уточнювальми словами і 2) родовий належності без уточнювальних слів. Особливо часто виникає потреба уточнити власника, що є загальною назвою, тому конструкції з уточнювачами родового відмінка продуктивні. Розширення сфери вживання родового належності певною мірою можна пояснити саме умовами сучасного суспільно-політичного і культурного життя, що викликає необхідність точніше і ширше схарактеризувати особу. Тому при називанні власника якогось предмета майже завжди ставиться означуване слово. Крім того, особа частіше стала називатися не тільки за ім'ям, а й за ім'ям і прізвищем, ім'ям і по батькові.

Конструкції з родовим належності переважають над конструкціями з присвійними прикметниками і в публіцистичному стилі мовлення. Тут переважно зустрічаються генетивні утворення від складних назв і з різноманітними уточнювальними словами з метою безпомилкової передачі назви особи власника.

У творах художньої літератури обидва засоби вираження належності є рівноправними і вживаються паралельно залежно від потреб у кожному конкретному акті комунікації. З точки зору стилістики паралельне їх вживання дає змогу вибрати зручніший функціональний синонім, запобігти перенасиченню родових відмінків.

Одним із засобів творення категорії посесивності в сучасній українській літературній мові є також конструкції з давальним належності. На конструкції з давальним відмінком належності в вітчизняному мовознавстві немає єдиного погляду. Зокрема, деякі українські мовознавці 20-30-х років XX ст. вважали, що давальний відмінок належності типовий для української мови, в якій він вживається дуже часто замість родового належності, і зовсім протилежне твердження висловлює О.С. Мельничук, зазначаючи, що давальний приналежності (за його термінологією “давальний означальний”) занепав ще в староукраїнську добу, злившись з давальним центрального об’єкта, і тепер від нього збереглись окремі залишки [156]. І.І. Слинько вважає, що “поняття про давальний належності слід обмежити, порівняно з поглядами українських мовознавців 20-30-х років”, але не виключати повністю [228].

Лінгвальний статус давального належності помітно відрізняється від семантико-граматичної характеристики присвійних прикметників і родового відмінка. Посесивність цієї конструкції є ситуативною, контекстуальною, бо виявляється лише в реченні. Продуктивність, функціонально-семантична виразність, типовість і частотність вживання конструкцій з давальним належності залежить від лексико-семантичних властивостей як підпорядкованих, так і підпорядковуючих слів, а також у значній мірі від опорних дієслів, з якими пов’язані підпорядковуючі іменники, що керують давальним належності. Іменник у формі давального відмінка залежить у реченні одночасно від дієслова й від

іншого іменника, що позначає субстанцію володіння. На посесивні відношення, що передаються давальним відмінком, накладаються об'єктні відношення, які обумовлюються впливом дієслова. найчастіше це відтінок направленості (*Тече вода і на гору* ***Багатому в хату*** (Т. Шевченко). Виразніше посесивне значення давальний відмінок виражає в бездієслівних реченнях (*Се* ***родич*** *нашій* ***паламарці*** (І. Котляревський). На ступінь виразності посесивних відношень, крім наявності дієслова, впливає також позиція давального відмінка в реченні: найточніше визначається тип відношень тоді, коли форма давального відмінка стоїть безпосередньо біля означуваного іменника. Більший чи менший ступінь виразності в передачі посесивного значення залежить також від синтаксичної ролі означуваного іменника в реченні.

Як і родовий належності, давальний відмінок виражає одиничну й групову належність. Дуже часто особа-посесор є займенниковою назвою. Функціонування займенникових форм у давальному відмінку забезпечує передачу посесивних відношень стосовно трьох граматичних осіб однини і множини. Своєрідність лінгвістичної характеристики конструкцій з давальним належності проявляється також у творенні структурно-семантичних моделей категорії посесивності. Ця конструкція вживається в основному для вираження іманентної посесивності, рідше – зі значенням посесивно-кваліфікативних відношень, з посесивно-реляційним значенням для передачі власне посесивних відношень. Відсутні конструкції з давальним належності зі значенням агентивної (авторської) належності й зі значенням посесивно-номінативного і посесивно-конотативного типу.

За частотою вживання конструкції з давальним відмінком належності в староукраїнській мові посідали третє місце після присвійних прикметників і родового належності. Широко побутує ця конструкція і в мові творів письменників XIX ст., найчастіше в тих випадках, коли вона стилізується під народно-розмовну мову. Через те, наприклад, у творах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Л.І. Глібова, М.П. Старицького та ін. конструкції з давальним належності переважають над конструкціями з родовим належності.

Н.В. Гуйванюк вважає, що продуктивність вживання давального належності залежить від “впливу живої розмовної мови і територіальних діалектів” [70, 19]. На сучасному розвитку української літературної мови конструкції з давальним належності поширені значно менше, ніж у XIX та на початку XX ст. Однак за певних синтаксичних умов, які випливають з особливостей лінгвального статусу давального належності, цей спосіб вираження присвійності вживається й у мові художньої літератури, і в усній розмовній мові як функціональний синонім інших посесивних конструкцій, а в південно-західних говірках української мови є одним з основних засобів вираження присвійності [70, 19-20].

Питання про прийменниково-відмінкові конструкції з присвійним значенням мало досліджено в сучасному мовознавстві. Н.В. Гуйванюк причиною цього називає те, що значення прийменниково-відмінкових конструкцій, як правило, не присвійне. Присвійність в основному в них є лише відтінком атрибутивно-об’єктних, рідше атрибутивно-обставинних відношень. Саме тому цей граматичний засіб значно поступається таким основним посесивним конструкціям, як сполучення з присвійними прикметниками і родовим відмінком [70, 20].

Своєрідність, специфіка лінгвального статусу прийменниково-відмінкових конструкцій полягає у вживанні того чи іншого прийменника при відмінковій формі. Наявність прийменника при відмінковій формі уточнює і разом з тим ускладнює значення відмінкової форми. Серед прийменникових конструкцій з присвійним значенням найпоширенішим є сполучення “предмет володіння + посесор (у + генетив)”: *Світло од ліхтаря червонить спітнілу* ***спину в коней***, ***плечі в пана Стаха****, коряві стовбури сосен по боках брукованого шляху* (С. Васильченко). Своїм лінгвальним статусом ця конструкція є близькою до давального належності, менше – до родового відмінка, що й визначає особливості її функціонування. За деяких умов ця конструкція витісняє із вживання давальний відмінок, а за інших сама витісняється родовим належності.

За певних синтаксичних умов посесивні відношення передаються й деякими іншими прийменниково-відмінковими конструкціями, зокрема, сполученнями

родового відмінка з прийменниками *від (од), з, до, для*, а також окремими прийменниковими сполученнями з орудним і місцевим відмінками. Їх посесивне значення можна визначити як таке, що супроводжує основне (об'єктно-обставинне) тільки на основі вживання за цих же умов власне присвійних конструкцій.

Прийменниково-відмінкові посесивні конструкції виникли в сфері усної розмовної мови з метою найбільшої конкретизації предмета думки. Згодом вони почали проникати в письмові пам'ятки і в мову художніх творів. Будучи виразнішим засобом у порівнянні з давальним належності (в них не так виразно проявляються відтінки направленості), прийменниково-відмінкові конструкції типу "предмет + посесор (у + родовий відмінок)" нормалізувалися літературною мовою й характерні не тільки для стилю художньої літератури, а й для інших стилів мови як функціональні синоніми посесивних засобів. Решта прийменниково-відмінкових сполучень кількісно незначні в системі присвійних конструкцій, невиразно передають посесивні відношення і характерні в основному для усного мовлення.

З категорією присвійності тісно пов'язані субстантивовані прикметники, що являють собою різноманітні власні назви: прізвища, прізвиська, топоніми на *-ів, -ин*. Продуктивні позначення осіб на *-ів (-ов), -ин*, що є прізвищами людей, виражають індивідуальну присвійність. Коло їх утворення ширше, ніж присвійних прикметників. Вони утворюються не тільки від назв живих істот, а й від іменників, що належать до категорії неістот. У цьому випадку неістота або ім'я середнього роду стає прізвиськом людини і, отже, робиться нібито назвою істоти [51, 168]. Проте від іменників середнього роду (за винятком прізвищ) не утворюються присвійні прикметники на *-ів, -ин*, оскільки іменам середнього роду не властиве поняття "особистого права власності".

Набагато раніше субстантивувалися назви міст: *Київ, Львів, Харків, Ходорів, Фастів, Чернігів, Ніжин, Хотин, Рогатин, Пирятин* тощо. Усі вони мають форму присвійних прикметників, на що вказують суфікси *-ів, -ин*. А.П. Коваль пояснює

походження назв міст, вказуючи на власні чоловічі імена, які існували в минулому.

1.3. Висновки до першого розділу

Термін фразеологізм (фразеологічна одиниця, фразеологічний зворот, фразеологічний вислів, ідіома тощо) в сучасній українській мові вживається для позначення відтворюваного, цілісного за значенням, стійкого за складом і структурою словосполучення. В інтегрованому змісті фразеологізмів (фразеологічних зрощень і фразеологічних єдностей) слова-компоненти втрачають буквальну семантику і позначають інші культурні коди – характеристичний, поведінковий, духовний, моральний тощо. Виникнення і вживання фразеологічних одиниць зумовлене постійним відчуттям лексичної недостатності, намаганням вербалізувати людські емоції, утілені в когнітивні моделі душевного стану.

Виникнення фразеологічної одиниці є довготривалим процесом, під час якого новий знайдений образ створюється на основі вільного синтаксичного словосполучення, за допомогою якого одночасно оформлюється звукова оболонка фразеологізму. Процес фразеологізації відбувається одночасно і в семантиці, і в граматиці і проявляється в зміні, відособленні, ізоляції семантичної й граматичної сторін одиниці, що фразеологізується. Фразеологізація – це процес стабілізації і закріплення в мовленнєвій практиці мовного колективу в якості готових, відносно стійких мовних комплексів. Процес фразеологізації сполучення слів складається з фіксованого засвоєння (запам’ятовування сполучення слів), зберігання в пам’яті (що викликає нові асоціації, які допомагають сполученню закріпитися в свідомості), а також відтворення.

Створення значення фразеологізму відбувається через поєднання кількох найменувань у єдине ціле внаслідок переосмислення лексичних значень слів-компонентів. Формування фразеологічного значення у процесі фразеологічної номінації здійснюється за такою схемою: дійсність – понятійно-мовне

відображення її – сигніфікати опосередковуючого, опорного найменування – попереднє структурно-семантичне значення мовної форми – мовна форма у вторинній функції називання. У семантичній структурі фразеологічного значення першочергову роль відіграє конотативний елемент, через ємність якого цілісному фразеологічному значенню властива велика інформативність.

Для вираження реальних посесивних відношень в українській мові існує певна сукупність (система) синтаксичних конструкцій, в якій основне місце посідають присвійні прикметники. Система граматичних засобів вираження присвійності підпорядковується загальним тенденціям, що існують у мові протягом певного історичного періоду. Крім того, вживання тієї чи іншої посесивної конструкції залежить від її лінгвального статусу.

Як компоненти фразеологічних одиниць присвійні прикметники втрачають власне прикметникову семантику і вживаються у складі географічних і термінологічних назв, крилатих висловів.

РОЗДІЛ ІІ
СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ З ПРИСВІЙНОПРИКМЕТНИКОВИМ КОМПОНЕНТОМ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Фразеологізація – розвиток і становлення фразеологізмів – є живим і продуктивним процесом у сучасній українській мові, який передбачає зміни в семантичній структурі компонентів, що поєднуються у складі фразеологічної одиниці. Формування поняттєвого змісту фразеологічної одиниці відбувається внаслідок частішого вільного переносного вживання від конкретного значення до абстрактного, від окремого конкретного випадку до узагальнення. Нове метафоричне значення має тенденцію до злитості. Більшість фразеологізмів, які виникають на базі вільних словосполучень, зазнає у процесі фразеологізації семантичних змін, що охоплюють все словосполучення в цілому (фразеологічні зрощення і фразеологічні єдності) або якийсь один із його компонентів (фразеологічні сполучення). У цьому розділі представлені фразеологічні зрощення і фазеологічні єдності, компоненти яких досягли найвищого і високого ступенів фазеологізації, коли значення фразеологічної одиниці зовсім немотивоване лексичними значеннями компонентів або ж певною мірою мотивоване образно, метафорично.

2.1. Фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, утвореними від античних власних назв

Фразеологічні одиниці з прикметниками, утвореними від античних власних назв, є запозиченими. Українська мова засвоїла їх переважно з книжних джерел різних мов.

Античні фразеологізми з присвійними прикметниками беруть свій початок у давньогрецьких та давньоримських міфах, античній історії та літературі (власні імена богів, героїв, міфологічних істот).

Л.С. Ковтун зазначає, що формування цих одиниць пов'язане з двома основними етапами. На першому відбувалося засвоєння сюжету, на ґрунті якого розвивалася фразеологічна одиниця, і формування стійких комплексів слів, а на другому – здійснювався відхід від прямого значення стійкого звороту і набуття ним переносного значення [114, 179].

У сучасній українській мові античні фразеологізми становлять відносно замкнену й чітко окреслену систему. За словниками їх було нараховано близько 50. Значна кількість цих одиниць набула в сучасній мові статусу "крилатих". Однак дефініції цього терміна в сучасному мовознавстві неоднозначні. Одні мовознавці (В.В. Коптілов, Л.Г. Скрипник, Н.А. Москаленко, Ф.П. Медведєв, А.П. Коваль, М.С. Ашукін) зараховують фразеологізми з античними власними назвами до "крилатих" висловів, інші (Г.Д. Удовиченко, О.І. Молотков) – до ідіом. У словнику російської фразеологічної термінології такі одиниці називаються античними ремінісценціями [229, 2]. У найновіших дослідженнях з ономастичної фразеології використовуються назви "античні фразеологізми" (А.М. Кравчук), "фразеологізми з міфонімічним компонентом" (Н.М. Пасік), "фразеологізми з античними іменами" (О.А. Мороз). Для цих одиниць можна використати термін О.А. Мороз "фразеологізми з античними іменами", бо аналізовані фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками походять від античних особових імен людей.

Фразеологізми з античними власними іменами ввійшли в сучасні мови як калькові переклади. Такі кальки можна вважати інтернаціональними елементами фразеологічної системи сучасних мов, тотожними за змістом, але різними за формою, наприклад: укр.: *Авгієві стайні (конюшні)*; рос.: *Авгиевы конюшни* (уживається в значенні "захаращене, вкрай занедбане приміщення"). Однак фразеологічні одиниці з античними назвами можуть відзначатися національною своєрідністю. Розвиток неоднакових значень спільного оніма у фразеології різних мов свідчить про відмінності у сприйнятті античних образів кожним народом [132, 11].

У складі античних фразеологізмів засвідчено присвійні прикметники, похідні від чоловічих імен – *Авгій, Ахіллес, Герострат, Геракл, Дамокл, Еол, Сізіф* та ін.: *Авгієві стайні, Ахіллесова п'ята, Геростратова слава, Дамоклів меч, Сізіфова праця: Вона хотіла як слід розглядіти Каргата, вгадати його настрій.., відчути його тим особливим жіночим почуттям, що швидко знаходить* ***ахіллесову п'яту*** *в найнеприступнішій людині* (Ю. Шовкопляс) [СУМ, 1970:74]; *Я думаю, під* ***дамокловим мечем*** *краще, ніж під павутиною, бо там людина себе величніше почуває* (Леся Українка) [СУМ, 1971:210]; *Спали гори в неясних рельєфах. Ріка то затихала, то знов шуміла, сповняючи* ***сізіфову працю*** (Г. Хоткевич) [ФСУМ, 1993:688]; та жіночих імен – *Аріадна, Пенелопа, Сивіла*: *Аріаднина нитка, Пенелопина вірність, читати Сивілині книги*. Античні імена можуть уживатися у двох варіантах – у грецькому і римському, наприкад: *Амур* (грец.) – *Купідон* (римс.) (***стріли Амурові (Купідонові)*** – 'символ кохання'): *А Кімон, що його нечутливе досі на всяку науку серце вразила врода Іфігенії* ***Амуровою стрілою****, почав розумнішати од думки до думки, дивуючи тим батька* (Боккаччо, перекл. М. Лукаша) [ФСУМ, 1993:867]; *"І приніс же дідько оту красуню в мій палац! Я вже був забувся про неї, а вона знов роздратувала мене своїми очима. Оце ж то ті* ***стріли Купідонові****, про котрі торочать латинські поети! Бодай нечистий узяв оті* ***Купідонові стріли!*** *.. доведеться знов вчинити заїзд на леваду й хату цієї красуні!" – подумав Єремія* (І. Нечуй-Левицький) [ФСУМ, 1993:867].

Фразеологізми з античними власними назвами репрезентують собою відносно замкнену і чітко окреслену систему одиниць. Власні імена в них позначені, марковані змістом міфів, античних творів і, фактично, не зазнають модифікацій. Окремі варіанти, що можуть з'явитися у художніх та публіцистичних творах, не виходять за межі книжних.

У зв'язку з фіксацією власних імен у прикметниковій формі постає проблема написання власних назв у фразеологізмах з малої чи великої літери. Випадки непослідовного написання великої та малої літери в онімах засвідчують і лексикографічні джерела, наприклад, *адамове ребро* (за Фразеологічним

словником української мови) та *Адамове ребро* (за “Крилатими висловами біблійного походження” А.П. Коваль, В.В. Коптілова). Написання з великої чи малої літери власних назв у фразеологізмах зумовлене двома причинами: суперечливістю етимології фразеологізму та ступенем семантизації оніма.

Лексикографічна практика засвідчує й таку тенденцію. Відантропонімічні утворення частіше пишуться з великої літери, а відтопонімічні з малої. Можна було б узяти за основу саме таке розмежування в правописі власних назв. Однак не можна не зважати й на ступінь апелятивації, міру метафоричності власного імені як компонента фразеологізму. Зауваження подібного плану необхідно залучити не тільки до біблійних фразеологізмів, а й до античних фразеологізмів, а також до всіх фразеологізмів, що мають у своєму складі власні імена прикметникового типу.

Античні імена ще до фразеологізації розвинули переносні значення на основі енциклопедичної інформації про денотат імені. Ці значення спираються на міфологічні уявлення. На основі таких експресивних значень особові імена ввійшли до складу фразеологізмів, ставши в багатьох випадках їх семантичним центром [173, 81].

Ономастичний компонент виконує функцію актуалізатора фразеологічного зв’язного значення семантично стрижневого компонента. У багатьох прикладах місце поняттєвого ядра ономастичного компонента займає конотативний аспект семантичної структури, який виражає сутність узагальненого значення фразеологізованого оніма [187, 22]. Наприклад, цінність значень компонентів *Тантал, Дамокл* не в тому, що це імена міфічних персонажів, а в тому, що перше з них вживається для називання людини, приреченої на нестерпні страждання від усвідомлення близькості бажаної мети й неможливості її досягти (*Танталові муки*). Інше вживається для характеристики постійної небезпеки або неприємності, що постійно загрожує людині (*Дамоклів меч*).

У складі фразеологічних одиниць античного походження власні імена античних богів, героїв, міфологічних істот виступають носіями різних експресивно-смислових відтінків. Розвинувши переносні значення ще до

фразеологізації, ці імена у фразеологізмах перетворюються на конотативні. Оскільки античні міфи репрезентують найдавнішу історію й культуру земного населення, то конотації античних імен можна вважати культурно-історичними. Водночас вони відзначаються оцінним характером, який зумовлюється конкретними міфами.

У фразеологічному контексті античні імена виступають носіями позитивно та негативно-оцінної семантики, характеризують людину за її позитивними чи негативними рисами, фізичними ознаками, діями, вчинками.

Присвійні прикметники у складі фразеологізмів з античними іменами відзначаються більшим ступенем узагальнення, можливістю переходу до загальних назв.

Античні імена – компоненти фразеологізмів виступають носіями таких позитивно забарвлених значень: 1) ‘Чоловік надзвичайної сили, силач’: *Геркулесове тіло, Геркулесові м’язи – Темним полиском лиснілось м’язисте* ***геркулесове тіло*** (О. Гончар); – ***М’язи*** *кочегар справді мав* ***геркулесові*** (М. Трублаїні) [СУМ, 1971:55]; 2) ‘Працьовита людина’: *Геркулесова праця*; 3) ‘Людина, що вміє дотепно говорити, дошкульно вражати словом’: *Ювеналів бич – Художнє слово не тільки підносило все прекрасне, світле й радісне в нашому житті, але було й* ***ювеналовим бичем****, що вражає все негативне, прогниле й омертвіле, яке перешкоджає рухові вперед* (Історія укр. літ.) [ФСУМ, 1993]; 4) ‘Чоловік, який страждає в ім’я інших, мученик’: *Танталові муки – Отакий і студент; коли від напруження тріщить голова, туго замотана мокрим рушником, думаєш – скоріше б кінчалися оці* ***“танталові муки”****, швидше б отримати жаданий диплом...* (В. Сологуб) [Удов. ФСУМ, І:303]; 5) ‘Людина з високими моральними ідеалами, благородна людина’: *Прометеїв вогонь – Людство ніколи не було байдужим до видатних наукових відкриттів і технічного прогресу... Людину вабить і лякає* ***прометеїв вогонь*** (З журналу) [ФСУМ, 1993:141]; 6) ‘Чоловік, який шукає істину’: *Діогенів ліхтар* (від імені давньогрецького філософа Діогена, який, узявши в руки ліхтар, вдень шукав людину); 7) ‘Спричинювач кохання’: *Купідонові стріли****;*** 8) ‘Людина, яка пильно

охороняє що-небудь, певний порядок, чиїсь погляди, ідеї тощо’: *Аргусове око;* 9) ‘Вірна жінка’: *Пенелопина вірність;* 10) ‘Людина, яка допомагає вийти зі скрутного становища’: *Аріаднина нитка*.

У складі фразеологізмів античні імена також розвивають негативно забарвлені значення, наприклад: 1) ‘Нечесний, честолюбний чоловік, злочинець’: *Геростратова слава;* 2) ‘Єхидна людина, яка вводить в оману’: *Авгурова усмішка*; 3) ‘Покірна, безвольна людина, яка не має власної думки’: *Панургова отара*; 4) ‘Невіглас’: *Мідасів суд;* 5) ‘Непримиренна до кого-, чого-небудь людина’: *Аннібалова (ганнібалова) клятва.* Конотації імен мотивуються міфами, і знання їх є необхідною умовою.

Фразеологічні одиниці книжного походження загалом не засвідчують лексичних варіантів, вони тісно прив’язані семантикою до античних літературних джерел. Можна виділити кілька семантичних груп цих одиниць, які: а) характеризують людину за зовнішніми та внутрішніми ознаками: *Еолова арфа* ‘чутлива до всіх вражень життя людина’: *Пролітав буйний вітер край вежі, що стояла самотньо на кручі. Там знайшов він* ***Еолову арфу*** (Леся Українка) [Удов. ФСУМ, І:184]; б) вказують на фізіологічні або фізичні характеристики людини: *Ахіллесова п’ята* ‘слабке, вразливе місце’: *І це його [підполковника] велике, як у батька, і поступливе, як у матері, серце залишилось його* ***ахіллесовою п’ятою*** (Ю. Бедзик) [Удов. ФСУМ, І:34]; в) вказують на результат, кінцеву межу чогось, наслідки: *Авгієві стайні* ‘безлад’; *Піррова перемога* ‘знецінена перемога’; *Геркулесові стовпи* ‘кінцева межа; крайність’: *Цікаво знати, чи довго б у них стало охоти чистити такі* ***авгієві стойла****, які вони щодня роблять в редакції при помочі того, що вони звуть “рукописями”* (Леся Українка) [Удов. ФСУМ, І:18]; *– Ви мене роздавите, вірю, але… Це буде* ***піррова перемога****, кажучи глибше…* (І. Багряний); *Гніт капіталу над працею ще більше збільшився, реклама, шахрайство, кар’єризм і безпринципність досягли* ***геркулесових стовпів****, безпрв’я трудящих стало безнадійним* (Леся Українка) [ФСУМ, 1993:863]; г) позначають абстрактні явища та поняття: *Гордіїв вузол* ‘складна, заплутана справа’: *Чи вона божевільна, чи справді лише легкодух, чи, може, задумує щось дуже мудре, но*

жіноцьке мудре, таке, як ***гордіїв вузол****, що йому ні початку, ні кінця не знайдеш?* (І. Франко) [ФСУМ, 1993:161]; *Прокрустове ложе* ‘мірило чогось’: *Віками літературна мова поповнювалась з народних джерел, а дехто хоче втиснути її в* ***прокрустове ложе*** *одного “зеленого” словника* (А. Малишко); *Дамоклів меч* ‘постійна небезпека’: *Їхнє майбутнє мала вирішити та розмова – відверта, щира. Не знайдуть спільної мови, залишиться над Катериною висіти, мов клятий* ***дамоклів меч****, важка підозра, і … життя в них не буде* (Ю. Збанацький) [ФСУМ, 1993:485]; г) називають ірреальні поняття: *Гадесові поля* ‘царство мертвих’: *Родина, слава, молодість, кохання Зосталися далеко за морями, А я сама на сій чужій чужині, Неначе тінь забутої людини, Що по* ***Гадесових полях*** *блукає, Сумна, бліда, безсила, марна тінь!* (Леся Українка); д) позначають термінологічні назви: *Піфагорова теорема* ‘теорема елементарної геометрії, створена Піфагором’, *Рентгенові промені*: *На дошці рисунок* ***піфагорової теореми*** *та вся майже дошка обписана доказами* (С. Васильченко).

Аналізовані фразеологічні одиниці античного походження містять у своєму складі присвійні прикметники, твірними основа для яких виступають тільки іменникові й тільки назви істот. Від назв людей присвійні прикметники творяться за допомогою суфіксів та їх варіантів: 1) *-ів (-їв, -ов): Гордіїв вузол, Еолова арфа, Дантові кола, Гераклів подвиг;* 2) *-ин (-їн): Пенелопина вірність, читати Сивілині книги, Аріаднина нитка.*

Всі ці семантичні групи субстантивних античних фразеологізмів представлені структурною моделлю: відономастичний прикметник + іменник у називному відмінку: *Мідасів дотик, Мідасів перукар, Сфінксова загадка, Прометеїв вогонь, Езопова мова.*

В окремих випадках бувають варіанти книжних субстантивних фразеологізмів, де варіюванню підлягають як ономастичний, так і неономастичний компоненти фразеологічної одиниці: *Авгієві стайні (конюшні, стойла), Сізіфова праця (робота, труд), Амурові (Купідонові) стріли, розрубувати (розрубати, рубати) гордіїв (тимофіїв) вузол*: *Про школу треба думати саме так, так поетично, щоб любити її по-справжньому, любити учнів з*

усіма їхніми прекрасними поривами і вадами, щоб важка, виснажлива часом навіть ***сізіфова праця*** *вчителя була тобі завжди приємною і солодкою* (О. Гуреїв) [Удов. ФСУМ, II:200]; *На роботі нам дають лопати – маємо перекидати гори вугілля.* ***Сізіфів труд*** (О. Гончар); *Іде [Маріка], рвучи ногами, нікуди не дивиться. Що за комбінація, – не можу догадатися. Але молодиці проворливіші від мене і* ***гордіїв****, чи* ***тимофіїв, вузол рубають*** *влучними словами. Показалося все дуже просто* (Г. Хоткевич) [ФСУМ, 1993:758].

Компоненти будь-якого фразеологізму, залежно від його семантичної структури, фактично вже не являють собою частин мови. Дієслова, прикметники, іменники у складі фразеологічних одиниць "набувають фіктивного характеру; це вже не слова визначених лексико-граматичних класів, а лише "тіні", "привиди" слів" [33, 26]. В.М. Бойко у своєму дисертаційному дослідженні наводить думку В.А. Лебединської про те, що "будь-яка спроба знайти в компоненті фразеологізму якесь значення недоцільна, оскільки вона ігнорує головну, сутнісну ознаку фразеологізму – його семантичну ідіоматичність, цілісність номінації" [33, 29]. Відносячи фразеологічну одиницю до певного семантико-граматичного класу слів, варто говорити лише про певну співвіднесеність значень фразеологічних одиниць зі значеннями конкретних частин мови [33, 31].

Фразеологізми з античними іменами на основі відповідності значення фразеологізму якійсь частині мові та виконуваної цим фразеологізмом синтаксичної функції належать до субстантивних, ад'єктивних, дієслівних. Субстантивним фразеологізмам з власними античними іменами властива узагальнено-предметна семантика, на основі якої вони співвідносяться з іменниками, виконуючи в реченні й "іменникові" синтаксичні функції [9, 46]: *Але, по-перше, вони дуже скоро розлізуться, а по-друге, в них неможливо ходити. Панчохи – це її* ***ахіллесова п'ята****, в буквальному розумінні цього слова* (В. Собко) [СУМ, 1970:74] – у ролі іменного складеного присудка; *Полум'ям вічним на жах всім нащадкам* ***Дантове пекло*** *палає; пекло страшніше горить в нашім краю, – чом же в нас Данте немає?* (Леся Українка) – у ролі підмета; *Він [син] знає, що*

дружина його не прийме, але він іде світ за очі. А мати лишається сама святкувати свою ***піррову перемогу*** (Є. Кононенко) – у ролі додатка.

Ад'єктивні фразеологічні одиниці з античними іменами співвідносяться з прикметниками та виступають у ролі означень: *Унікальні явища природи, довго не знаходячи пояснення, нерідко так обростають легендами, що згодом виколупати з них зернятко істини коштує багатьох років майже* ***сізіфової праці*** (З журналу) [Удов. ФСУМ, II:200]; – *Дозволь мені слово сказати, великий бригадире, – сказав один із начальників монгольських, мужчина величезного росту й* ***геркулесової будови тіла*** (І. Франко) [СУМ, 1971:55].

Серед фразеологізмів цього типу існує кілька дієслівних фразеологічних одиниць. Наприклад, *висіти дамокловим мечем* 'постійно загрожувати кому-, чому-небудь': *Небезпека бути викритим через отой вірш* ***"дамокловим мечем" висіла*** *над ним* (А. Головко); *дійти до геркулесових стовпів* 'дійти до краю'; *розрубувати (розрубати) гордіїв вузол* 'просто, рішуче, сміливо розв'язувати складне, заплутане питання': *Бригадир також говорив коротко, але кожним реченням немов* ***розрубував гордіїв вузол*** (Ю. Збанацький) [СУМ, 1971:127]; *Мстислав зарікався більше не стрічатися з Настею, не морочити ні себе, ні її, раз і назавжди* ***розрубати*** *для них обох цей незручний* ***гордіїв вузол*** (В. Логвиненко) [ФСУМ, 1993:758].

Отже, у складі фразеологізмів античного походження особові імена вбирають в себе риси відповідних персонажів античних творів. Конотативні значення особових імен у складі фразеологізмів з античними іменами мають переважно міжнаціональний характер і виділяються у фразеології багатьох мов.

Фразеологізми з античними власними іменами частіше являють собою субстантивні фразеологічні одиниці, побудовані за моделлю: присвійний прикметник + іменник у називному відмінку. Присвійні прикметники творяться від назв людей за допомогою суфіксів *-ів (-їв, -ов)* та *-ин (-їн).* Зрідка трапляються й фразеологічні одиниці античного походження, співвідносні з дієсловом, та ад'єктивні фразеологічні одиниці.

2.2. Фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, утвореними від назв міфічних істот

Українська міфологія як сукупність переказів про живу й неживу природу та людину розвивалася на основі давньої загальнослов'янської міфології. В українській міфології у художньо-образній формі знайшли поєднання реальні знання з фантастично-релігійними елементами та повір'ями. Вона ілюструє прагнення людини пояснити й упорядкувати навколишній світ, розкрити єдність людини і природи. Загалом українська міфологія аналогічна міфології інших народів світу, проте вона має виразний національний колорит і художньо-образну своєрідність.

Зростання національної самосвідомості людей, підвищений інтерес до витоків традиційної культури, етнічної історії диктує звернення до цієї теми, адже розпочатий процес національного відродження України може бути прискорений, зокрема, і через засвоєння духовних багатств народу, накопичених поколіннями. Збіднення духовного епосу є наслідком кожної незаповненої прогалини у системі міжпоколінної передачі культурної інформації, що і визначає практичний інтерес до вивчення української міфології. Національні риси народу проявляються у створених ним фразеологізмах, які є складовою образної системи кожної мови.

В українській міфологічній традиції багато уваги приділено природним стихіям, явищам навколишнього світу, різноманітним життєвим випробуванням, з якими зустрічається людина, тощо. Причому характерно, що всі ці сюжети максимально наближені до щоденного побуту селян. Утрачаючи своє первісне значення, міфологічні персонажі поступово набували характеру художньо-поетичних образів усної народної творчості, відповідно ставали й компонентами різноманітних фразеологічних одиниць (такими є русалка, мавка, відьма, чорт та ін.): *Русалчин Великдень, чортове число, бісів син: [С е м е н:] А що ви тепер пишете? [П е т р о:] Малюнки літньої природи. Це була низка невеликих поезій. Дванадцять п'єсок уже написав, а от на* ***чортовому числі*** *спіткнувся* (В. Самійленко) [ФСУМ, 1993:948]; – *Та йди ж,* ***бісів сину****, людям поклонися за*

честь (М. Стельмах) [СУМ, 1970:190]. Ще однією особливістю української міфології є поєднання християнських релігійних уявлень із язичницькими віруваннями.

Людина здавна вірила в існування духів-демонів, які шкодять або сприяють їй. Демонологічні уявлення пов'язувалися з явищами природи, господарсько-побутовим життям. Народна уява найчастіше надавала демонічним істотам людської подоби, тобто наділяла їх антропоморфними рисами.

Присвійних прикметників, похідних від назв міфологічних істот, що входять до складу сталих фразеологічних одиниць, небагато. Такими міфологічними істотами є русалка та чорт (біс, диявол, дідько, сатана).

Русалки є одним із найколоритніших персонажів української демонології, уособленням небезпечної водяної стихії. За поширеними уявленнями русалками ставали молоді дівчата, котрі втопилися під час купання, або померлі до хрещення маленькі діти. Подекуди побутувала думка, що русалками ставали люди, що помирали на так званий Русалчин великдень.

З ім'ям русалок пов'язаний фразеологізм *Русалчин Великдень* – 'свято русалок': – *Я страх боюсь, що мене русалки залоскочуть. – Дак то ж на* ***русалчин великдень*** (Б. Грінченко) [СУМ, 1977:911]. За народними віруваннями в русалчин тиждень на вікнах розкладали гарячий хліб, гадаючи, що його парою русалки будуть ситі. Вважалося, що не слід кидати лушпиння з яєць, бо як потрапить воно на воду, то серед нього плаватимуть русалки і робитимуть шкоду людям; не можна сіяти муку просто в діжу, бо буде багато русалок. У русалчин тиждень ніхто не відважувався купатися у річці. У четвер (цей день саме й називали *Русалчин Великдень*) ніхто не повинен був працювати, щоб не розгнівати русалок.

За народними віруваннями, у цей день русалки виходять на поверхню землі і дивляться, чи шанують люди їхню пам'ять. Якщо хтось в цей день щось робить у полі, то русалки заважають працювати й насилають на посіви якесь лихо; а ті, хто шанує це свято, сподіваються, що русалки берегтимуть їхні поля від шкоди.

Фразеологічна одиниця *Русалчин Великдень* являє собою двокомпонентне підрядне словосполучення, в якому стрижневим словом виступає іменник *Великдень*, а залежним від нього є присвійний прикметник *Русалчин*, утворений від іменника *русалка* за допомогою суфікса *-ин,* при цьому відбувається чергування приголосних *-к-* з *-ч-*. Залежний елемент приєднується до головного за допомогою одного з існуючих у мовознавстві способів підрядного зв'язку – узгодженням. Ця фразеологічна одиниця має таку модель: "присвійний прикметник, утворений від назви міфічної істоти + іменник".

Іншим міфічним персонажем, з яким пов'язано безліч фразеологізмів, є чорт (біс, диявол, дідько, сатана). Він уособлює ворожі людині сили. Чорт виступає одночасно зооморфною і антропоморфною істотою. Його звірину природу видають хвіст, баранячі або козлячі роги, копита, свиняче рило.

Майже всі фразеологізми, в яких наявний присвійний прикметник *чортів* та його синонімічні варіанти *бісів, дідьків, дияволів***,** мають негативну семантику. Це, зокрема, можна пояснити уявленнями людей про чорта, який усіляко шкодить людям, насилає хвороби, зводить жінок, полює на людські душі, штовхає на злочини й прикрі вчинки. Люди вірили, що з чортом можна укласти договір, ствердженій кров'ю, та найняти його на службу, заклавши йому свою душу. Це засвідчено такими прикладами: *к бісовій матері* – 'куди хоч, на всі чотири боки': *– Цить, підла! – крикнув на неї [Уляну] пан. – Не реви, а не то убирайся* ***к бісовій матері*** (Панас Мирний) [Удов. ФСУМ, I:261-262]; *бісова (чортова) душа* – 'уживається як лайливий вираз': *Він [Варчук] ..повертає додому, обдумуючи дорогою, як найкраще віддячити Трояну.* ***Бісова душа****!.. Ну хай би, куди не йшло, розповідав казочки, а це вже господарів рівняє до нечистої сили* (М. Стельмах) [ФСУМ, 1993]; *чортового (бісового) батька* – 'уживається для повного заперечення (переважно з дієсловами)': *– Ну, що, перев'язали* ***чортового батька****! Сміялися запорожці* (О. Довженко) [ФСУМ, 1993:18]; *якої чортової (бісової) мати* – 'уживається для вираження обурення, незадоволення діями, намірами кого-небудь і т. ін.': ***Якої чортової матері*** *їм треба?* [ФСУМ, 1993:467].

Українські фразеологізми з міфонімами вживаються для предачі різних емоційних станів, наприклад: 1) для вираження незадоволення, роздратування, досади, обурення з якогось приводу – *у чортового (бісового, бісячого) батька, бісової пари, бісова личина, дияволів (чортів) син**:*** *– Де воно, – каже,* ***в чортового батька*** *коноплі ті? Холод такий, а тут підперезатися нічим... хоч би мотузок, або що, виплести* (А. Тесленко); *[П л а т о н Г а в р и л о в и ч]: Нащо ж ти брешеш,* ***бісової пари*** *вилупок* (С. Васильченко) [ФСУМ, 1993]; *[С а г а й д а к (зриваючи п'явки)]: Десять років не був у вас. Тоді чи не було їх, чи не помічав.* ***Бісові личини****...* (Л. Дмитерко) [ФСУМ, 1993]; *– Прощайсь лишень,* ***дияволів сину****, з матір'ю та з сестрою, бо вже недовго ряст топтатимеш!* (П. Куліш) [ФСУМ, 1993:805]; 2) для вираження задоволення, захоплення ким-, чим-небудь – *бісової пари, бісова личина, бісів хлопець**:*** *А що вже за парубок був то на всю станицю. Не одне дівоче серце,* ***бісової пари****, тремтіло, коли танцював* (В. Логвиненко) [ФСУМ, 1993]; *– Марто... – Ще не забувся, як мене звати? – дивується дівчина.. – Ну й* ***бісова*** *ти* ***личина****, – похитує головою* (М. Стельмах) [ФСУМ, 1993]; *Чуб хвилястий, наплоєний. Брови рівні, очі блищать. Красивий [Ігор],* ***бісів хлопець*** (В. Кучер) [Удов. ФСУМ, I:56]; 3) як лайливі чи доброзичливо-лайливі вирази на чию-небудь адресу, як звертання – *бісів маляр, бісова звірюко, бісові шкуродери* (іменник у таких словосполученнях може змінюватися залежно від того, до кого звертається мовець, а прикметник означає – капосний, лихий, поганий), *чортів пеньок, дідькове кодло (плем'я), чортова тетеря: – Таке паскудство на стінах... Я забілювала, а воно знов проступає. От* ***бісів маляр****! Догодив, по саме нікуди!* (Л. Баграт); *– Ти що? – витягнув шию Плачинда. – Ти як,* ***чортів пеньок****, говориш з господарем* (М. Стельмах) [ФСУМ, 1993:611]; *Звісно,* ***дідькове кодло****, як ті великі пани, не турбується втратою, бо гроші не зароблені* (Марко Вовчок) [СУМ, 1971:300]; *– А ти ж чого мовчиш,* ***чортова тетеря****? – враз почулось над головами вершників, і крива ломака полетіла в Прілого. На гілляці, звісивши ноги, сиділо двоє парубків* (П. Панч) [Удов. ФСУМ, II:257].

Фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, утвореними від міфічних назв, можуть вживатися у формі як однини, так і множини: *бісова*

дитина – бісові діти, чортів син – чортові сини. При цьому вони мають або те ж саме значення, або виражають різне ставлення мовця до когось, що видно з контексту: – *Заснеш ти сьогодні чи ні,* ***бісова дитино****? – накричала на неї [дівчинку] Олена* (Г. Тютюнник); *Пані все мовчить та уста гризе. А полковник і вирветься і загуде, як на трубі: До пари,* ***бісові діти****, до пари* (Марко Вовчок) – як лайливі вислови; *Лайка й крики не дали кошовому далі говорити. – Клади,* ***чортів сину****, зараз же булаву!* (О. Довженко) [ФСУМ, 1993:805]; – *Я прийшов.., а їх понасходилось там чоловік з десять – почули, що з тайги, що "Сірченко – знаменитий охотник", син "ще знаменитішого Сірка".* ***Чортові сини****! Звідкіля вони все знають?* (І. Багряний) – виражають незадоволення, обурення; – *Ідете,* ***чортові сини****, – сказав засмучений старий ткач Опанас Чиж* (О. Довженко) [ФСУМ, 1993:805] – виражає доброзичливе ставлення, захоплення.

Присвійні прикметники, похідні від міфонімів, творяться переважно за допомогою суфікса *-ів* та його фонетичного варіанта *-ов-: чортів пеньок, бісів хлопець, чортове число (чортова дюжина), бісова (чортова) душа, к бісовій матері, ні к чортовій матері, мати чортову думку.* За допомогою суфікса *-ин* твориться присвійний прикметник *русалчин* у фразеологізмі *Русалчин Великдень.*

Фразеологічним одиницям властива тенденція до оновлення компонентного складу, до урізноманітнення морфологічного оформлення і синтаксичної організації. Тобто форми фразеологічних одиниць можуть видозмінюватися: *к чортовому (сучому) батькові [під лотоки], якого бісового батька (сина), у бісового (чортового, бісячого) батька: [Д о м а х а:] Ти боїшся, що я прийшла не пускать тебе до шлюбу? Не журись: ... не тільки до шлюбу, хоть* ***к чортовому батькові під лотоки*** *з своєю панночкою, так мені все одно!* (Олена Пчілка) [ФСУМ, 1993:19]; – *Ларьку! Злазь, бо замерзнеш* ***к сучому батькові****! – і Ларько почув, як хтось штурхає його києм у спину* (С. Васильченко) [ФСУМ, 1993:19]; – ***Якого*** *це* ***бісового батька*** *ви стоїте, згорнувши руки, діла не робите..! – крикнув Кайдаш* (І. Нечуй-Левицький) [ФСУМ, 1993]; – *Ну,* ***якого*** *ви* ***бісового сина*** *зібралися сюди, очі повитріщали? – почули вони у розчинене вікно Колісникової квартири* (Панас Мирний) [ФСУМ, 1993]; *[І в а н (виверта кишені):] Де ж це мої*

гроші? Де ж це вони ***у бісового батька*** *поділись?..* (М. Кропивницький) [ФСУМ, 1993:18]; *– Де воно, – каже,* ***в чортового батька*** *коноплі ті? Холод такий, а тут підперезатися нічим... хоч би мотузок, або що, виплести* (А. Тесленко) [ФСУМ, 1993:18].

Отже, оболонка тієї самої фразеологічної одиниці може зазнати змін, але загальна семантика її залишається незмінною. Фразеологізми, що зазнали змін, називають варіантами – "це співіснуючі в мовній системі утверджені традицією різновиди фразеологічних одиниць, які мають те саме значення, але різняться між собою одними чи кількома (іноді усіма) компонентами лексичного складу або певними елементами граматичної структури" [227, 122].

Може замінюватися лексичний склад фразеологічної одиниці – лексичні варіанти, структура – граматичні (формальні) варіанти або комбінована заміна – лексико-граматичні (змішані) варіанти.

Лексичні варіанти фразеологічних одиниць виникають найчастіше внаслідок синонімних замін компонентів: *бісового (чортового, вражого, сучого) сина; у чортів (свинячий) голос.*

Фразеологічні варіанти, що різняться між собою одночасно і лексичним складом і окремими елементам структури – лексико-граматичні, або змішані, є найпоширенішими: *к бісовій (чортовій) матері – до бісової (чортової) матері*.

Серед фразеологічних одиниць з міфонімами досить поширене явище полісемії. Розвиток семантики фразеологічних одиниць може відбуватися різними шляхами. Л.Г. Скрипник наводить думку Ю.Д. Апресяна про те, що одним із таких шляхів є первинно-образне значення фразеологічної одиниці, яке виникає на базі вільного словосполучення внаслідок його переносного вживання, а згодом на основі повторного переосмислення значення фразеологічної одиниці виникає вторинно-образне значення [227, 194].

Шлях послідовного розвитку фразеологічного значення не є єдиним і обов'язковим для всіх випадків. Розвиток багатозначності фразеологічних одиниць може відбуватися шляхом первинного переосмислення, яке виникає внаслідок різних асоціацій при метафоризації омонімічного вільного

словосполучення [227, 195-196]. Наприклад, вислів *чортове зілля* має таку семантику: 1) міцне куриво, тютюн: *Край міста зупинився чоловік, затуманеним, скошеним поглядом зміряв далину і за звичкою поліз до кишені за люлькою.* ***Чортове зілля*** *і* ***чортів дим*** *трохи втихомирили старого* (М. Стельмах) [ФСУМ, 1993:335]; 2) міцний алкогольний напій, горілка: *І знаєш, товаришу, оті сто грамів прийшлися якраз впору. Розв'язали вони мені язика. Якби я не хильнув того* ***чортового зілля****, то ніколи не розказав би секретареві про свої ходіння по муках* (В. Логвиненко) [ФСУМ, 1993:335].

Фразеологічні одиниці з міфологічними назвами можуть бути й омонімічними. Наприклад, фразеологічна одиниця *до бісового (чортового, бісячого) батька* є омонімічною, оскільки у вихідній формі збігається за структурою і не має нічого спільного в значенні. Семантика її виражається такими значеннями: 1) уживається для вираження зневаги, презирства, злоби до кого-небудь, обурення з якогось приводу: *Теперечки уже їм [німцям] скоро кінець, – казала кума з Літок, – як не поморозяться тут* ***до бісячого батька****, то витовчуть їх наші* (П. Загребельний); 2) (кого, чого) дуже багато, велика кількість кого-, чого-небудь: *– Еге, сила в нього є. Бог, він так і робить: силу дасть, а розум відбере. – Зате в тебе його* ***до бісового батька*** *і весь на язиці* (Г. Тютюнник); 3) уживається з дієсловами *посилати, іти, кидати* та ін. у значенні геть, світ за очі і т. ін.: *– Тебе просиш, а ти* ***до бісового батька*** *посилаєш* (Панас Мирний) [СУМ, 1970:190].

Аналіз структури фразеологічних одиниць з міфологічними назвами показав, що всі вони за характером сполучення слів-компонентів співвідносяться з підрядними словосполученнями. До цього структурного типу можуть належати неоднорідні за категорійними й семантичними ознаками фразеологічні одиниці, тому в його межах доречно виділити вужчі групи – структурні фразеологічні моделі, за якими утворено ряд стійких зворотів [163, 51]. Це своєрідний каркас фразеологічних одиниць, що забезпечує їх стійкість та відтворюваність.

1) Фразеологічні одиниці моделі "присвійний прикметник + іменник", де прикметник та іменник можуть бути як в називному відмінку, так і в непрямому

відмінку. Звороти цієї моделі належать до субстантивних, адвербіальних чи ад'єктивних: *чортове зілля, чортова (бісова) душа, чортова тетеря, чортів (дияволів, гаспидів, бісів) син, бісів хлопець, бісова баба, бісова челядь, бісові діти, бісової віри, бісової пари, бісового (чортового) батька, Русалчин Великдень, відьмине помело, дідькова (бісова) личина (пара).* Одиниці цієї моделі продуктивні в цій групі фразеологізмів: *З Невкипілого багато не добудеш. Цибатий, як чорногуз, дибає він од гурту до гурту.. – Ач, меле,* ***бісова личина****! – аж хмуриться дехто. Та Невкипілий уже подибав до іншого гурту* (А. Головко) [ФСУМ, 1993]; *[Ц о к у л ь]: Ну й* ***бісової пари*** *молодиця! Раз у раз на перешкоді мені стає* (І. Карпенко-Карий) [ФСУМ, 1993]; *Дійсно, стоять [фашисти]. От* ***чортові душі****, – махають зупинитися. Трохи притишив хід, збавив швидкість* (Ю. Збанацький) [ФСУМ, 1993:277]; *– Ми йшли в ранішньому тумані. Бриг рипів і кректав, розсохлий і страшний.* ***Бісової віри*** *вітер ледве надимав паруси* (Ю. Яновський) [ФСУМ, 1993];

2) Фразеологічні одиниці моделі "прийменник + присвійний прикметник + іменник у непрямому відмінку". За семантико-граматичним значенням вони співвідносяться з прислівниками: *до бісового (чортового, бісячого) батька; до бісової матері; к чортовому (бісовому) батькові; к бісовій (чортовій) матері; на чортового сина; на [якого] бісового (чортового) батька; у чортів голос: З хати димом, з двору вітром –* ***к чортовій матері****!* [УНППДП, 1963]; *Коли ж моїх пісень вам мало. – Він сам собі мовляє так, – Тривайте, я й так заспіваю! Ще, може, й краще... Я вже знаю!* ***На бісового батька*** *й Шпак!* (Б. Глібов); *[Н а д і я:] Якщо хочете, можете збиратися до моря. [М о т р я:] Слава богу, додумалися...* ***У чортів голос*** *... [Н а д і я:] Нічого не в чортів. Саме сезон...* (З. Мороз) [ФСУМ, 1993:187-188]. До цієї групи відноситься фразеологічна одиниця *іди [собі] к чортовій матері (бісовому батькові)*, де дієслово в наказовому способі виступає як слово-супроводжувач: *– Не шкодуйте [грошей], громадяни буржуазія, бо все одно вам приходить кінець. – Василю Назаровичу, ніжніше! – відчайдушно прошипів з президії Тишлер. – Та* ***йди*** *ти* ***к чортовій матері****! – не витримав Боженко і крутонув колясочку [кулемет]. – Що я тобі – артист?* (О. Довженко)

[ФСУМ, 1993:350]; – *По копі з шагом ... більше не можна дати [за хліб]...* – ***Іди ти к бісовому батькові****, – одрубав Чіпка та й пішов сам до хати* (Панас Мирний) [ФСУМ, 1993]. – *Не шкодуйте [грошей], громадяни буржуазія, бо все одно вам приходить кінець. – Василю Назаровичу, ніжніше! – відчайдушно прошипів з президії Тишлер. – Та* ***йди*** *ти* ***к чортовій матері****! – не витримав Боженко і крутонув колясочку [кулемет]. – Що я тобі – артист?* (О. Довженко) [ФСУМ, 1993:350]; – *По копі з шагом ... більше не можна дати [за хліб]...* – ***Іди*** *ти* ***к бісовому батькові****, – одрубав Чіпка та й пішов сам до хати* (Панас Мирний) [ФСУМ, 1993];

3) Фразеологічні одиниці моделі “сполучник + присвійний прикметник + іменник”. За семантико-граматичним значенням вони, як і попередня модель, співвідносяться з прислівниками: *якої чортової (бісової, дідьчої) матері (мами); якого бісового батька (сина), кий чортів батько: Та й* ***якої дідьчої мами*** *було п’їланитися [лізти] на дамбу, коли корови пасуться ближче до скалистого берега, на лузі, а дамба йде за лугом, та ще й відгороджена від пасовиська дротом і воринням?* (М. Матіос); – *Чіпко, – гукнув Лушня...* – ***якого*** *ти* ***бісового батька*** *качаєшся та рвеш на голові волосся?* (Панас Мирний) [СУМ, 1970:190]; – *А я [шкапа] чувала, та й не раз, як про людей гукають всюди, що люди розумніші нас...* ***Кий чортів батько*** *– брешуть люди!* (Л. Глібов) [ФСУМ, 1993:19];

4) Фразеологічні одиниці моделі “заперечна частка + прийменник + присвійний прикметник + іменник”. Ця модель представлена однією фразеологічною одиницею *ні к чортовій матері,* яка у різних значеннях може співвідноситися з прикметником та прислівником зі словами *не годиться, не годен*: *Харчування було* ***ні к чортовій матері*** – ‘що-небудь зовсім непридатне, недоброякісне, погане’ [ФСУМ, 1993:467]; *Обладнання, вибачте,* ***ні к чортовій матері*** *не годиться* – ‘зовсім, абсолютно; нікуди, ні для чого’ [ФСУМ, 1993:467];

5) Фразеологічні одиниці моделі “дієслово + присвійний прикметник + іменник”, що за семантико-граматичними ознаками належать до дієслівних: *заробив дідьчу маму, дождався (дочекався) чортової матері (мами), мати*

чортову думку. В останній фразеологічній одиниці предикативний компонент, виражений інфінітивом, у контекстах має різні особові форми: – *Поглядаєш так, мовбито й нічого, а* ***чортову думку маєш****. Дивишся – чи не беру я з собою чого в дорогу. Не бійся, не бійся, нічого я не буду брати* (Г. Хоткевич) [ФСУМ, 1993:477];

6) Фразеологічні одиниці, що мають модель "дієслово + прийменник + присвійний прикметник + іменник", які також належать до дієслівних: *виробив свою силу на дідьчу маму, посилати до бісового батька****:*** *– Ти ніколи путнього слова не скажеш! До тебе з ласкою, а ти – з серцем! Тебе просиш, а ти* ***до бісового батька посилаєш!*** (Панас Мирний) [ФСУМ, 1993].

Присвійні прикметники, похідні від міфологічних назв, вживаються у складі багатьох українських паремій: ***Чортове пір'я і м'ясо*** *занесло* [ПП, 1991]; *Якби не* ***чортова губка****, була б [и золота] шубка* [УПП, 1993]; *Я тобі кажу, а ти таки колядуєш* ***коляду бісову*** [УПП, 1993]; *Біда бабу породила, а біду* ***чортова мати*** [УПП, 1993]; *Санна їзда – ангельська їзда, але* ***дідчий виворот*** [УПП, 1993]; *Капуста головистая,* ***чортова дівчина*** *норовистая* [УНППДП, 1963].

Паремії зі словосполученням *чортова думка* мають модель, де варіюваню підлягає перша частина: *Ясні очі, та* ***чортові думки*** [УНППДП, 1963]; *Янгольський (добрий) голос, а* ***чортова думка*** [УПП, 1993]; *Слова твої ласкавиі, та* ***чортова думка*** [УПП, 1993]. Але незважаючи на позитивні якості людини (*ясні очі, янгольський голос, ласкаві слова*), словосполучення *чортова думка* вносить негативну оцінку в характеристику особи. Протиставлення обов'язково передбачає невідповідність, суперечність між явищами, предметами, ознаками.

2.3. Фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, похідними від конфесійних назв

Історія української культури, а відповідно і мови, зазнала значного впливу християнського віровчення. Український народ у пошуку нових ціннісних орієнтації постійно звертається до вічних джерел духовності. Національна мова

завжди черпала з духовної криниці християнства мовні багатства, творячи лексеми на позначення загальнолюдських цінностей на основі морально-етичних та естетичних норм християнської моралі [101, 219].

Із впровадженням християнства у віруваннях та повір'ях зростає елемент надприродного, але він обов'язково пов'язується з вірою в реалізацію будь-якого бажання, якщо звернутися по допомогу до надприродних сил, наприклад, Бога. Духовне життя українців тісно пов'язане з вірою в існування Божого начала, із сповідуванням Божих заповідей і високих моральних християнських цінностей. Характерною національною рисою українського народу є особлива побожність. Споконвіку люди зверталися до релігії, шукаючи правильних шляхів у складних життєвих ситуаціях.

За джерелом виникнення багато фразеологізмів походить із Святого Письма, з книг Святих Отців. У своїх проповідях та повчаннях, у розмовах із служителями церкви, читаючи і коментуючи Боже слово для надання яскравості своєму мовленню, користувалися яскравими біблійними словосполученнями афористичного типу, крилатими висловами, які завдяки своїй образності залишалися притаманними для мови церкви. Оскільки біблійні вислови завжди знаходили шлях до людських сердець, вони приживалися у мовленні віруючих, ставали крилатими, увійшли в золотий фонд української фразеології [196, 27].

З поширенням християнства з'явилось чимало фразеологічних одиниць, в яких виступає прикметник *божий, господній*, наприклад, *агнець божий, боже начало, божа (господня) кара, благодать божа (господня): агнець божий* – 'безвольна, покірлива, розумово обмежена людина': *Ви вчили лизати руки панам і вашдушпастирям, яких оплачувала польсько-шляхетська влада, ставили нам за приклад* ***божих агнців*** *– смирних і дурнуватих баранів* (Ю. Мельничук) [ФСУМ, 1993:13].

Серед конфесійних фразеологічних одиниць української мови є чимало фразеологізмів, що виникли внаслідок перифрази, коли замість слова-назви дається своєрідна образно-експресивна кваліфікація: *Божі мухи* – 'бджоли', *Христова наречена (невіста, сестра)* – 'монахиня', *Каїнова печать* – 'тавро

зради', *іскра Божа* – 'талант', *Божа людина* – 'юродивий', *дім Божий* – 'церква'; *Божа путь* – 'смерть, похорон', *царство боже* – 'рай': – ***Мухи Божі**, горопахи цілоденні, здоровимо вас зі святом* (В. Скуратівський); *[М а т у ш к а - г у м е н я]: Я побачу, чи година ти черницею бути, у **Христові невісти** постригтися* (Панас Мирний) [ФСУМ, 1993:539; СУМ, 1974:266]; *Звістка про пійманого перекинчика швидко облетіла всі човни, і козаки один поперед одного лізли, щоб зазирнути на того, хто навік затаврував себе **каїновою печаттю*** (С. Добровольський) [Удов. ФСУМ, І:259]; *Панночка була (і єсть) гарна .. має душу живу, і навіть **іскру божу*** (Леся Українка) [ФСУМ, 1993]; – *Слабі на голову – то **Божі люди**. – Ото і все, що сказав тоді тато. – А ми що, не всі **Божі**? – розчаровано запитала Даруся. – Мама також часом буває слаба на голову, але ви, тату, ніколи не казали, що мама – **Божа людина*** (М. Матіос); *Вони обойко одійшли на **божу путь*** [СУМ, 1977:406]; *І не чула, щоб хто лихим словом обніс нашого покійника; всі **царства божого** йому жадають* (Марко Вовчок) [СУМ, 1980:183].

Частина самобутніх фразеологічних одиниць біблійного походження трансформувалася в усній народній творчості як прислів'я та приказки, що найчастіше функціонують у розмовному мовленні: *Адамові сльози* – 'горілчані напої', *Адамове ребро* – 'жінка', *Божа роса* – 'молочні продукти', *раб Божий* – 'людина' та інші: *[Г н а т]: А я совітував би чарочку-другу **адамових слізок**, як казав було отець економ* (Т. Шевченко) [Удов. ФСУМ, І:18]; *За **Божу росу** (молоко) не беруть грошей* [УПП, 1993]; *Поперед од усіх вистрибом ударив, мабуть, чи не найсмиренніший, мабуть, чи не найсвятіший, з ласки божої, патріарх, **раб божий** Тихон* (Остап Вишня); *Побий тебе **сила Божа** на гладкій дорозі!* [УПП, 1993]; *Схватив добре за **Боже пошиття*** [УПП, 1993]; *Пустив на **отчай Божий*** [УПП, 1993]; *Усе **Божеє**, тільки гріхи наші* [УПП, 1993]; *Така благодать, що й **світа Божого** не видать* [УНППДП, 1963]; *А що зробиш, як **судьба Божа*** [УПП, 1993]; *Тільки живий та **божий*** [УПП, 1993].

З особливою святістю українці промовляють ім'я *Матері Божої*, яку вважають заступницею від усього злого, взірцем побожності. Ця фразеологічна

одиниця засвідчена багатьма прикладами як усної народної творчості, так і художньої літератури: *Хоч ти* ***Божу Мати*** *пій!* [УПП, 1993]; ***Мати Божа****, та й годі!* [УПП, 1993]; *Святий Авраам на це зілля орав, А Бог садив, а Спас родив,* ***Божа Мати*** *поливала І на поміч це зілля давала!* [ПП, 1990]; ***Мати Божа*** *ходила, Зілля родила, Відром поливала – Нам на поміч давала!* [ПП, 1990]; *Мати обняла дітей, надівши їм невеличкі образки на шию. – Хай боронить вас...* ***мати божа...*** (О. Довженко); *Коли сонце паде донизу, але ще не сідає, Даруся бере великодній кошик, вистелює дно половиною вишитого рушника із* ***Матір'ю Божою****, кладе туди загорнутий у маслечку сир, масло, .. накриває другою половиною рушника, бере кошик на руку, закриває хвіртку на клямку і виходить на середину вулиці* (М. Матіос); *–* ***Мати Божа****, що за глобальні питання крутяться у твоїй ще досить молодій голівці?* (І. Роздобудько).

Ім'я *Матері Божої* згадується в колядках, щедрівках, в українських народних піснях та може поширюватися препозиційними означеннями *пречиста, пресвята*, які мають повні форми: *За тим плужком Господь ходить, Святий Петро поганяє,* ***Божа Мати*** *їсти носить...* (Колядка); *Прийшла до нього та* ***Божая Мати****, Щедрий вечір, щедрий вечір,* <u>*Пречистая*</u> ***Божа Мати****, Щедрий вечір* (Щедрівка); *Як* ***Божа мати****, як* ***Божа мати*** *По світу ходила, Як свого сина, як свого сина В собі носила* (Укр. нар. пісня).

Крім фразеологічної одиниці *Мати Божа*, засвідчено ще такі фразеологізми з цим власним ім'ям – *крий мати божа; сохрань, Мати Божа; хай (нехай) мати Божа милує (боронить) / помилує (оборонить); не дай мати божа****:*** *Рідні* ***крий Божа мати****, та ні в кого обночувати (переночувати)* [УПП, 1993]; *Взяв він та й женився вдруге.. Випало йому на долю таке щастя, що й* ***не дай мати божа*** *хрещеному чоловікові* (Г. Хоткевич) [ФСУМ, 1993].

Фразеологічна одиниця *Мати (Матір) Божа* частіше вживається як вигук, виражаючи при цьому різні почуття і переживання (скорботу, жаль, горе, переляк, незадоволення, подив, захоплення, схвалення, задоволення тощо) того, хто говорить. При цьому вона втрачає смисловий зв'язок із власним іменем *Мати Божа*. Це засвідчено багатьма прикладами: *–* ***Матір Божа****, та вона [Даруся]*

прийшла топитися! (М. Матіос); – ***Матір Божа!*** *– злякалася мамка. – Щоб Килина в Шанівку спустилася від своєї мазанки?!* (Люко Дашвар) – переляк; – ***Матір Божа!*** *І буває ж таке!* (Люко Дашвар) – подив.

Крім того, ця фразеологічна одиниця може позначати власне предмет, а саме: ікону із зображенням Божої Матері, та особу – жінку, яка народила Божого сина: *А потім, вклякнувши на коліна та мерехтячи очима, повними сліз, молилася до старенької* ***Божої Матері*** (І. Багряний); *Наступний по Різдвові день – свято Богородиці. Особливо шанували його жінки, оскільки воно пов'язане з* ***Матір'ю Божою*** (В. Скуратівський).

Серед багатьох фразеологізмів з конфесійними назвами виділяються антонімічні фразеологічні одиниці (за лексичним значенням слів-компонентів), які, з одного боку, означають "божу прихильність" до людини, а з іншого, – його гнів, немилість: *Божа (Господня) благодать, Божа ласка, Божа милість, Боже благословення – Божий суд, [чиста] кара Господня (Божа).* Названі фразеологічні одиниці часто демонструють інверсійний порядок слів у контексті, а деякі з них можуть вживатися як у прямому значенні, так і в переносному: – *То такий пан, доню, що* ***благодать господня*** (І. Квітка-Основ'яненко) [ФСУМ, 1993:34] – 'вища міра похвали'; *Потім уже, далеко пізніше, на тій горі "возсіяла* ***благодать божа****" й заборонено було спускатись, щоб благодать не пополохати* (Остап Вишня); – *... А тепер, дорогі парафіяни, прошу помолитися разом із дванадцятьма вдовами нашого села за нову істину в нашому краї, за справедливу* ***Божу благодать****, яку Господь подарує нам при наших ревних молитвах* (М. Матіос); *Дождалисьмо паски, а далі дождемо и* ***Божої ласки*** [УПП, 1993]; *Він [гонець] приніс вість: град, на ймення Земун, узятий! Били гармати, тривала тяжка боротьба, але нарешті* ***милістю Божою*** *захоплений* (П. Загребельний); *До таких [подій] належали тру́си, наглі перевірки, візити НКВДівського контролю, візити начальника тюрми тощо, кари й штрафи за порушення порядку та за заборонені речі, ... і, нарешті, – тюремна лавочка, яка нагло звалювалася на тлі всіх попередніх нещасть, як несподіване* ***благословення Боже****, як велике щастя* (І. Багряний); – *Се* ***кара божа****, ті діти! – вибухнула*

Маріора, збираючи розкидану по сінях посуду (М. Коцюбинський) – ‘уживається для вираження сильного незадоволення ким-, чим-небудь; горе, нещастя, напасть’; ***Кара божа*** *з тими листами та й годі! Того листа, щось-те писали в Одесу, я не отримала* (Леся Українка) – ‘уживається для вираження здивування’; *Він [султан] боявся, сам не відаючи чого. Чи то стамбульських натовпів, чи невисловленого гніву своїх предків, чи* ***Божої кари****, чи голосів мертвих, позоставлених ним на бойовищах, бо голоси ті переслідували його щоразу довго-довго, плакали, стогнали, благали й проклинали* (П. Загребельний); *– І чого я тутечки опинилась між чужими людьми, що самі ж накоїли лиха на Україні і тепер аж труситься од страху, бо сподіваються помсти, неначе* ***божого суду****?..* (І. Нечуй-Левицький) – ‘за релігійними уявленнями – божа кара за вчинений гріх, злочин’; *Така подія, певно, буде записана в котрусь книгу буття, це буде зараховано на* ***суді Господнім****, бо ні один чесний християнин, токмо християнський парубок його віку, безпричинно не тримає такого довгого посту* (М. Матіос) – ‘те саме, що Страшний суд’.

Назва церковної відправи представлена фразеологічною одиницею *служба Божа*, яка характеризується частим вживанням у мові художньої літератури у синтаксичних функціях обставини та додатка: *... Найближчої неділі, коли в селі панував повний розгардіяш, оскільки румуни пішли, а ніхто інший іще не прийшов, Матронка, як завжди, була у церкві на* ***службі Божій*** (М. Матіос) – обставина місця; *У неділю, до сходу сонця, після сходу сонця й заходу, до* ***служби Божої****, .. в Тисовій Рівні на повен голос і пошепки іншої бесіди, ніж про те, що або зачнеться нова війна, або на край упаде яка інша кара, а спокійна година встановиться людям хіба що по смерті, – не було й не могло бути* (М. Матіос) – обставина часу; *Відтак повсюди в храмах відправляють нічну* ***Божу Службу*** *з таким розрахунком, щоб завершити її удосвіта і знову сісти за святкову вечерю-сніданок* (В. Скуратівський) – прямий додаток.

Подібно до фразеологічних одиниць з міфічними назвами фразеологічні одиниці з теонімами виражають різні емоційні стани людини, коли вживаються у синтаксичній функції звертання: 1) захоплення: *Вона була здалека взята, і така-*

то вже хороша, чорноброва, а горда та пишна – ***мати божа!*** (Марко Вовчок); 2) здивування: *– Що се таке?..* ***крий матір божа!*** *– аж скрикнула Ївга, згори побачивши вже не свій, а губернський город* (Г. Квітка-Основ'яненко)]; *А,* ***бий тебе сила божа****! Ще не чула, одколи живу на світі, щоб свині цибулю їли* (І. Нечуй-Левицький); 3) переляк: *А стара Сірчиха вийшла на ґанок і стояла, підперши рукою підборіддя: –* ***Мати Божа****!.. Подуріли!.. І що вони виробляють?! Як на війні, прости Господи...* (І. Багряний); 4) зневага: *Історія робить своє, а він [Врангель] "****божою милостю*** *диктатор", чим може він змінити хід подій?* (О. Гончар) [ФСУМ, 1993:487]; 5) незадоволення: *– А от і не покину [співати], – розсердився Терентій. Що за* ***кара господня****! Не ходи, не грюкай, не дихай, не співай, не випивай!* (О. Довженко) [ФСУМ, 1993:364].

Конфесійні фразеологічні одиниці охоплюють цілий ряд назв християнських свят, "встановлених на згадку про важливі події з життя Ісуса Христа" [143, 50], які є словосполученнями віддієслівних іменників (воскресіння, вознесіння, преображення тощо) та означень у формі прикметників (*Христове, Господнє*): *Воскресення (Воскресіння) Христове (Господнє)* – Великдень, *Різдво Христове, Стрітення Господнє, Хрещення Господнє, Вознесення (Вознесіння) Господнє, Богоявлення Господнє* та ін: *Хоча, як сказати... рожденний у світле* ***Христове воскресіння*** *зоставався щасливим на все життя...* (М. Матіос); *Вдосвіта семи-восьмилітні хлопчаки йшли до односельців віршувати-віншувати, себто вітати родичів та сусідів зі святом* ***Різдва Христового*** (В. Скуратівський); *З церковних відправ мені найбільше запам'яталися ті, що відбуваються 19 січня – на Водохреща, Йордан,* ***Богоявлення господнє*** (В. Скуратівський).

До групи фразеологізмів з теонімами слід віднести й фразеологічні одиниці з іменами біблійних та євангельських персонажів, бо вони відомі з біблійних легенд, міфів, притч: *Валтасарів бенкет, Буріданів осел, Ноїв ковчег, Лукуллів бенкет, Іудині (юдині) срібняки (срібники)* та інші. Під фразеологізмами біблійного походження розуміємо вислови, що походять із перекладів Біблії та Євангелія, а також вислови, що виникли під впливом змісту Біблії.

Біблійні фразеологізми прийшли в українську мову шляхом калькування з інших європейських мов. Як і античні фразеологізми, вони належать до міжнаціональних одиниць і зустрічаються у фразеології різних мов.

Деякі фразеологізми виникли на ґрунті української мови внаслідок народного осмислення біблійних персонажів. У їх складі найчастіше виступають відомі біблійні імена – *Христос, Адам, Єва*, наприклад: *Христове тіло**:** Дискос – невеликий таріль, куди кладеться хліб для освячення і перетворення його у **тіло Христове**, означає і ясла, і гріб Спасителя* (Г. Бурдіна); *Адамові діти* – ‘люди, людство’: *Усі на сім світі – І царята, і старчата – **Адамові діти*** (Т. Шевченко) [ФСУМ, 1993:250].

У складі біблійних фразеологізмів засвідчені імена різних біблійних персонажів: а) Ісус Христос: *Христова невіста, Христова церква*; б) Адам і Єва – перші чоловік і жінка: *Адамове ребро (реберце), Євине поріддя*; в) імена синів Адама та Єви, їх нащадків: *Каїнова печать (тавро), Мафусаїлів вік, Аредів вік*; г) імена праведників: *Лотова дружина*; ґ) імена пророків: *Валаамова ослиця*; д) імена царів, правителів: *Пентефрієва жінка, Соломонове рішення, Валтасарів бенкет*; е) імена апостолів: *Петрова скеля*.

Фразеологічні одиниці з конфесійними назвами сучасної української мови створюють багато лексико-семантичних груп, що об’єднують слова на позначення предметів, осіб, свят, абстрактних понять, дій тощо, які часто вживаються в переносному значенні. Нормою багатьох усталених словосполучень є інверсія: 1) назви Божих осіб: *сила божа* – ‘Бог’, *Син Божий* – ‘Ісус Христос, один з елементів християнської формули триєдиного бога – бога-отця, бога-сина, бога-духа святого’; *Мати Божа* – ‘богородиця, мати Христа’; *ангел Божий* – ‘надприродна істота, посланець, вісник Бога’; 2) назви людини: *раб Божий (раба Божа)* – з релігійної точки зору ‘християнин як істота, що в усьому залежить від волі бога’. Згодом розвинулось інше значення цього виразу, жартівливе – ‘людина взагалі’; *Адамові діти* – ‘люди’, *Адамове ребро* – ‘жінка’. Фразеологічні одиниці на позначення людини часто характеризують її психічні якості та ознаки: *Божа пташка* – ‘безтурботна людина’; *Боже теля* – ‘наївна, непрактична, досить

лагідна людина’; *агнець Божий* – ‘безвольна, покірлива, розумово обмежена людина’; *Пентефрієва жінка* – ‘розпусна, віроломна жінка’; 3) назви церковних споруд: *дім Божий* – ‘церква’; *Петрова скеля* – ‘образна назва католицької церкви’; 4) назви церковних книг: *Книга Божа* – ‘Біблія’; 5) назви служителів релігійного культу: *Божий (Господній) слуга* – ‘представник духовенства’; *Христова невіста* – ‘черниця’; 6) назви тварин, комах: *Адамові вівці* – ‘верблюди’; *Адамова голова* – ‘рід павука’, ‘великий нічний метелик з родини сфінксів’; 7) назви рослин: *юдине дерево* – ‘осика’, *Адамове ребро*; 8) назви напоїв: *Адамові сльози (слізки)* – ‘горілка’; 9) назви частин тіла: *Адамове яблуко* – ‘кадик, частина гортані з хрящовим виступом’; 10) назви різноманітних дій: *пускати на волю божу* – ‘не затримувати кого-небудь’; *приводити (привести, вивести, народитися) на світ божий* – ‘давати життя, народжувати дитину’; *Каїнове діло чинити* – ‘зраджувати, вбивати’; 11) назви абстрактних понять: *Іудин поцілунок* – ‘вчинок людини, що облесливістю приховує свою зраду’; *Іудині срібняки* – ‘винагорода за зраду’.

Фразеологічні одиниці з конфесійними назвами являють собою підрядні та сурядні словосполучення і представлені такими моделями:

1) Фразеологічні одиниці моделі “присвійний прикметник + іменник”. Ця модель є напоширенішою серед моделей фразеологічних одиниць, до складу яких входять присвійні прикметники. Звороти цієї моделі належать до субстантивних: *Адамові сльози, Іродове кодло, дар Божий, Христові муки, Ноїв ковчег, Валаамова ослиця, Божа служба, кара Господня (Божа), Мати (Матір) Божа, іродів син, антихристова печать.* Фразеологізми цієї моделі продуктивні в цій групі фразеологізмів. Також до цієї моделі належить фразеологічна одиниця *Божою милостю*, прикметник та іменник якої вживаються в непрямому відмінку і яка належить до адвербіальних фразеологічних одиниць, тобто таких, що співвідносні з прислівником;

2) Фразеологічні одиниці моделі “прийменник + присвійний прикметник + іменник у непрямому відмінку”. За семантико-граматичним значенням вони

співвідносні з прислівниками: *до божого суду; [стояти] на божій дорозі; з божої ласки; у руці божій*;

3) Фразеологічні одиниці моделі "сполучник + присвійний прикметник + іменник". За семантико-граматичним значенням вони, як і попередня модель, співвідносні з прислівниками: *як божий день; що божий день*;

4) Фразеологічні одиниці моделі "дієслово + іменник + присвійний прикметник": *бий (побий) тебе (його, її) сила божа, крий мати божа: – Ху-у! А* ***бий*** *же* ***тебе сила божа****! отаке приверзлося, – тяжко зітхнув він і витер рукавом піт на чолі. – Трохи було не помер від страху* (Г. Тютюнник). Іноді предикативний компонент вживається з заперечною часткою *не: не бачити світу (світа) божого, не дай мати божа: За всякими ділами й* ***світу божого не бачу*** (М. Коцюбинський) [ФСУМ, 1993]. Компоненти цієї моделі можуть мати інший порядок: *світу (світа) божого не видно (не видко), каїнове діло чинити: Така благодать, що й* ***світа божого не видать*** [УНППДП, 1963];

5) Фразеологічні одиниці моделі "дієслово + прийменник + присвійний прикметник (іменник) + іменник (присвійний прикметник)": *витягати (витягти, витягнути) на світ божий; стояти на божій дорозі.* Але в контекстах предикативний компонент, виражений інфінітивом, має різні дієслівні особові форми: *За всякими ділами й* ***світу божого не бачу*** (М. Коцюбинський) [ФСУМ, 1993] – перша особа однини теперішнього часу; *– Пане, пане!* ***Стоїш*** *ти* ***на божій дорозі****, незабаром тебе чекає заступ та лопата* (С. Васильченко) [ФСУМ, 1993] – друга особа однини теперішнього часу; *Сумнівно, щоб ця книга використовувалась старим.., тільки тепер він згадав про неї і* ***витяг на світ божий*** (Г. Тютюнник) [ФСУМ, 1993] – чоловічий рід минулого часу; *Володька, запалюючись, став розповідати про тих, що Титана заводського під час окупації врятували. Виявлено ж їх, нарешті! І в числі рятівників.. Картатий. Отакий! По суті ж герой, а мовчав, як риба. А інші теж.. – Ну, тепер ми...* ***витягнемо*** *цих скромняг* ***на світ божий****, вони ще в нас у президіях сидітимуть!* (О. Гончар) [ФСУМ, 1993] – перша особа множини, майбутній час;

6) Фразеологічні одиниці побудовані за іншими моделями: *хай мати божа милує, на світ божий не дивився б, щоб світу божого не побачити;*

7) Фразеологізм *святий та божий* являє собою сурядне словосполучення, компоненти якого однофункціональні, тобто однотипні за морфологічним оформленням, однопланово семантично зорієнтовані й об'єднані сурядним зв'язком, жоден з елементів не виявляє змістово-граматичної залежності від іншого. Фразеологічна одиниця має модель: "прикметник + сполучник + присвійний прикметник", характеризує як чоловіка, так і жінку, вживається в однині та множині: *[З і н ь к а:] ..Ач, який* ***святий та божий****, без драбинки лізе на небо* (М. Кропивницький) [ФСУМ, 1993]; *– Стрічаю я Солов'їху; йде вона з церкви – така* ***свята та божа*** (І. Нечуй-Левицький) [ФСУМ, 1993] – 'непогрішний; удавано тихий та добрий; нещирий, лукавий'. ***Святі та божі!*** *Свічки поїли та за гноти засіли* [УНППДП, 1963].

Серед фразеологічних одиниць з теонімами поширене явище полісемії. Розвиток семантики фразеологічних одиниць може відбуватися різними шляхами. На думку Ю.Д. Апресяна, одним із таких шляхів є так зване первинно-образне значення фразеологічної одиниці, яке виникає на базі вільного словосполучення внаслідок його переносного вживання, а згодом на основі повторного переосмислення значення фразеологічної одиниці виникає вторинно-образне значення [227, 194].

Прикладом такого послідовного розвитку значення може бути семантична еволюція вислову *світу (світа) божого не видно (не видко)*. У Фразеологічному словнику української мови зазначене таке первинне значення цього терміну – 'зовсім нічого не можна побачити, розрізнити зором; стає або стало темно (від сильної зливи, хуртовини, туману, пилу і т. ін.)': *Як от інколи заверюха [завірюха] – громом гримить, вітром бурхає,* ***світу божого не видно*** (П. Куліш) [ФСУМ, 1993].

Пізніше це первинно-образне значення могло зазнати дальшого переосмислення. Нічого не можна побачити через якусь перешкоду – за ким, чим

‘кого-небудь чи чогось дуже багато’: *Із-за цієї купи каміння* ***світу божого не видно***.

І нарешті ця фразеологічна одиниця зі словосполученням *стільки .., що* ‘вживається для підкреслення великої кількості чого-небудь’: *Стільки цієї худоби у нас, що й* ***світу божого не видно*** (П. Куліш) [ФСУМ, 1993].

Шлях послідовного розвитку фразеологічного значення не є єдиним і обов’язковим для всіх випадків. Іншим шляхом може бути первинне переосмислення, яке виникає внаслідок різних асоціацій при метафоризації омонімічного вільного словосполучення [227, 195-196]. Фразеологічна одиниця *Божа іскра* має таку семантику: 1) талант, видатні здібності, природне обдарування: *Бачили ви, як велике багаття Кида вогонь аж до хмар? “****Божая іскра****”, – то тяжке прокляття, Дикий і лютий пожар* (Леся Українка) [Удов. ФСУМ, I:59]; 2) почуття благородного поривання; високі прагнення: *Чого їй бракувало – це* ***іскри божої****, що запалює людину на великі діла і надає сміливості її пориванням* (С. Добровольський).

2.4. Фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, утвореними від назв людей

Фразеологічні одиниці можуть характеризувати людину в усіх її проявах, а також ті сторони навколишньої дійсності, в центрі якої вона знаходиться. Вони позначають все те, що відбувається у світі, проходить через свідомість людини, осмислюється та оцінюється нею. І насамперед людина прагне зрозуміти інших людей, дати оцінку їхнім діям, індивідуальним якостям.

Серед фразеологічних одиниць з присвійними прикметниками, утвореними від назв людини, можна виділити дві групи: 1) фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, утвореними від власної (особової) назви людини, та 2) фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, похідними від загальної назви людини.

Фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, утвореними від власної (особової) назви людини

Особові імена становлять стійкий фонд загальнонародної лексики. У кожній національній мові вони набувають специфічного звукового оформлення. У складі фразеологізмів формальна оболонка імені стає характерною рисою плану вираження і свідчить про їх національну специфіку.

Появу власного імені зумовлювала необхідність виокремити когось чи щось із ряду подібних осіб чи предметів. З часом індивідуалізовані власні імена перетворювалися на називні, тобто на узагальнені назви, і, позначаючи певне явище, певну рису вдачі людини, ставали засобом типізації. Багато власних імен з повсякденного вжитку переходили, органічно вкраплювалися в живу фольклорну стихію, стаючи лексичною окрасою народних афоризмів [63, 43].

Фразеологізми містять переважно соціально забарвлені імена, які в минулому широко вживались у середовищі нижчих соціальних верств – селян, міської бідноти, міщан, наприклад: чоловічі імена – *Гриць, Андрій*, *Іван, Омелько*; жіночі імена – *Ганна, Марина, Химка* та ін.

Паралельно з офіційними широко використовуються народно-побутові варіанти: *Дуньчина радість; торох – у Паньків горох!*

Абстрагованість фразеологічного значення зумовлена тим, що в його основі лежать не самі денотати, а образи відповідних предметів і ситуацій, які й формують у семантичній структурі фразеологічних виразів певні конотації [9, 20].

Вся фразеологічна система української мови базується на антропометричному принципі, за яким людина є мірилом всіх речей [218, 174]. Тому вибір тієї чи іншої основи для метафоризації пов’язаний зі здатністю людини порівнювати все нове для неї зі своїм образом або образом сприйнятих нею об’єктів, з якими вона має справу в практичному досвіді. Образ, що створюється ономастичним компонентом, не лише моделює конкретну особу або об’єкт, а й виражає загальнішу думку, яка розкривається при переносному тлумаченні образів вислову. Щоб абстрагована думка була зрозумілою кожному, для створення образів, як правило, використовують чіткі, визнані всіма аналогії з

одиничними денотатами, їхніми властивостями, діями – метафора, порівняння, метонімія [187, 33].

Особові імена в складі фразеологізмів не співвідносні з конкретною особою, а виступають денотатами багатьох осіб і набувають соціально-оцінних конотацій. За характером забарвлення їх поділяють на позитивно-оцінні, негативно-оцінні та нейтральні. Соціальна оцінка ґрунтується на таких ознаках цих імен, як їх поширеність, частотність, буденність, належність до певного соціального середовища тощо [175, 168]. Такі імена були популярними, частотними в межах певного соціального прошарку. Використання особових імен серед нижчих соціальних прошарків робило їх меншовартісними, що не могло не позначитися на значеннєвій реалізації онімів у фразеології. Спостереження показують, що більшість власноіменних компонентів співвідносні з негативними характеристиками людей. У цьому виявляється також і мовна закономірність: мова жваво реагує на негативні сторони суспільного життя, негативні риси людей, їхні негативні дії чи вчинки [163, 48].

Негативних конотацій набувають найпоширеніші в народі імена – *Гриць, Микита, Хома; Гапка, Хима*. Вони відзначаються водночас і найбільшою частотністю у творенні фразеологізмів.

У складі фразеологізмів народнорозмовного походження чоловічі особові імена набувають різноманітних негативно забарвлених конотативних значень, наприклад: ‘дурень, нерозумний чоловік’: *Альоха Мітін брат;* ‘недобрий, підступний чоловік’*: побачив Савчин дьоготь* [УПП, 1993:217]; *будемо і ми знати, по чім Савчин дьоготь продається* [УПП, 1993:217]; ‘безталанний чоловік, невдаха’: *іноді б’ють Хому за Яремину вину* [УПП, 1993:205]; ‘нечесний, брехливий чоловік’: ***правда Сидорова****! Киселем млинці помазані, на паркані сушаться* [УПП, 1993:318]; *і тако скончашася Панькова чтенія!* [УПП, 1993]; *Хоминий чай* [УНППДП, 1963:363]; ‘жорстокий, злий, недобрий чоловік’: *знатимеш ти Кузькину (Кузьчину) матір!* [УПП, 1993:190; УНППДП, 1963:716]; *як притягли до хверта, то* ***знав кузькину матір*** [УПП, 1993:204].

Жіночі імена в складі фразеологізмів народнорозмовного характеру також набувають різноманітних негативно забарвлених конотацій. Загалом вони співвідносні з відповідними конотатами чоловічих імен: ‘жінка, яка багато говорить по-пустому, базіка, пліткарка’: *почути по Дусьчиному радіо*; ‘хитра, брехлива жінка’: *спить, а Химині кури бачить!* [УПП, 1993:499; УНППДП, 1963:591]; *він говорить мені за Химині кури* [УПП, 1993:319]; *от і понесла Химині гуси!* [УПП, 1993:319]; *Химині кури, Мотрині яйця!* [УНППДП, 1963:176]; *Химині кури гонить* [УПП, 1993:319].

Фразеологічних одиниць, у складі яких наявні присвійні прикметники, похідні від особового імені людини, виявлено менше у порівнянні з фразеологізмами, в яких особові імена вживаються в різних граматичних категоріях. Це можна пояснити обмеженим використанням присвійних прикметників через специфіку їх значення у мові: індивідуальна віднесеність предмета людині або тварині.

У фразеологічних контекстах особові чоловічі й жіночі імена розвивають і позитивно-оцінні конотації, але рідше, ніж негативно-оцінні. Очевидно, це пояснюється тим, що “до позитивних явищ життя народна мова ставиться спокійніше, бо це – норма, звичайний стан речей” [163, 48]. Позитивно-оцінні конотації характеризують людину за її найкращими рисами з погляду народного сприйняття. Найчастіше оцінці підлягають зовнішні риси людини та її ставлення до праці, господарства.

Серед фразеологічних одиниць аналізованого типу з позитивно-оцінною конотацією виявлено один фразеологізм з особовим чоловічим іменем: ‘сміливий чоловік’: *Максимового повку* [УПП, 1993:578].

В українській мові немало фразеологізмів, особові імена яких розвинули конотації, які мають соціальне значення. Вони зумовлені соціальними уявленнями українського народу і, можливо, закріпились за деякими особовими іменами ще до фразеологізації. Відомо, що носіями народних імен були представники нижчих соціальних прошарків, характеристика соціального стану яких могла переноситися на саме ім’я. Найчастіше таких конотацій набували чоловічі імена,

рідше – жіночі. Виділено таке додаткове співзначення соціального характеру: ‘бідний, простий за соціальним станом чоловік’: *Пани б’ються – Іванова чуприна болить* [УНППДП, 1963:475].

Крім конотативних значень негативно-оцінного та позитивно-оцінного характеру, особові імена набувають у складі фразеологізмів нейтральних конотацій. Вони також співвідносяться з людиною, але характеризують її абстрагованіше.

Серед відономастичних нейтральних конотацій вагоме місце належить особовим іменам, які є максимально абстрагованими і наближаються до займенників. Внаслідок переваги абстрактного начала над конкретним онім виступає в своєму загальному категорійному значенні – як ім’я взагалі – і може використовуватися в ролі експресивного субститута, контекстуального синоніма до слів чоловік, жінка, людина, але не рівноцінним еквівалентом їх. Такі узагальнені поняття ономастичного прикметникового компонента із дуже широкою семантикою використовуються стосовно будь-якого об’єкта і набувають властивостей співвіднесеності, вказівності, а не якісності [187, 25]. Такі особові імена не називають, не характеризують, а вказують. Займенникові значення виникають у прислів’ях та приказках і можуть зумовлюватися узагальненням імен, їх навмисним використанням у значенні ‘особа чоловічої статі’, ‘особа жіночої статі’ тощо: *Антін козу веде, Антонова коза не йде* [УПП, 1993:556]; *за всі голови, та й за Маркові діти!*; *пропила верюгу на Мусійову наругу, а Мусій кучеряв ту дерюгу викупляв* [УПП, 1993:550]; *будь здоров, Паньків Олексо*; *дощ іде, роса паде на Юркову хату, а ти, Юрку, скуби курку та й поливай хату*; *вона йому через вулицю бондар, в первих Юхим, по Тупишиці гончар; вона йому Василевому тітка, кумовому молотникові зять* [УПП, 1993:606-607]; *“Чий ти?” – “Паньків дядьків”. – “А чого ти прийшов?” – “Та дайте нам походеньки, батько й мати просили”. – “Е, не знаю ж, чи вона у нас дома, чи оддали кому – попитаю в Усті... А, хлоп’ятко, віддали до Веприка, то ти іди оттуди на краю села, то там уже скажуть, чи ти знаєш, чого питаєш”* [УНППДП, 1963:782] –

‘особа чоловічої статі’; *ковалів Гарасько та Химиній Парасці у первих Юхим* [УНППДП, 1963:659] – ‘особа жіночої статі’.

Серед фразеологізмів народнорозмовного походження в окрему групу виділяють ті, до складу яких входять імена святих християнської церкви. Вони виникли в народному середовищі й позбавлені біблійного змісту. Особові імена цих фразеологізмів вказують на певний день церковного календаря, пов’язаного зі святим. Водночас вони співвідносні і з хліборобським календарем. Як зауважує Т. Кондратьєва, календарні особові імена “відзначаються особливим релігійним сприйманням, яке освітлене життєвими народними спостереженнями” [122, 128].

Імена святих церковного календаря ставали компонентами багатьох українських фразеологізмів. Ці імена пов’язані з важливими й улюбленими релігійними святами, традиціями і звичаями українського народу. Загалом це форми іменника в різних синтаксичних функціях. Щодо присвійних прикметників, утворених від особових імен, то їх значно менше: *не щодня поповим дітям* ***Дмитрова субота!*** [УНППДП, 1963:241]; ***Василів вечір*** *додає дня на курячу ніжку* [УНППДП, 1963:233].

Функціонування особових імен у складі календарних фразеологізмів має свою специфіку. За іменами святих у фразеології закріплюється одиничне поняття. Більшість фразеологізмів з іменами святих містить інформацію про певний день річного циклу природи – хліборобського циклу, а саме ім’я святого є індивідуальним позначенням дати. Формально особове ім’я залишається іменем певного святого, але у фразеологічному контексті воно стає одиницею хронометричного ряду, співвідноситься з часовими поняттями.

Календарні фразеологізми, в яких особове ім’я має темпоральну семантику, вживаються на позначення: 1) прогнозування погоди: *як на* ***Петрів день*** *спека, то на різдво мороз*; 2) передбачення врожаю: *коли на* ***Єгор’їв день*** *мороз, то під кустом овес*; 3) тривалості дня і ночі: *на* ***Васильєв вечір*** *день прибуває на курячий шаг*; ***Василів вечір*** *додає дня на курячу ніжку* [УНППДП, 1963:233]; 4) народних спостережень над рослинним і тваринним світом: *якщо на* ***Мартинів день*** *гусь вийде на лід, то буде ще плавати по воді*; 5) народних звичаїв та традицій: *ось*

тобі, бабусю, і Юр'їв день [УНППДП, 1963:97] (Юріїв день – час, коли дозволявся перехід феодально залежних селян від одного землевласника до іншого. Звичай був скасований в 1649 році. Зараз означає: все пропало, безвихідь). З Петра йде на осінь, образно: наближається старість: *пішло уже мені з петрового дня* [УПП, 1993:130].

У календарних фразеологізмах власні імена позначають не стільки якусь конкретну дату, скільки певні часові відрізки. Називаючи часові поняття, імена святих у багатьох фразеологізмах вживаються з прийменниками *на, до, від, після, перед, з, по,* які разом з відповідними іменниками мають темпоральне значення, уточнюючи чи конкретизуючи семантику онімів.

Досліджуваний корпус включає й невелику кількість стійких одиниць термінологічного характеру, які "поєднують у собі термінологічні та фразеологічні ознаки, створені на основі образних уявлень, їх внутрішня форма служить для конкретизації, уточнення або образної характеристики понять" [187, 36-37]. Н.М. Пасік зазначає, що такі одиниці втратили внутрішню форму, та за допомогою ономастичного компонента можна декодувати процес номінації, поновити образність звороту. У назвах тварин, рослин, предметів, явищ спостерігається "привласнення" природи й "присвоєння" її об'єктів людиною чи міфологічною істотою [187, 37]: *іванова голова, петрові батоги, венерин волос, венерині черевички, мар'їн корінь, іванова мушка, адамові вівці, юрова собака, антонів вогонь*.

Фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, похідними від загальної назви людини

Фразеологізми з присвійними прикметниками, утвореними від загальної назви людини, можуть виражати різні характеристики людини, предметів, понять, дій, процесів, де присвійний прикметник як компонент фразеологічної одиниці не втрачає своїх лексико-граматичних ознак і виражає власне посесивне значення (зв'язок "посесор – конкретний предмет"), посесивно-реляційне значення (наявність у посесора стосунків з іншими особами по лінії родинних, соціальних та функціональних зв'язків) тощо. Зокрема, існує ряд фразеологічних одиниць, які

виражають якісно-оцінну характеристику людини, що може бути позитивною, негативною чи характеризувати особу за соціальним становищем.

Серед фразеологічних одиниць якісно-оцінної характеристики, що виражають морально-психологічні риси характеру та інтелектуальні можливості особи, можна навести, наприклад, такі: ‘залицяльник, гульвіса’: *Внадився журавель до* ***бабиних конопель*** [ПП, 1990] – цей фразеологізм походить з анекдоту про пана, що залицявся до бабиної дочки; ‘обдарована людина, здібна до ремесла’: *В очах шмалія майнув посміх, а голос подобрішав: – Жаль мені, Романе Григоровичу, прощатися з тобою, бо маєш в руках* ***майстрову жилу, талан майстровий*** (М. Стельмах) [Удов. ФСУМ, І:289]; ‘розпещений, виніжений, примхливий’: *мамин (матусин) синок* – ‘розпещений, виніжений хлопчик або юнак’*, мамина донечка* – ‘зніжена, примхлива дівчина’: *Він [чоловік] розкаже* ***матусиному синочкові*** *всі таємниці його любої матусі* (Є. Кононенко); *Ксеня не була* ***маминою донечкою****, вона мала й свої погляди і досить певний і своєрідний характер* (С. Голованіський) [ФСУМ, 1993:262]; ‘пихатий, гоноровитий, примхливий’: *нема над ню і над війтову свиню* [УПП, 1993]; *Ось то я! Попова свиня!* [ПП, 1990]; ‘працьовита, роботяща людина’: *дідова дочка****:*** *Оце, було, як підуть на досвітки, то* ***дідова дочка*** *пряде, а* ***бабина*** *знай цілу ніч гуляє з хлопцями та крутиться, і не раз так бувало, що, гарцюючи, і мички попалить* [УНППДП, 1963].

Фразеологічні одиниці, які характеризують особу за фізичними, фізіологічними якостями та зовнішнім виглядом: *мамин мізинчик* – ‘дуже низький, малий на зріст’: *Я на брата схожий і з обличчя, тільки звуся досі “****мамин мізинчик****”, бо я ніяк не росту* (Ю. Яновський) [ФСУМ, 1993:491]; ‘старий, людина літнього віку’: *старий, як попова собака* [УПП, 1993].

Фразеологізми, що характеризують особу за соціальним становищем: ‘бідна, убога, матеріально недостатньо забезпечена людина’, ‘особа низького соціального стану’: *Ну й життя! Гірше попівської собаки!* [ПП, 1989]; *Тиць, аж и попів Гриць* [УПП, 1993]; *Одягаєсся, як попів челядник* [УПП, 1993]; *А хто ти таків? Чи не Ярема попів?* [УПП, 1993].

Глибокий слід в українській фразеології залишили часи козацтва, Запорізької Січі. Козаки, бурлаки часто мандрували вночі при місячному світлі, тому й досі місяць називають *козацьким сонцем*: *На другім краї неба, насупроти червоніло друге зарево: то сходило повновиде* ***козацьке сонце*** (Панас Мирний); *Спочиває степ, набирається прохолоди після денної сліпучої спеки. Місяць зійшов, прадавнє* ***козацьке сонце****, на якому тепер наш вимпел лежить* (О. Гончар).

Дошкульний холод має ще найменування *козацький мороз*, а не зовсім точно окреслена міра віддалі – *козацька миля*.

Фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, утвореними від загальної назви людини, з узагальненим значенням ‘власне предмет’ характеризують різні прояви об’єктивного світу, результати людської діяльності, факти матеріальної культури тощо. Ця група у кількісному відношенні невелика: фразеологічні одиниці, що позначають музичні інструменти: *пастуший ріжок* означає ‘народний духовий дерев’яний музичний інструмент’: *З глибоких долин чути звук* ***пастушого ріжка*** (І. Нечуй-Левицький); *панова флейта* – ‘народний духовий інструмент у вигляді з’єднаних разом кількох сопілок різної величини та настройки’; вираз *бабина каша* пов’язаний із обрядом хрестин: *Суть обряду* ***бабиної каші*** *була така: баба-повитуха готувала кашу і приносила її в горщику на хрестини* (Т. Маркотенко); *батькова стріха* – ‘рідна домівка’; *тещин язик* – ‘іграшка у вигляді довгої смужки паперу, яка викидається вперед при надуванні, своєю формою нагадуючи цей орган’: *У Римі такого року відбувається великий ярмарок – з каруселями, “петрушками”,* ***“тещиними язиками”*** *і т. д.* (Остап Вишня) [СУМ, 1980:629].

Фразеологізми *дитяча хвороба, дитячий лепет* характеризують абстрактні поняття, тобто ‘те, що не має чуттєво-конкретного вираження’ [187, 123]. Говорячи про недоліки, характерні для початкового періоду розвитку чого-небудь, вживається вираз *дитяча хвороба*. На позначення наївних, несерйозних, поверхових суджень чи міркувань вживаєть фразеологічну одиниця *дитячий лепет (лемент)*: *Ще нерідко серйозні розмови перетворюються на* ***дитячий лепет;*** *Поручик має рацію: навіщо псувати собі нерви* ***дитячим лементом*** *і*

ґвалтом, коли сю ніч будуть цікавіші злочинці? (Г. Косинка). Увагу, інтерес жінок, дівчат до всього нового, незнайомого позначає фразеологізм *жіноча (дівоча) цікавість: Питає [лікарка] тихо, ледве чутно, наче соромлячись, наче підкреслюючи, що це не надмірна* ***жіноча цікавість****, а професійний обов'язок* (Л. Дмитерко) [СУМ, 1980:227].

Окрім того, серед фразеологічних одиниць з присвійними прикметниками, утвореними від загальної назви людини, виділяються фразеологічні одиниці з процесуальною семантикою, які вказують на певну дію, процес чи стан: *на губах мамине молоко обсохне;* інший варіант *[ще] [материне] молоко на губах (*рідко *коло губів, під вусами) не обсохло (висохло); за маминою спи́ною сидіти; липнути до жіночих спідниць, мамину цицю смоктати****:*** *– Зачекай, хлопче, з коханням. Хай спочатку* ***на*** *твоїх* ***губах мамине молоко обсохне*** (В. Речмедін) [Удов. ФСУМ, II:15] – 'треба підрости, набратися розуму, досвіду'; *– Ти мені не дуже тут командуй! – гнівно зиркнув [Забара] на сина. – Теж мені хазяїн!* ***Ще материне молоко на губах не висохло****, а вже й собі свого носа сунеш, куди тебе не просять...* (П. Рєзніков) [ФСУМ, 1993:503] – 'хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений'. Цей фразеологізм може видозмінюватися: *хто його послухає? Як у нього* ***материне молоко на губах*** (І. Микитенко) [ФСУМ, 1993:503]; *Тамара мовчить, а жінка вичитує їй: – Ви нічого робити не вмієте.* ***За маминою спи́ною сиділи*** (А. Хижняк) [Удов. ФСУМ, I:201] – 'не працювати, перебувати на утриманні, під захистом, опікою'; *Слова від них зайвого не почуєш, на чуже навіть оком не поведуть,* ***до жіночих спідниць не липнуть*** (І. Головченко, О. Мусієнко) [ФСУМ, 1993:424] – 'любити жіноче товариство, часто залицятися (про чоловіків)'; *– А ти мене не вчи! – раптом скипів Оксен. – Ти ще* ***мамину цицю смоктав****, коли я ферму організовував* (Г. Тютюнник) [ФСУМ, 1993:836].

Фразеологізми з назвами людей мають такі моделі:

1) Модель "присвійний прикметник + іменник".

Присвійноприкметниковий компонент фразеологічних одиниць являє собою двокомпонентне підрядне словосполучення, у якому виділяється

граматично незалежне, стрижневе слово і залежний від нього компонент, який приєднується до головного за допомогою одного із способів підрядного зв'язку – узгодження: *Іванова хата, Романів хутір, Мотрині яйця, батьків син, бабин смик, мамина донечка, пастуша ідилія*.

Фразеологічні одиниці, граматично домінуючі елементи яких виражені іменниками, належать до власне субстантивних, бо вони співвідносні з іменником. Цей семантико-граматичний розряд включає фразеологізми з загальним значенням предметності, що виступають назвою-характеристикою особи, предмета, абстрактного поняття тощо: *Юрова собака, Дуньчина радість, Фільчина грамота, батькова стріха, вражий син***.**

Подібно до іменників, аналізована фразеологічна модель має лексико-граматичну категорію істот / неістот: *Один* ***бабин смик****, який заради маєтку одружився на старшій і слабій жінці, чекаючи її смерті, розставляв сіті на дівчат* (З газети) [ФСУМ, 1971:834] – 'парубок, який одружується зі старою багатою жінкою'; *Була неділя, і ми з Ксенею вийшли на вулицю до хлопців та до дівчат. Гуляли в м'яча. Я щось не так ізробив. – Ну, вже цей* ***дівчачий хвіст****! – крикнув мій колишній приятель Івась* (Г. Григоренко) [СУМ, 1980:45] – 'той, хто, залицяючись до дівчат, повсюди ходить за ними'; *Чудовий образ принесла вона в душі тоді під* ***батькову стріху****, і той образ раз у раз оживає в її уяві, й міниться, і грає барвами* (М. Коцюбинський) – 'рідна домівка; родина, родинна опіка'.

Фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, утвореними від власних або загальних назв людини, виконують ті ж синтаксичні функції у реченні, що й іменники. У формі називного відмінка фразеологічні одиниці виконують у реченні функцію підмета або іменного складеного присудка: *День був ясний, сонячний та теплий. Починалось* ***бабине літо*** (І. Нечуй-Левицький) [СУМ, 1970:76]; *Не один* ***батьків син*** *і худобу б свою віддав і у батраки пішов би, аби б його полюбила Тетяна!* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Інші фразеологічні одиниці з присвійно-прикметниковим компонентом вживаються в синтаксичній функції додатка, обставини і неузгодженого означення. Такі фразеологічні одиниці можуть використовуватись у різних

непрямих формах відмінків однини і множини, крім називного відмінка: *В'яже [вдова Марта] свої думки, мов осіннє сонце* ***бабине літо*** *по стерні* (Д. Косарик) [СУМ, 1970:442] – у ролі додатка; *Багато павутиння на* ***бабине літо*** *– на ясну осінь і холодну зиму* [УНППДП, 1963] – у ролі обставини часу.

Деякі фразеологічні одиниці цієї моделі можуть вживатися у функції звертання: *– Нерпа! Заливай! А,* ***вражі діти****, – добувався знадвору дідів голос. – Вже, вже їдемо...* (І. Багряний);

2) Модель "прийменник + присвійний прикметник + іменник у непрямому відмінку".

Фразеологічні одиниці цієї моделі за своїми семантико-граматичними ознаками співвідносяться з прислівниками і за структурою є прийменниково-іменниковими конструкціями: *по Марусин поясок, з Антонову сльозу****:*** *Дайте з комареву ніжку,* ***з Антонову слізку*** [УПП, 1993]. Ці фразеологічні одиниці складаються із компонентів, що мають незмінну форму та незмінний порядок розташування в складі фразеологізмів;

3) Модель "дієслово + [прийменник] + присвійний прикметник + іменник у непрямому відмінку": *показати кузьчину матір; липнути до жіночих спідниць; звів на Гришков войлок* [УПП, 1993]; *на дитячий розум перейшов* [УПП, 1993];

Фразеологічні одиниці, що являють собою порівняльні конструкції, у реченнях використовуються переважно в синтаксичній функції обставини, що зумовлена прислівниковою семантикою цих одиниць. Така модель фразеологічних одиниць в сучасній українській мові продуктивна.

Серед фразеологічних одиниць з присвійними прикметниками, похідними від назв осіб, є вигукові, або інтер'єктивні, фразеологізми, які виражають різноманітні почуття людини і модально-оцінні характеристики певних ситуацій. За синтаксичною організацією вигукові фразеологізми є здебільшого простими окличними та спонукальними реченнями. Характерною ознакою цих речень є наявність дієслова-присудка у наказовому способі і вживання часток: *А щоб ти попав на Серпяжин шлях!*; *Бодай єм відвідав Іванову хату; Знатимеш ти*

Кузьчину матір! [ПП, 1991]; *Щоб тебе понесло на папороть-могили та на Щокотин слід!* [УПП, 1993:592].

Крім того, існують фразеологічні одиниці номінативного та комунікативного типу, які вживаються для образного повідомлення: *Він говорить мені за Химині кури*; *Великий попів Іван, а дурний* [УНППДП, 1963]; *Іноді б'ють Хому за Яремину вину* [УПП, 1993]; *Пішло уже мені з Петрового дня* [УПП, 1993:130]; *Химині кури, що пішли в череду недоєні* [УНППДП, 1963]; *Як піде́ться з Петрового дня, то буде щодня* [ПП, 1989]; *Спить, а Химині кури бачить*.

Присвійно-прикметниковий компонент може входити до конструкцій з прямою мовою зі значенням наявності у власника (посесора) стосунків з іншими особами по лінії родинних, соціальних та функціональних зв'язків на внутрішньопосесивному рівні: *"Чий ти?" – "Паньків дядьків". – "А чого ти прийшов?" – "Та дайте нам походеньки, батько й мати просили". – "Е, не знаю ж, чи вона у нас дома, чи оддали кому – попитаю в Усті... А, хлоп'ятко, віддали до Веприка, то ти іди оттуди на краю села, то там уже скажуть, чи ти знаєш, чого питаєш"*; "*Кумонько, а що там ваша Катерина?" – "Ого!" – "Ого?" – "Ого!" – "А з ким?" – "З поповим наймитом"; "Чий ти?" – "Гапчин!" – "А Гапка чия?" – "Жінка моя!"* [УНППДП, 1963].

2.5. Фразеологічні одиниці, у складі яких наявні присвійні прикметники, утворені від назв тварин

Фразеологічні одиниці з анімалістичним присвійно-прикметниковим компонентом являють собою одну з багаточисленних складових сучасної української фразеології. До цієї групи входять фразеологічні одиниці, що групуються навколо зоолексеми.

Про існування інтересу до лексичних одиниць, які відображають тваринний світ, свідчить багато досліджень. Наприклад, назви тварин в етимологічному аспекті розглядали М.В. Никончук, О.М. Трубачов; в порівняльно-історичному – Л.А. Булаховський, Г.П. Клєпікова; в синхронному – А.І. Богуцька. Зооморфізми

– лексичні одиниці – назви тварин, що здатні давати узуальну характеристику людей, досліджували Л.С. Войтик, М.І. Черемісіна та ін.

Фразеологічні одиниці з анімалістичним компонентом в сучасній українській мові вивчали Л.Г. Скрипник, В.М. Бойко, Д.В. Ужченко та ін.

У традиційних уявленнях та житті українців значне місце відводилося багатому і різноманітному світу тварин. Звірі, плазуни, земноводні, комахи наявні в народних обрядах та іграх, у системі прикмет, а отже, і в багатьох стійких зворотах мови, бо "народна фантазія всіляко силкується осмислити різноманітні особливості тих чи інших живих істот" [160, 311].

З найдавніших часів людина вірила в культ тварин, який у християнському світогляді представлений у формі легенд про походження диких і свійських тварин та птахів. Крім того, живучи серед світу фауни, людина вбачала й реальні властивості тих чи інших представників тваринного світу – безкорисливих помічників або злих ворогів своїх.

Фразеологічні одиниці відображають усі сторони навколишньої дійсності, в центрі якої перебуває людина. З найдавніших часів найближчим оточенням людини були домашні тварини, з дикою фауною були зв'язані такі найдавніші життєво важливі заняття слов'ян, як мисливство та рибальство. Протягом усього довгого періоду розвитку цивілізації тварини постійно були біля людини, служили їй, допомагали у житті і в побуті. Важко переоцінити роль свійських тварин, безпосередньо причетних до людського добробуту. Людина їх використовувала з різними цілями: для роботи в полі, як засіб перевезення, як тяглову силу, крім того, тварини давали людині продукти харчування: м'ясо, молоко, сир, яйця тощо.

З іншого боку, людина постійно спостерігала за особливостями поведінки тварин, взаєминами між окремими їх видами, а також з людьми. Саме тому фразеологічні звороти мовлення української, як і будь-якої іншої мови, відображають великий життєвий досвід народу, його уміння спостерігати й узагальнювати найсуттєвіші факти, явища в природі та суспільстві, його мудрість, кмітливість, гострий розум.

Для когнітивної лінгвістики, у руслі якої здійснюється більшість досліджень останніх десятиліть, характерна низка методологічних принципів, проте серед усіх них превалює принцип антропоцентризму. У центрі перебуває людина, відбір і оцінка нею найрізноманітніших реалій та оцінка самої людини. Домінанта антропоцентризму у фразеології відчутна в характеристиці людини, при виборі різних сфер її діяльності. Вторинні найменування вже названих реалій, якими є фразеологічні одиниці, пропущені крізь призму людських почуттів і емоцій.

О.О. Потебня писав, що "зміст народної поезії становить не природа, а людина, тобто те, що є найважливішого у світі для людини" [205, 188]. Мова "наскрізь антропоцентрична". Присутність людини відчутна на всьому просторі мови, але найвиразніше, мабуть, помітна саме в лексиці, особливо у фразеології, адже ідіома не тільки й не стільки називає предмет, скільки зображує його багатоаспектно, з усією різноманітністю конотативних нюансів. Об'єктивація у фразеологізмі почуттів, думок, настроїв, уявлень, внутрішніх переживань виходить на передній план, вибудовує безкінечність фразеоструктур, мікроструктур, пронизує не тільки поверхневий рівень духовного життя людини, а й проникає в глибину сенсорних відчуттів, вибудовує її менталітет і прагматичне поле. Фразеотворча система стає виявом глибинної діяльності духу, активізуючи попередній досвід людини. Твердження, що понад 95 % фразеологічних одиниць так чи інакше пов'язані з людиною, стало майже хрестоматійним [168; 260].

Дуже багато назв видів тварин стали компонентами більшої чи меншої кількості фразеологізмів і відзначаються досить високим ступенем продуктивності: *заяча душа; на заячий скік; ведмежий кут; коняча доза; мамутова (мамонтова) кістка (кість); мурашиний лев* тощо. Крім того, багато зоонімів є своєрідними символами, що образно характеризують людину, вказуючи на її певні риси характеру, якісь індивідуальні позитивні чи негативні якості та ознаки, оскільки "тварина була для людей не тільки джерелом харчування та одягу, але й мірилом багатьох людських якостей – як фізичних, так

і моральних” [162, 74]. В.М. Бойко зазначає, що “вживання зоонімів у характерному для них символічному значенні сприяло використанню їх у якості компонентів фразеологічних одиниць” [33, 76].

Загальнонародний фразеологічний фонд сприйняв деякі традиційні сталі формули казкової спадщини, наприклад, *по щучому велінню*: *“Дивиться дід – біля їх і сажалка.., справді уродилась, як кажуть,* ***по щучому велінню”*** (О. Стороженко) [ФСУМ, 1993:72]; *“Не встиг висловити бажання, а воно вже справдилось.* ***Мов по щучому велінню”*** (Ю. Шовкопляс) [ФСУМ, 1993:72].

Появу ряду фразеологічних структур стимулював і фольклорний жанр, що зближується з байкою, наприклад, фразеологічна одиниця *ведмежа послуга (прислуга)*: *“Вже мені не везе з перекладачами, що подієш.* ***Ведмежу прислугу*** *роблять мені”* (М. Коцюбинський) [Удов. ФСУМ, І:238]; *“Дивись, чи не зробив ти мені* ***ведмежої послуги****, виклопотавши землю серед козаків”* (З. Тулуб) [Удов. ФСУМ, І:238; СУМ, 1970:316].

Усі фразеологічні одиниці з анімалістичним компонентом мають позитивне, негативне чи нейтральне емоційне забарвлення. Звичайно, більше фразеологічних одиниць з негативною конотацією, що пояснюється тенденцією пейоративності у фразеології. Загальне негативне конотативне значення переважної більшості фразеологічних одиниць базується на актуалізації негативного компонента змісту лексем-зоонімів вовк, гадюка, крокодил, лисиця, оса, осел, наприклад: *вовчий зуб* – ‘дуже жорстокий, підступний хто-небудь’: *На перший погляд ніби порядна він людина, але виявляється, що* ***вовчий зуб*** *у нього* [ФСУМ, 1993:347]; *Як не* ***вовчий зуб****, то лисячий хвіст* [УНППДП, 1963]; *гадюче кодло* – ‘спільники, однодумці людини зловісної, вкрай небезпечної’: *А завершив усіх Неїжмак, що був начитаний з міжнародної політики. – Читали в газетах, що проти нас Черчілль з своїм* ***гадючим кодлом*** *замишляє?* (В. Минко) [Удов. ФСУМ, І:135]; *крокодилячі сльози* – ‘про вдавані, нещирі жалості хитрої та підступної людини’: *[В о р о н і н:] Що знаєш? [Я р о ш е н к о:] Все! Як ти примчав до неї [дружини] із звісткою про мою вигадану загибель. Як оплакував мене* ***крокодилячими сльозами*** (О. Левада) [Удов. ФСУМ, І:275]; *ослячі вуха* – ‘уживається на

позначення обмеженості, нерозумності або некмітливості кого-небудь': – *За жнива клопіт, а про піонерську зміну забув,* ***ослячі вуха!*** (О. Донченко). Ці контексти ілюструють такі негативні риси характеру людини, як жорстокість, підлість, підступність, небезпечність, обмеженість та ін.

У складі фразеологізмів анімалістичний компонент може набувати й позитивно забарвлених конотативних значень. Але таких фразеологічних одиниць зовсім мало, наприклад: 'Хоробра, сміливa людина': – *Ну, от що. Ти мене не лякай. Я* ***не з заячого пуху*** (Г. Тютюнник) [ФСУМ, 1993:724]; 'Вірна, віддана людина': *Ситник дивився на князя ясними* ***собачими очима*** (П. Загребельний) [ФСУМ, 1993:594]; 'Талановита, розумна людина': *[С в і т л о в и д о в:] Я всю душу вклав у цей проект!.. Він мені навіть уві сні ввижається: чи тому, що старість, чи, може, це вже моя* ***лебедина пісня****?..* (Я. Баш) [Удов. ФСУМ, I:282; СУМ, 1973:457] тощо.

Майже всі фразеологічні одиниці з лексемами-зоонімами певною мірою відображають той чи інший емоційний стан людини, її риси характеру, здібності, зовнішній вигляд, оцінну характеристику людини за її соціальним станом тощо.

Розумові здібності людини (негативна конотація) репрезентують такі фразеологічні одиниці: *куряча голова, кобиляча голова, осляче вухо, ялова голова*: *– Що, – каже, – я за* ***куряча голова****? Кого я йду рятувати? Хіба в неї немає жениха боронити?* (М. Куліш); ***Кобиляча голова*** *дурніша за* ***курячу*** *– ... курочка таки, де ходить, а на сідало йде; а кобила, де ходить, там и ночує* [УПП, 1993]; *– Кого ж це ви школярем хочете зробити? Я трохи петраю... Савка ж, синок, в мене, знаєте... теє... Якби би сказати –* ***голова ялова*** (В. Речмедін) [ФСУМ, 1993:183].

Індивідуально-типологічні особливості людини виявляються у таких фразеологізмах: *курячим зубом обчеркнутий, лисячий хвіст, вовча думка, собачий нюх, крокодилячі (крокодилові) сльози*: *От і всі знають, а немов* ***курячим зубом обчеркнута****: не доступляйсь до неї, не впіймаєш* (Дніпрова Чайка) – 'гордовитість, самодовільність'; ***Вовча думка****, а* ***лисячий хвіст*** [УНППДП, 1963]; ***Вовчий рот***, ***лисячий хвіст*** [УНПП, 1955]; *– А чи знаєш, Христе, з якою* ***вовчою***

думкою *я їхав сьогодні в Попівку?* (А. Головко) [ФСУМ, 1993:271] – ‘жорстокість, підступність, хижість’; *[Ц и г а н к а (вибігла на ґанок, озираючись):] І сьогодні Герцик увесь день зорить за мною, певно, догадується. О, у нього* ***собачий нюх****!..* (М. Кропивницький) [ФСУМ, 1993:561] – ‘здатність легко схоплювати, підмічати, розуміти щось приховане, таємне’; *– Не дивись на його, ..не вважай на ці* ***крокодилові сльози*** (Л. Яновська) – ‘нещирість, хитрість, підступність’.

Значна кількість фразеологічних одиниць з анімалістичним компонентом характеризують особу за зовнішністю, фізичними та фізіологічними ознаками. Ці одиниці відзначаються різноманітністю у характеристиці людини, “дозволяють виділити фрагменти світобачення через призму національної образності” [187, 84]. Наприклад: *лев’яча (левина) грива (шевелюра)* – ‘пишне довге волосся (звичайно у чоловіків)’, *соболині брови* – ‘темні, густі і шовковисті’: *Він гречно.. підняв фетровий капелюх, відкриваючи сиву* ***лев’ячу шевелюру****, зачесану набік* (О. Гончар); ***Лев’яча*** *каштанова* ***грива*** *спадала йому на плечі* (О. Донченко); *Не жалуючи слів, Малюють і ходу,.. І ніжки точені, і* ***соболиних брів*** *Хвилясті лінії* (М. Рильський) [СУМ, 1978:433].

Існують фразеологічні одиниці, які дають оцінку людини за соціальними чи соціально-трудовими відношеннями: *вовчий білет (квиток)* – ‘документ у царській Росії з позначкою про політичну неблагонадійність, який позбавляв права мати державну посаду, вступати у будь-який навчальний заклад’, *вовчий закон* – ‘про відносини в суспільстві, де панує сваволя сильних’, *хвіст собачий* – ‘той, хто нічого не важить у суспільстві’, *тільки (хіба, лиш) пташиного молока нема (немає, не вистачає, бракує)* – ‘про повний достаток, заможне життя’, *хатка на курячій ніжці (лапці)* – ‘маленька вбога хатка’: *Вчитель хай не побоюється – доносів молодий батюшка на нього не писатиме,.. Але над характеристикою треба подумати, бо чи ж далеко, не при оселі згадуючи, до* ***вовчого квитка****?* (М. Стельмах) [Удов. ФСУМ, І:116]; *Фашизм учинив страшний злочин перед усім людством, бо* ***вовчий закон*** *він зробив державним законом* (О. Донченко) [СУМ, 1970:713]; *Господарі були такі щедрі й гостинні, що гостям* ***хіба птичого молока бракувало*** (П. Козланюк) [СУМ, 1977:381]; *– Навозив [Панько] жита й*

пшениці, і кабанів наколов колгоспних, і телят нарізав.. ***Пташиного молока тільки й немає*** (Ю. Збанацький) [СУМ, 1977:380]; ***На ніжці курячій*** *стояла Та* ***хатка*** *дуже обветшала* (І. Котляревський) [Удов. ФСУМ, ІІ:24]; *Кілька голубих ракет... похмуро освітили частину гірської дороги, безлюдне узлісся, лісникову* ***хату на курячих ніжках*** (О. Гончар) [ФСУМ, 1993:551].

Група фразеологічних одиниць з присвійноприкметниковим аніміалістичним компонентом зі значенням ‘власне предмет’ охоплює небагато одиниць. Вона характеризує різні прояви об’єктивного світу, факти матеріальної культури, результати людської діяльності: *козина (козяча) ніжка* – ‘саморобна цигарка, скручена у вигляді конуса і перегнута пополам’, *собача радість* – ‘дуже дешева ковбаса найнижчої якості’; *гусяче перо* – ‘застругана велика гусяча пір’їна, якою писали до появи сталевих пер’; *мамутова (мамонтова) кістка (кість)* – ‘бивень мамонта, з якого виготовляють оздоби та інші предмети’: *П’ятірка сивих плотарів Сиділа в тінях яворів. Варила кашу на триніжку, А молодий* ***“козячу ніжку”*** *Смоктав і річ сповага вів* (А. Малишко) [Удов. ФСУМ, І:270]; *Гість потягся до кисета, щоб скрутити* ***козячу ніжку*** (Ю. Яновський) [Удов. ФСУМ, І:270]; *Через нестатки часто доводилось обідати бутербродами з* ***собачою радістю*** [ФСУМ, 1993:726]; *Князь сидів на своїм троні З* ***гусячим пером*** *в руці* (І. Франко) [СУМ, 1971:200]; *Еволюція* ***гусячих пер****. Філософій забрьоханий німб. Слово – прізвище думки тепер, а частіше – її псевдонім* (Л. Костенко); *Санников з Нового Сибіру привіз..* ***мамонтову кістку****, оброблену у вигляді сокири* (З підручника).

Серед фразеологічних одиниць з зоонімами існує група фразеологізмів, що виражають кількісні відношення, узагальнено-образно називаючи кількість – величину, число, обсяг, наприклад: *коняча доза* – ‘дуже велика кількість ліків’, *із заячий хвіст; на (із) заячий (горобиний, гороб’ячий) скік; з горобину душу* – ‘дуже мало’; *лев’яча (левова, левина) частка (пайка, частина, доля)* – ‘найбільша або найкраща частина чого-небудь’; *із (на) мишачу бідницю* – ‘трохи’; *пташиний базар (ярмарок)* – ‘велике скупчення людей’: *– Ну, я молодої [жінки] вже й не виню – пожила вона там зо мною* ***із заячий хвіст****!* (Ю. Збанацький) [СУМ,

1972:423]; *Зсунулася [скеля]* ***на гороб'ячий скік*** *– посунеться, на скільки схочемо…* (Л. Смілянський) [ФСУМ, 1993:817]; *Там у нього [у турка] війська було* ***з горобину душу*** (С. Добровольський) [ФСУМ, 1993:286]; *На Новий рікъ прибавилось дня* ***на заячий скік*** [УПП, 1993]; *Тремтіли вони перед владиками, віддавали їм* ***лев'ячу долю*** *своїх .. прибутків* (З. Тулуб); *–* ***Левову частку*** *в ньому [бюджеті Західної Німеччини], як і раніше, становитимуть витрати на гонку озброєнь* (З газети) [СУМ, 1973:459]; *Прибуло дня* ***на курячу п'ядь*** [УНППДП, 1963]; *Дай мені сили* ***хоч комареву ніжечку*** [УПП, 1993]; *Зимою деньок,* ***як комарів носок*** [УНППДП, 1963]; *На міській площі цілий пташиний базар* [ФСУМ, 1993:17].

Тематична група фразеологічних одиниць з анімалістичним присвійно-прикметниковим компонентом зі значенням 'дії, процеси, стани та способи дій' включає такі одиниці, які мають процесуальну та способово-процесуальну семантику: *моє (твоє, наше) діло теляче (півняче)* – 'що-небудь не стосується когось, хто-небудь не повинен втручатися в щось'; *у свинячий (чортів) голос* – 'дуже пізно, несвоєчасно'; *у баранячий ріг зігнути (скрутити)* – 'примусити кого-небудь бути сумирним, покірним'; *бігти в собачу ристь* – 'швидко рухатися'; *держати в їжачих (їжакових) рукавицях* – 'держати, тримати у великій суворості'; *слимаковим ходом* – 'дуже повільно'; *вовчим оком* – 'жадібно, хтиво дивитися': *– Нехай про це, пане підполковнику, думає політичний відділ, а* ***наше діло – теляче*** (М. Стельмах) [ФСУМ, 1993:245; СУМ, 1979:66]; *Півні вже давно охрипли, роблячи свою щоденну справу за давнім правилом:* ***моє діло півняче****, проспівав, а там хоч і не розвиднюйся!* (Л. Дмитерко) [ФСУМ, 1993:245]. Українське прислів'я фіксує присвійний прикметник, утворений від діалектної назви півня – *когутячий*: ***Наше діло когутяче****: закукурікав, а там, як хочеш: розвидняйся або ні* [ПП, 1991]. *В Ситника були скрізь вірні люди; ..минули часи, коли князь дізнавався про все* ***в свинячий голос*** (П. Загребельний); *– Це ж родичі посходилися [на толоку], а я* ***в свинячий голос*** *приплентався* (Є. Гуцало) [Удов. ФСУМ, I:124]; *– А що може вдіяти Нехльода, коли ми всі згуртуємось. – Доки згуртуємось, то він тебе* ***в баранячий ріг зігне*** (А. Шиян) [СУМ, 1970:104; Удов.

ФСУМ, І:78]; *Еней від неї одступався, Поки зайшов через поріг, А далі аж не оглядався, З двора* ***в собачу ристь побіг*** (І. Котляревський) [Удов. ФСУМ, І:127]; *Коли хочеш з дівки молодиці, –* ***держи*** *її* ***в їжачих рукавицях*** [ФСУМ, 1993:766]; *– А хто ж першим почав розкладати колгосп? Не ти, не такі як ти? Зло почалося од вас. – Звідки б воно не почалося, а людей треба* ***тримати в їжакових рукавицях****, не попускати віжки* (М. Стельмах) [ФСУМ, 1993:766]; *Жаль, що у нас чомусь усе мусить іти таким тихим* ***слимаковим ходом*** (Леся Українка) [СУМ, 1978:353]. Фразеологічна одиниця *вовчим оком* в українській мові вживається з дієсловами *дивитися, стежити, слідкувати*: *Тимко слідкував за нею* ***вовчим оком*** *і снував по двору, щоб застукати її де-небудь один на один та хоч обняти по-парубоцькому* (Г. Тютюнник) [ФСУМ, 1993:586].

Присвійні прикметники у складі фразеологічних одиниць з анімалістичним компонентом можуть вживатися у функції звертання як складові частини лайливих висловів (зазвичай, це фразеологічні одиниці, що мають негативне забарвлення), наприклад: *– Нащо це ти,* ***собачий сину****, Тут каламутиш берег мій Та квапиш ніс поганий свій у чистую оцюю воду?* (Л. Глібов) [СУМ, 1978:432]; *До групи полонених запорожців.. підбіг хорунжий. – Вперед! Ідіть,* ***собачі душі!*** (О. Довженко) [СУМ, 1978:432]; *– А чом ти,* ***суча дочко****, оце й досі не виходиш на панщину? – крикнув осавула й ударив Нимидору нагайкою по спині* (І. Нечуй-Левицький); *– Мені найбільше доїдає Рутульський Турн,* ***собачий син*** (І. Котляревський); *– А де ж ви,* ***сучі діти****, їхні штани поділи? – На самогонку проміняли. Ми ж не знали, що їм так пофортунить, – засміявся бандит* (М. Стельмах); *Може, ткнеш йому у рот Хоч якісь таблетки, Бо капризний,* ***сукин кот****, І не їсть котлетки* (С. Олійник) [Удов. ФСУМ, І:57]; *Служив, служив, ще того дочекався, що* ***сукиним сином*** *назвався* [УНППДП, 1963]; *Чорт би мучив твого батька,* ***сучий сину!*** [УПП, 1993].

Серед фразеологічних одиниць з анімалістичним присвійноприкметниковим компонентом існує значна кількість фразеологічних одиниць термінологічного характеру. В.В. Виноградов зазначав, що пряме логічно виправдане відношення терміна до позначуваного ним предмета або поняття створює нерозривність

фразової структури, робить відповідну словесну групу еквівалентом слова. Між науковими або технічними термінами і такою ж назвою якого-небудь явища, предмета, велика різниця, але в щоденному мовленні ця різниця часто стирається. Багато з таких складових назв, переходячи за законом функціональної семантики на інші предмети, процеси, явища, однорідні з попередніми за функцією, стають не тільки нерозривними, але й зовсім немотивованими єдностями. Багато термінів перетворюються у фразеологічні зрощення [51, 31]. Анімалістичні фразеологізми термінологічного характеру окреслюються такими тематичними рядами:

1) назви рослин: *ведмеже вушко, вовча лапа, вовче лико, вовчий горох, вовчий сон, вовчі ягоди, вороняче око, гусяча лапка, гусяча цибулька, жаб'ячі печериці, заяча капуста, заяча конюшина, заячий салат (заяча салата), заячий холодок, котяча лапка, котяча м'ята, куряча сліпота, куряче просо, мамонтове дерево, мишачий горошок, оленячий мох, павині вічка, ракові шийки, собача кропива, собача петрушка, собача рожа, страусове перо: Під пологом лежали усякі трави і коріння: ..дурман, .. реп'яхи,* ***куряча сліпота*** *й багато дечого* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Оля дивилась на всі ці мертві руїни, що густо поросли* ***собачою кропивою*** (Л. Юхвід); *Глибокі розколини кори вкривав сірий* ***оленячий мох*** (А. Шиян); *Буває, що пастух щось струже, або хліб ріже гострим ножем і вріже пальця, то тоді шукає листочка* ***заячої капусти****, прикладає до рани, зав'язує ликом з лози, і рана швидко гоїться* (О. Воропай); ***Заяча салата****, фіалки вкривали долину круглими, як п'ятаки, листками* (І. Нечуй-Левицький); *Там, по луках, .. кивала сірими вітами* ***собача рожа*** *і на городах сиділи, як метелі, біло-рожеві, червоно-сині і жовтогарячі квіти* (М. Коцюбинський); *Цілий кущ* ***павиних вічок*** *був розчавлений і вм'ятий у ґрунт* (Ю. Смолич); *То там, то сям простяглись до сонця* ***котячі лапки****, сухі, бездушні, м'якенькі, немов оксамит* (М. Коцюбинський); *Голубі сніжинки пролітали, Мерзла і лунка була дорога, Тільки часом десь – льодок розталий І* ***гусина лапка*** *біля нього* (М. Рильський);

2) назви деревини: *пташине (птиче) око* – 'деревина з гарним малюнком, з якої роблять дорогі меблі': *[М о р ж:] Квартира – п'ять кімнат, дітей нема. Мебля –* ***птиче око****, червоне дерево...* (О. Корнійчук);

3) назви комах, тварин: *заяча лапка* – ‘назва білої куріпки (за сильно опушені пір’ям ноги взимку)’, *мурашиний лев, павине око, собачий кліщ* – ‘народна назва пасовищного кліща та лісового кліща; трапляються на собаках та інших свійських і диких тваринах’: *Самці одного виду метеликів –* ***павине око****, – очевидно, знаходять самку за запахом речовин, що виділяються її залозами* (З журналу);

4) назви рідин: *мурашиний спирт, мурашина кислота*: *[Л і к а р:] Що ж у тебе є з лікарства? [М и р о н:] Хіна, йод, .. камфорне масло,* ***мурашиний спирт*** (І. Карпенко-Карий); *Відомо, що жалкі волоски кропиви містять* ***мурашину кислоту*** (З журналу);

5) природні реалії: *баранячий лоб* – ‘відшліфована льодовиком скеля, заокруглена з одного боку’; *вовча яма* – ‘глибока замаскована яма з приманкою для ловлі вовків’: *Схил, обернутий проти течії, стає положистим, а схил за течією льоду – крутим. Така форма скель зветься льодовим* ***лобом****, або* ***баранячим*** (З підручника);

6) назви споруд, пристроїв: *кротовий дренаж* – ‘система підземних каналів, що їх прокладають під час гідромеліоративних робіт дренажними машинами’; *ластівчин хвіст* – ‘усічений клин у формі заднього кінця тіла ластівки, що служить для скріплення балок, брусків, кам’яних плит’: *Учасники семінару ознайомилися з агротехнікою на заплаві й машинами для .. прокладання* ***кротового дренажу*** (З газети);

7) назви фізичних вад, захворювань: *заяча губа* – ‘природжене ненормальне роздвоєння верхньої губи в людини’, *вовча паща* – ‘неправильне зрощення половин піднебіння, за якого порожнина носа безпосередньо сполучається з порожниною рота’, *ведмежа хвороба* – ‘бурхлива вегетативна реакція на дію надзвичайного психоемоційного подразника, яка характеризується раптовою мимовільною дефекацією’, *вовчий лишай* – ‘туберкульозне захворювання шкіри, переважно обличчя; вовчак’: *Він.. провів багато пластичних операцій..* ***заячої губи, вовчої пащі****, дефектів носа* (З журналу);

8) назва засобу пересування: *собача упряжка* – ‘нарти, до яких запряжені собаки; засіб пересування у північних народів’.

Фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, утвореними від назв тварин, мають будовою підрядних словосполучень і представлені такими моделями:

1) Фразеологічні одиниці моделі “присвійний прикметник + іменник”. Граматично пануючим компонентом такої моделі служить іменник, що належить до різних лексико-семантичних груп, анімалістичний компонент виступає у словосполученні залежним, незважаючи на те, що саме він є семантичним центром фразеологічної одиниці: *мишача душа, вовче горло, ведмежа натура, осине гніздо, риб’яче серце, горобина ніч, слимаковим ходом*: *Великий Докучаєв!.. **Мишачі душі** з департаментів, скупі й лякливі, приборкували твої крила!* (М. Рудь) [СУМ, 1973:723]; *– А вся ця нерозпорядливість від чого? – люто витріщається Барильченко. – Думаєте, від нестачі ума? Від **риб’ячого серця** – ось від чого* (О. Гончар) [Удов. ФСУМ, ІІ:181]; *І от Юрій Баб’як у дорозі до самого **осиного гнізда**, де, за всіма даними розвідки, знаходиться Тарас і де кожну хвилину Баб’як може зіткнутися з своїм смертельним ворогом Григорієм Проценком* (Д. Бедзик) [Удов. ФСУМ, І:141]; *Де й ділась **ведмежа натура**!* [УПП, 1993]; *Це була справді **горобина ніч**, з блискавками та іншими страхіттями, так що літакові довелось дещо відхилитись від курсу* (Л. Дмитерко) [СУМ, 1971:135]; *Ми виїхали в ніч. Дороги не видать. Було моє життя – як **ночі горобині*** (Л. Костенко).

До цієї групи належать фразеологічні одиниці, іменник та присвійний прикметник яких вживаються у формі орудного відмінка однини і множини. Це фразеологічні одиниці адвербіального типу, у реченні виконують синтаксичну функцію обставини способу дії: *слимаковим ходом, черепашою ходою* – ‘дуже повільно’, *вовчим оком* – ‘жадібно, хтиво’; *собачими очима* – ‘віддано, покірно’: ***Слимаковим ходом** поступав відділ наперед, – уже Бурунда почав нетерпитися [нетерпеливитися]* (І. Франко) [СУМ, 1978:353];

2) Фразеологічні одиниці моделі “прийменник + присвійний прикметник + іменник у непрямому відмінку”. За семантико-граматичним значенням вони співвідносяться з прислівниками й характеризуються постійним порядком розташування компонентів: *на риб’ячому хутрі, к сучому батькові, по щучому велінню, на пташиних правах, у свинячий голос, із (на) заячий скік, із заячий хвіст*: *До школи* ***у свинячий голос*** *приходить [учень]* (Ю. Яновський) [СУМ, 1971:115]; *[С т а р ш и н а:] Щоб через півгодини коні були перед порогом! Чуєш? Щоб мені* ***по щучому велінню!*** (М. Кропивницький) [ФСУМ, 1993:72]; *– Ларьку! Злазь, бо замерзнеш* ***к сучому батькові!*** *– і Ларько почув, як хтось штурхає його києм у спину* (С. Васильченко) [ФСУМ, 1993:19]; *– Хоч обстібайтеся, товаришу, – сказав щиро Цибуля Григорові, – бо надворі бере. А в вас, бачу, пальтечко* ***на риб’ячому хутрі*** (А. Головко) [ФСУМ, 1993:937]; *Там того поля –* ***на заячий скік*** [УНППДП, 1963].

До цієї ж моделі приєднується фразеологізм *з висоти пташиного польоту* – ‘зверху, з великої висоти, звідти, де все видно’. За своїм загальним значенням ця фразеологічна одиниця належить до розряду обставинних адвербіальних фразеологізмів із значенням місця дії; у реченні виконує функцію обставини місця: *Щодня його [масиву столиці] величаву панораму оглядає* ***з висоти пташиного польоту*** *молодий кранівник* (З газети) [ФСУМ, 1993:105]; *Місто Бразілія* ***з пташиного польоту*** *нагадує реактивний літак з трохи відігнутими назад крилами* (З підручника) [ФСУМ, 1993:105];

3) Фразеологічні одиниці моделі “дієслово + присвійний прикметник + [прийменник] + іменник у непрямому відміку”. Дієслівно-іменні фразеологічні одиниці мають граматично стрижневе дієслово й керований ним граматично залежний іменник. Особливістю цієї групи фразеологічних одиниць є відсутність постійного розташування компонентів: *риб’ячим пухом підбитий; дістати (добути), забажати (захотіти) пташиного (пташачого) молока; в баранячий ріг зігнути (скрутити); держати в їжачих (їжакових) рукавицях; бігти в собачу ристь; зробити (робити) ведмежу послугу (прислугу); переривати мишачі нори*: *Де ті кожухи? Усі в шинельках,* ***риб’ячим пухом підбитих*** (А. Хорунжий)

[ФСУМ, 1993:937]; *У вас такі друзі, що й* ***пташиного молока дістануть*** (В. Речмедін) [ФСУМ, 1993:503]; *[А н д р і й к о (до Анички)*:] *Не журися, бо то тобі не виходить на здоров'я. А я тобі подам усе готове під руки, аби ти й* ***пташачого молока забажала*** (Л. Мартович) [ФСУМ, 1993:503]; – *Ти їх чи перегнеш, чи ні, а вони тебе* ***в баранячий ріг скрутять*** *ще й вузлом зав'яжуть, – кидає хтось недовірливо і лізе рукою до потилиці* (М. Стельмах) [Удов. ФСУМ, I:78]; *[Думка Сокола:] – А правда – річ відносна. Правда – це хвилевий настрій, що на кожнім кроці* ***робить*** *нам* ***ведмежі послуги*** (Я. Качура) [Удов. ФСУМ, II:182]; – *Вони [чоловіки] й вас уб'ють. Давайте краще обидві сховаємось. – Що ти кажеш таке? То вони тоді всі* ***мишачі нори перериють*** (Г. Хоткевич) [ФСУМ, 1993:621].

Наступні моделі фразеологічних одиниць з анімалістичним компонентом є поодинокими, непродуктивними:

4) Фразеологічні одиниці моделі "сполучник + присвійний прикметник + іменник": *як риб'яче око* 'чистий, вимитий': *Підлога* ***як риб'яче око****, ніде ні порошинки* [ФСУМ, 1993:586]. Компаратив дає якісно-кількісну характеристику названої в основі порівняння ознаки. До цієї моделі можна віднести також зворот, який має складну структуру: *як з телячого (собачого) хвоста сито* – 'зовсім поганий; нікудишній': – *Так, – грубо перебив його Філіпчук. – Ви, Пєрожек, прекрасний робітник, але оратор і організатор з вас, прошу я вас,* ***як з телячого хвоста сито*** (І. Вільде) [ФСУМ, 1993:807; Удов. ФСУМ, II:272];

5) Фразеологічні одиниці моделі "заперечна частка + прийменник + присвійний прикметник + іменник у непрямому відмінку". Ця модель дуже близька до моделі "прийменник + присвійний прикметник + іменник у непрямому відмінку": *не з заячого пуху; ні за цапову душу****:*** *– Дурний Кирило, наклав головою* ***ні за цапову душу*** (М. Рудь) [ФСУМ, 1993:287]. Дуже часто фразеологічна одиниця *ні за цапову душу* вживається з дієсловами *загинути, пропасти*, тоді вона буде близькою до моделі 3) ("дієслово + присвійний прикметник + [прийменник] + іменник у непрямому відмінку"): – *Ну, думаю, пропадеш ти, Панасе,* ***ні за цапову душу*** (М. Олійник) [СУМ, 1971:447]. Бувають випадки вживання цього

фразеологізму з іншими дієсловами, семантика яких містить значення ‘пропасти, загинути’: – *Найдужчі у світі – ви? Невже* ***ні за цапову душу*** *Вам [до мишей] тура віддати мушу* (І. Нехода) [СУМ, 1971:447]; *Дарусі стало шкода Славка, що міг від горілки згоріти* ***ні за цапову душу****, і вона увечері віднесла останнє червоне яблучко із своєї пивниці і мовчки подала Марії* (М. Матіос);

6) Модель “іменник + прийменник + присвійний прикметник + іменник у непрямому відмінку” представлена однією фразеологічною одиницею *хатка на курячій ніжці (лапці)* – ‘маленька вбога хатка’. Фразеологічна одиниця співвідноситься з прикметником, тому належить до ад’єктивного типу. Граматично пануючим компонентом виступає перший іменник *хатка****,*** тому ця фразеологічна одиниця може вживатися у ролі підмета, а також додатка: *Дивний невиданий цей запилений хлопчик, .. що його* ***хата на курячій ніжці стоїть*** *над водою в балці* (С. Васильченко) [ФСУМ, 1993:551] – у ролі підмета; *Що ж то вони собі будують, жевжики? Халабуду якусь для гри?* ***Хатку на курячих ніжках****, чи що?* (Ю. Мокрієв) – у ролі додатка. Частина цієї фразеологічної одиниці *на курячій ніжці (лапці)* – ‘про щось благе, дуже неміцне’ виступає в ролі означення: *Безрідні – і вона, і Прокіп. Усе й горе од того. А була б у них хоч* ***на курячій ніжці хатина*** *– о, жили б!* (А. Головко) [Удов. ФСУМ, II:24].

Серед фразеологічних одиниць з анімалістичним присвійноприкметниковим компонентом у фактичному матеріалі не було виявлено фразеологізмів зі структурою сурядних словосполучень.

Група фразеологічних одиниць із зоонімами має лише один фразеологізм, співвідносний за своєю будовою з реченням. Це фразеологічна одиниця, співвідносна з безособовим односкладним реченням – *тільки (хіба, лиш) пташиного (пташачого, птичого) молока не вистачає (бракує, немає, нема)* – ‘про повний достаток, заможне життя’. Основною ознакою одиниці цього типу є виразне узагальнене значення потенційної дії, незалежної від волі можливого суб’єкта. Наприклад, *[М и х а й л о:] У неї [жінки] всього доволі,* ***хіба птичого молока нема*** (І. Котляревський); *[М и к о л а:] В достатках, у багатстві купаєшся. Що тобі тут* ***бракує****?* ***Тільки пташиного молока*** (Д. Бедзик) [СУМ,

1977:380]; – *Дехто в цей час на порядний костюм не може стягтися, а тобі* ***тільки пташиного молока не вистачає*** (Д. Ткач).

У сфері фразеологізмів помітна тенденція до оновлення компонентного складу, до урізноманітнення морфологічного оформлення і синтаксичної організації. Стабільність зовнішньої оболонки багатьох фразеологічних одиниць не є абсолютною, наприклад: *держати в їжових (їжачих, їжакових) рукавицях; у свинячий (свинний) голос; на курячій лапці (ніжці); наше (моє, твоє) діло теляче (півняче, когутяче); пташиний базар (ярмарок).*

У фразеологічних одиницях варіюватися може як лексичний склад, так і граматична структура. Взаємозамінними компонентами фразеологічних одиниць найчастіше бувають слова, які належать до тієї самої частини мови. У складі фразеологізмів взаємодіють семантично рівноцінні лексеми – *вовчий білет (квиток), левина (лев'яча) грива (шевелюра): Вихляв штабс-капітан чи говорив щиро, – трудно було зрозуміти, але його слова трохи підкріпили у Сашка надію на те, що справа не дійде до* ***вовчого білета*** (С. Добровольський); *Над характеристикою треба подумати, бо чи ж далеко, не при оселі згадуючи, до* ***вовчого квитка****?* (М. Стельмах) [СУМ, 1970:713]; *Схожий (так хотілося йому) на справжнього вченого і обов'язково з* ***левиною гривою****.. на голові.., він підніметься на кафедру* (Н. Рибак); *Повернувся в радгосп пристойним кіномеханіком з* ***левиною*** *рудою* ***шевелюрою*** *і в розцяцькованій навипуск сорочці* (О. Гончар).

Граматичні варіанти фразеологічних одиниць з лексемами-зоонімами можуть різнитися словотвірними елементами: *зробити (робити) ведмежу послугу; свиняче вухо (ухо); левова (лев'яча) частина, козина (козяча) ніжка*: *Нагаями* ***Свиняче вухо****! Жартувати, Чи що, ти хочеш?* (Т. Шевченко) [ФСУМ, 1993:163]; – *Ах ти,* ***свиняче ухо****! – гримнув на всю хату Чіпка* (Панас Мирний); – *Жиде-Жиде,* ***свиняче ухо*** [УПП, 1993]; *Маруну підходить ближче, подає свого кисета сусідові, закручує козячу ніжку* (М. Чабанівський) [СУМ, 1974:421]; – *Так от розкажи, Черниш, гвардії капітанові, – говорив Іван Антонович, попихкуючи козиною ніжкою* (О. Гончар) [СУМ, 1974:421].

У деяких фразеологізмах ті ж самі іменники можуть мати форму однини та множини: *сучий син – сучі сини; осляче вухо – ослячі вуха; осине гніздо (кубло) – осині гнізда (кубла); в (у) свинячий голос – у свинячі голоси**:** "Мало пирогів!" – "Та іж, **сучий сину**, – отам на печі!" – "Еге! я не хочу! я думав, що нема!"* [УПП, 1993]; *Я з вас, **сучі сини**, зроблю те, щоб ви утрех и кози не купили* [УПП, 1993]; *[Д о н Ж у а н:] Я ж іще не був коханцем вашим. [А н н а:] Я не хочу з іменням зрадниці, з печаткою ганьби зостатися у сім **гнізді осинім*** (Леся Українка) [СУМ, 1974:761; Удов. ФСУМ, I:141]; *– Тепер я покажу всім князям та їхнім гавкунам!.. Я посмикаю їхні **осині кубла*** (С. Добровольська) [СУМ, 1974:761]; *Правда, від серця Іванові відлягло: лють свою він вже перевів на Наркиса та й раз діло зроблене, хіба тепер повернеш назад? Молодиці дівкою вдруге не стати! Кажи тепер своє слово **в свинячий голос**!* (Ю. Смолич) [Удов. ФСУМ, I:124]; *– Коли прокладали трасу, Палієнко мовчав, а зараз, бачите, заговорив... Та це ж **у свинячий голос*** (П. Гуріненко) [Удов. ФСУМ, I:124]; *– ..Думаєте, коли б не приїхав Дмитро Іванович, він [Горобець] так би вас і слухався? Так – хоч клич, хоч не клич, – і грався з котятами, так би й виходив на роботу **у свинячі голоси*** (Ю. Збанацький) [Удов. ФСУМ, I:125].

Деяким фразеологічним одиницям з анімалістичним компонентом властива варіація порядку слів. Таких варіантів найбільше серед дієслівних фразеологічних одиниць, наприклад: *[Б о б о ч к а:] Дама з таким характером в одну мить **скрутить** вас **у баранячий ріг*** (В. Собко) [СУМ, 1970:104; ФСУМ, 1993:334]; *[К у ж е л ь:] ..Візьміть ви [Сагайдак] випадок з Гуцалюком... На свинарні були? Ну от... Та я б цього Гуцалюка **в баранячий ріг**...* (С. Добровольський) [Удов. ФСУМ, I:78]; *Хай бастують – я **зігну** їх **в баранячий ріг**, коли кишки заграють голодний марш* (Ф. Бурлака) [Удов. ФСУМ, I:78]; *Знала ж добре [Катря], що Павло он який дужий і йому не треба особливої сили, щоб одразу **скрутити** її **в баранячий ріг**. А от не скрутив* (В. Кучер).

Найпоширенішим типом варіантів є лексико-граматичний, коли фразеологічні варіанти різняться між собою одночасно і лексичним складом і окремими елементами структури: *вовче (осине, осяче) гніздо (кубло); ведмедяча*

*(ведмежа) послуга (прислуга); левова (левина) частка (частина, пайка, доля); мишача (заяча) душа (душі); тільки (хіба, лиш) пташиного (птичого) молока не вистачає (бракує, немає, нема)**:** В одній [кімнаті] золота було стільки, що лиш посередині зосталася вузька доріжка, в другій – одежі, у третій – хліба, муки – всього, що треба.* ***Лиш пташиного молока нема*** (Казки Буковини) [ФСУМ, 1993:546]; *Дехто в цей час на порядний костюм не може стягтися, а тобі* ***тільки пташиного молока не вистачає*** (Д. Ткач) [ФСУМ, 1993:546].

Серед групи фразеологічних одиниць з анімалістичним присвійно-прикметниковим компонентом наявна полісемія. Фразеологічна одиниця *по щучому велінню* має двоє значень: 1) без докладання зусиль; ніби в казці та 2) негайно, дуже швидко. Фразеологічна одиниця походить з російської народної казки, що й засвідчує його первинне значення. За казкою *по щучому велінню* відбувалося все швидко, миттєво, що й пояснює друге значення фразеологічної одиниці: *Та все те [щасливе життя] прийшло не* ***по щучому велінню****, а в нелегкій праці, в дерзанні, в боротьбі з труднощами* (І. Цюпа) [ФСУМ, 1993:72]; *Дивиться дід – біля їх і сажалка.., справді уродилась, як кажуть,* ***по щучому велінню*** (О. Стороженко); *Не встиг висловити бажання, а воно вже справдилось. Мов* ***по щучому велінню*** (Ю. Шовкопляс).

Присвійний прикметник *півнячий*, входячи до складу фразеологічних сполук також має двоє значень: 1) властивий задерикуватій, запальній людині: *Відкривалась вона [ворожнеча] Артемові на кожному кроці: у зневажливо задирливій поведінці артилеристів до гайдамаків, у* ***півнячій бундючності*** *гайдамаків* (А. Головко); 2) про незначну, другорядну роль у чому-небудь: *[П р е ф е к т:] Якщо в Корінфі дійсне є скілька перлів хисту і науки, то се є Меценатова заслуга. [М е ц е н а т:] Моя* ***заслуга півняча****, мій друже* (Леся Українка).

2.6. Висновки до другого розділу

Фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками представлені такими тематичними групами: 1) фразеологічні одиниці з прикметниками, похідними від античних власних назв; 2) фразеологічні одиниці з міфонімами; 3) фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, утвореними від конфесійних назв; 4) фразеологічні одиниці з назвами осіб; 5) фразеологічні одиниці з анімалістичним компонентом.

Присвійноприкметниковий компонент виступає носієм позитивно- та негативно-оцінної семантики для характеристики особи, називає конкретні предмети, позначає абстрактні поняття, має процесуальну та способово-процесуальну семантику, вживається на позначення термінологічних назв, виражає кількісні відношення, різні емоційні стани тощо.

Семантичним центром фразеологічних одиниць з прикметниками, утвореними від античних власних назв, є ономастичний компонент. Значними за кількістю є семантичні групи фразеологічних одиниць з античними власними назвами на позначення характеристики людини і абстрактних понять та явищ.

Фразеологізми з міфонімами в основному представлені одиницями з прикметником *чортів* і його синонімічними варіантами *бісів, дідьків*. Вони вживаються для передачі різних емоційних станів і відзначаються варіантністю лексичних і лексико-граматичних компонентів.

Фразеологічні одиниці з конфесійними назвами представлені багатьма лексико-семантичними групами на позначення предметів, осіб, абстрактних понять, дій тощо. До цієї гупи належать фразеологізми, які засвідчують імена різних біблійних персонажів. Найпоширенішими є субстантивні фразеологічні одиниці, що за своїми ознаками співвідносні з іменником.

Фразеологізми з прикметниками, утвореними від назв осіб, представлені двома групами, серед яких головне місце посідають фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, похідними від власної назви особи. Це вирази народнорозмовного походження, в яких особові імена виступають денотатами

багатьох осіб, а не конкретної особи і мають яскраві конотативні, переважно негативно забарвлені, значення. В окрему групу виділяють фразеологічні одиниці з іменами святих, які є одиницями хронометричного ряду.

Образністю та високим ступенем продуктивності відзначаються фразеологічні одиниці з анімалістичним прикметниковим компонентом. Майже всі вони відображають якісно-оцінну характеристику людини, іноді позначають конкретний предмет, дію чи процес, мають термінологічний характер. Серед цієї групи поширеними є субстантивні, дієслівні та адвербіальні фразеологічні одиниці.

Оболонка фразеологічних одиниць може зазнавати змін, але загальна семантика їх залишається незмінною, що дає підстави говорити про явище варіантності у сфері фразеологізмів, зокрема, поширена лексична варіантність.

РОЗДІЛ ІІІ
ОБРАЗНО-ПЕРЕНОСНІ ЗНАЧЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИСВІЙНИХ ПРИКМЕТНИКІВ – КОМПОНЕНТІВ МЕТАФОРИЧНИХ ТА ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ЗВОРОТІВ

3.1. Основні механізми метафоричного процесу

Одним із засобів розвитку та збагачення семантики і функцій слів, без утворення нових, є метафоризація мови, вживання слів у непрямому значенні, тобто в ролі метафор. Процес метафоризації мови з поширенням семантики і стилістичної функції слів – дуже давній, праісторичний процес. Внаслідок його багато слів української мови набули різноманітного значення.

Метафоризації присвячено багато наукових праць філософів, психологів, лінгвістів, літературознавців, однак проблема метафоризації залишається надзвичайно складною, бо йдеться про процеси мислення, в яких породжується знання про світ. Метафора стала ключем “до розуміння основ мислення та процесів створення не тільки національно-специфічного бачення світу, але і його універсального образу” [12, 6]. Метафоризація – це не лише вживання одного слова замість іншого, вона утворює новий зміст, який з’являється внаслідок дії складних когнітивних механізмів. На основі асоціацій, що виникають у процесі метафоризації, через схожість або суміжність сутностей встановлюється “їхня аналогія, і насамперед між елементами дійсності, що сприймається, і невидимим світом ідей та пристрастей, а також різноманітними абстрактними поняттями, що створює розум у процесі “сходження” від умоглядного, абстрактного уявлення про дійсність до конкретного її пізнання” [249].

Метафора є однією з актуальних проблем дослідження у мовознавстві, тому важливо знати сутність цього явища з філософської точки зору, а також процеси, які відбуваються у свідомості людини під час метафоризації. Метафора визнається одним з універсальних мовних явищ, оскільки вона існує в усіх мовах і в усіх функціональних стилях мови (О.О. Балабан, О.А. Вербицька, С.Г. Шафікова, Н.Б. Мечковська). Вона служить базовим способом пізнання

людиною світу емоцій та “є найпродуктивнішим засобом пристосування мови до відображення світу і світорозуміння, що постійно змінюється” [249]. В.М. Вовк характеризує можливості метафори так: “Метафора може вільно поєднувати в собі безмежну поетичну уяву з чіткою раціональною основою. Вона дозволяє поєднувати поняття, в реальності, здавалося б, зовсім непоєднувані. У метафорі ніби потенційно закладена сила, що порушує межі неможливого, яка здатна приблизити далеке і підняти буденне. Характеризуючи одночасно двоє найчастіше зовсім різних понять, метафора у більшості випадків приводить до складного смислового результату з багаторядними асоціаціями” [54, 53]. На думку С.С. Гусєва, звернення до метафори пояснюється не інтелектуальним безсиллям людини, а тим, що метафора здатна служити засобом набуття нового значення, створюючи могутнє асоціативне поле за допомогою обмеженого діапазону засобів виразності, зокрема, образів та символів [72, 58].

А.А. Річардс наводить думку Шеллі про те, що “мова в самій своїй життєвій основі метафорична. Це значить, що мова робить явними зв’язки речей, які до цих пір не виявлені, та закріплює їх сприйняття, поки з плином часу слова, що відображають ці зв’язки, не стають знаками груп або класів ідей замість того, щоб відображати їхні цілісності” [212, 45]. Він зазначає, що велика частина невимушеного мовлення є метафоричною, і що вживання слів в буквальному значенні рідко зустрічається за межами точних наук: “У звичайному зв’язному мовленні ми не зустрінемо і трьох речень підряд, в яких не було б метафори” [212, 46]. Н.Д. Арутюнова зауважує, що “інтуїтивне почуття схожості відіграє величезну роль у практичному мисленні, яке визначає поведінку людини, тому воно не може не відобразитися в повсякденному мовленні. У цьому полягає невичерпне джерело метафори “в побуті” [12, 8].

Людський фактор відіграє велику роль у моделюванні непредметного світу за допомогою метафори подібно до предметного світу. Людина може уявити щось у світі через вимір своїх можливостей сприймання та ціннісну орієнтацію. “Вторинний” світ виникає не інакше, як у результаті інтерпретації індивідом фактів у їх відхиленні від предметної реальності. Проте це відхилення знову

конкретизується через порівняння з образним пізнанням якихось ознак цього світу, зі стереотипами, що функціонують в цій культурі, і навіть з міфічними уявленнями" [249].

Однією з найважливіших залишається проблема походження метафоричного значення. Поняття метафори трактується як у вузькому, так і в широкому розумінні. У вузькому розумінні метафору розглядають як троп або фігуру мови, коли слово, яке позначає певний клас об'єктів (предметів, осіб, явищ, дій або ознак), вживається для позначення іншого, схожого з цим, класу об'єктів або одиничного об'єкту, наприклад, *осел, ведмідь* у відношенні до людини; *лисячий, тваринячий, орлиний* – про психічні чи фізичні якості людини. У широкому розумінні термін "метафора" належить також і до інших видів переносного значення слова. Метафора – один з основних прийомів пізнання об'єктів дійсності, їх найменування, створення художніх образів та породження нових значень. Н.Д. Арутюнова посилається на Р. Хофмана, – автора цілого ряду досліджень про метафору, – який писав: "Метафора виключно практична... Вона може бути вжита як знаряддя описування та пояснення в будь-якій сфері: в психотерапевтичних бесідах і в розмовах між пілотами авіаліній, в ритуальних танцях і в мові програмування, в художньому вихованні і в квантовій механіці. Метафора, де б вона нам не зустрілася, завжди збагачує розуміння людських дій, знань мови" [12, 6].

Найпершою спробою окреслити межі поняття "метафоризації" в науці пов'язують з ім'ям Аристотеля, який характеризував метафору як заміну слова (лексеми, концепту) іншим словом (лексемою, концептом, поняттям). З аристотелівською концепцією заміни ще з античних часів конкурувала теорія порівняння, яку розробили Квінтіліан та Цицерон. На відміну від Аристотеля, який заявляв, що "порівняння – розгорнута метафора", теорія порівняння розглядає метафору як скорочене порівняння, акцентуючи увагу на відношенні подібності, що лежить в основі метафори, а не дії заміни (субституції) як такої [90, 18].

Нове бачення механізмів метафоризації у другій половині 70-х років XX століття подано прихильниками інтеракціоністської теорії метафори М. Блеком, К. Бюлером, А.А. Річардсом. На думку А.А. Річардса, в основі метафори лежить заміщення і взаємодія ідей та зміна контексту. Метафоричною є сама думка, вона розвивається через порівняння, і звідси виникають метафори в мові [212, 47]. М. Блек аналізує три підходи щодо визначення метафори: субституціональний, порівняльний та інтеракціоністський.

Згідно з субституціональним поглядом на метафору, метафоричний вираз завжди вживається замість певного еквівалентного йому буквального вираження: “Метафоричне використання виразу полягає у вживанні його в такому значенні, який відрізняється від його звичайного або прямого значення, і в такому контексті, який сприяє виявленню цього непрямого або нестандартного значення” [31, 158]. Якщо сказати простіше, це означає “говорити одне, а мати на увазі інше” [31, 159]. На думку М. Блека, згідно з субституціональним підходом, метою метафори є розвага і забава. Її вживання являє собою відхилення “від ясного та прямого способу вираження” [31, 160].

На думку представників порівняльної точки зору, метафоричний вираз може бути замінений еквівалентним йому порівнянням. М. Блек вважає, що ця точка зору є різновидом субституціонального підходу, і правильніше було б говорити, “що метафора саме створює, а не виражає схожість” [31, 162].

Прихильники інтеракціоністської теорії визначали метафору як “взаємодію” двох думок, які “б’ють в одну ціль” [31, 163]. М. Блек уявляє метафору як фільтр і виділяє в ній два суб’єкти: головний та допоміжний. При використанні метафори важливим є система загальноприйнятних асоціацій та їхня швидка активізація у свідомості. До головного суб’єкта додається система “асоціативних імплікацій”, пов’язаних із допоміжним суб’єктом. Метафора в імплікаційному вигляді вміщує такі судження про головний суб’єкт, які додаються до допоміжного суб’єкта, через що метафора організовує одні характеристики головного суб’єкта і відкидає інші. Отже, головним у інтеракціоністському підході є система “загальноприйнятних асоціацій” як засіб для вибору, акцентування та зв’язування

в систему ознак, важливих для іншої сфери. Використання “допоміжного суб’єкта” для розуміння характеру “головного суб’єкта” – особлива інтелектуальна операція, яка вимагає одночасної наявності в свідомості уявлень про обидва суб’єкти, але яка не зводиться до простого їх порівняння [31, 168]. А.А. Річардс також зазначав, що при об’єднанні двох предметів, які належать двом абсолютно віддаленим одна від одної сферам, “ми досягаємо найважливішого – зусилля свідомості, щоб зіставити ці предмети один з одним” [212, 64].

В.М. Телія визначає метафору як модель, яка виконує в мові таку ж саму функцію, як і словотвірна модель, “але складнішу і до того ж таку, яка діє “приховано” та нестандартно” [249]. Вона пропонує розглядати метафору “як модель зміни смислу слова на основі лінгвологічної граматики з привнесенням в цю модель тих компонентів, які доповнюють її відомостями про гіпотетичність метафори й антропометричності самої інтеракції, в ході якої і формується нове значення” [249].

В.М. Телія відзначає здатність механізмів метафори зіставляти, а потім і синтезувати сутності, співвідносні з різними логічними порядками, а це обумовлює продуктивність метафори як засобу створення нових найменувань, особливо в сфері позначення об’єктів невидимого світу [249]. Основою для аналізу метафоричної інтеракції виступає її номінативний аспект, оскільки метафора – це вживання вже готового мовного засобу найменування як способу створення нового його значення [249]. У метафоричній інтеракції беруть участь три комплекси. Перший комплекс являє собою основу метафори як думки про світ, яка спочатку виявляється у внутрішньому мовленні. Другий комплекс – це образне уявлення про допоміжну сутність, яке актуалізується в метафорі тільки в тій її частині, яка співмірна з думкою, що формується, про світ і за змістом, і за подібністю, що відповідає антропометричності уявлення і можливості уподібнення на основі схожості, яку можна уявити. Третій комплекс – значення того, що переосмислюється за посередністю метафоризації імені. Це

посередництво між першими двома комплексами. Значення слова, що переосмислюється, спирається на вербальні асоціації.

У результаті дослідження В.М. Телія приходить до висновку, що “метафоризація – це процес такої взаємодії вказаних сутностей та операцій, яка приводить до отримання нового знання про світ і до омовлення цього знання. Метафоризація супроводжується вкрапленням у нове поняття ознак уже пізнаної дійсності, відображеної в значенні імені, що переосмислюється, що залишає сліди в метафоричному значенні, яке теж “вплітається” і в картину світу, що виражається через мову” [249].

Згідно з Н.Д. Арутюновою, найважливішим компонентом механізму метафоризації є процедура порівняння [12, 29]. Вона зводиться до пошуків спільних ознак, “метафора може бути виведена з порівняння, заснованого на паралелізмі різнопорядкових явищ” [12, 28].

В.М. Вовк дає таке визначення цьому поняттю: “Метафора – це різновид вторинної лексичної номінації, який передбачає створення значення на основі зіставлення двох предметів за загальною ознакою, виникнення якого гарантується єдністю всіх сторін практико-перетворювальної діяльності людини, а значить, єдністю процесів, що відбуваються у її свідомості” [54, 47].

Процеси метафоризації протікають у сфері мислительно-мовної практики, яка має справу не з реальними речами і явищами, а з їхніми відображеннями у людській свідомості. Отже, зрозуміти метафору – означає якоюсь мірою мисленно простежити шлях її створення, а це потребує мисленнєвих зусиль “в подоланні несумісності значень” та “побудові смислової гармонії” [72, 109]. Мета метафори – викликати уявлення. Світ метафори – це світ образного мислення. Результат метафори – виведення ознак основного суб’єкта.

Існують три типи метафор за В.М. Телія: 1) ідентифікуюча, або індикативна, метафора; 2) когнітивна метафора; 3) образна метафора, яка теж поділяється на оцінну метафору та оцінно-експресивну, або емотивно забарвлену метафору.

Специфікою ідентифікуючої метафори є схожість того, що позначається, і образу, який стає внутрішньою формою метафоричного значення. Подібність тут базується на реальній схожості, тому достатньо елементарного порівняння, щоб зорієнтувати сприймання на рисах схожості за функцією, формою, консистенцією тощо. Ідентифікуюча метафора діє в сфері позначення дійсності, яка сприймається органами чуттів, і поповнює запас лексики, який забезпечує найменування предметів, предметно орієнтованих дій, відношень і якостей: *кротячі халупи* – ‘хати’, *“осляча” лавка, іродова гора*.

Когнітивна метафора приводить до формування абстрактного значення. Вона уподібнює гетерогенне і ототожнює подібне, щоб синтезувати нове поняття. Когнітивна метафора характерна для наукової, публіцистичної, розмовної мови. Особливо продуктивна вона в сферах мислення, почуттів, моралі та ін.: *голубина мова, тваринне почуття, комарове життя, гороб’яче дитинство*.

Образна метафора виконує естетичну функцію. Вона не завжди маркована стилістично, але ніколи не буває нейтральною за емоційним впливом, тому створює той чи інший експресивний ефект як функція від цілісного контексту. Образна метафора – це мовний матеріал, за допомогою якого автор твору показує світ.

В оцінній метафорі внутрішня форма виконує роль каталізатора оцінної реакції. Оцінна метафора виділяє ознаку, відображену в дескриптивній частині значення. Ця ознака стає смисловою вершиною оцінного значення поряд з оцінкою. Оцінна метафора емотивно нейтральна. У ній поєднуються два показники: форма *ніби* як можливий стереотип та сама оцінка, яка виражає відношення того, хто говорить, до того, що позначено. Кінцевим змістом оцінної метафори є оцінка без образу та без експресивності. Прикладом оцінної метафори можуть бути такі метафоричні словосполуки: *мавпяче лице, качиний ніс, соколине око, собача робота, лебедина вірність*.

Оцінно-експресивна, або емотивно забарвлена, метафора відзначається найскладнішою будовою. Все, що характерно для оцінної метафори, входить і в оцінно-експресивну, але при цьому в ній зберігається повна форма *нібито*. Крім

того, емотивно забарвлена метафора містить конотацію, яка є тим макрокомпонентом значення, який включає в себе поряд з образно-асоціативним комплексом, що переходить у внутрішню форму, емотивну модальність і стилістичну маркованість. Оцінно-експресивна метафора збагачує лексику непредметної дійсності – характеристику рис особистості, її вчинків, меншою мірою – ознак предметів та абстрактних понять. Вона не описує, а виражає через вихідний образ емотивне ставлення того, хто говорить, до того, що позначається, обумовлюючи експресивність тим, що в ній поєднано три модальності – оцінна, емотивна та стилістична. Оцінно-експресивною метафорою є словосполучення *мишача натура, гадюче серце, лисяча вдача, дитяча щирість.*

Н.Д. Арутюнова стверджує: “Якщо наявність метафори в практичній мові наштовхується на суттєві обмеження, що накладаються комунікативними цілями і видами дискурсу, а проникнення метафори в науковий текст може викликати обґрунтовані протести, то вживання метафори в художньому творі завжди відчувалося як природне та законне. Метафора органічно пов’язана з поетичним баченням світу” [12, 23].

Метафора служить одним із найрозповсюдженіших способів поповнення лексичного і фразеологічного складу мови, даючи назви об’єктам, які стосуються найрізноманітніших сфер дійсного світу. У побудові метафори беруть участь чотири компоненти – два об’єкти, основний та допоміжний, співвіднесені один з одним (їх називають суб’єктами метафори), та ознаки кожного з них. Метафора створюється шляхом предикації ознак допоміжного суб’єкта основному суб’єкту. Якщо відсутні об’єкти або ознаки, то метафоричного переносу не відбувається.

Оскільки метафора виявляє себе в процесі взаємодії слів, вона потребує певного контексту для реалізації свого значення, а найменшим контекстом для виявлення метафори є речення. Поза контекстом, поза системою граматичних зв’язків речення слова мають переносні значення тільки потенційно. “Самі собою це тільки лексичні одиниці, які мають значення, взяті з минулих вживань та зареєстровані словником. Їх потенції на майбутнє значення залежать від попередніх контекстів. Тільки в контексті слова можуть мати переносні значення.

Значення, яке виникло раптово, обов'язково є результатом дії контексту" [54, 50-51]. Нове значення з'являється не шляхом заперечення конотацій, які існували в попередніх контекстах, а шляхом взаємодії між ними в теперішньому контексті, у зіставленні, яке створює метафорі новий потенціал [54, 51].

Отже, основною функцією метафори є творення нового поняття, на основі вже готового мовного засобу та збудженні "ряду асоціацій, через який дійсність, що сприймається свідомістю, втілюється в мовній формі" [249]. Зрозуміти метафору – значить розгадати, які з ознак об'єкта, що позначається, виділяються в ній і як вони підтримуються за рахунок асоціативного комплексу, що імплікується основним та допоміжним об'єктами метафори. Неоднозначність читання наявна в метафорі, бо її основний об'єкт прихований за допоміжним, але обидва вони в кінцевому результаті створюють єдиний сплав – нове значення. Процес метафоризації може ставати початковим етапом фразеологізації.

У третьому розділі розглянуто індивідуально-авторські метафоричні словосполуки з присвійним компонентом, вжитим у переносному значенні, і фразеологічні сполучення, в яких компоненти відзначаються початковим ступенем фразеологізації своїх значень, тобто присвійні прикметники мають фразеологічно зв'язане значення. Сполучуваність прикметника у фразеологічно зв'язаному значенні обмежена до неможливості сполучатися з іменниками тієї ж семантичної групи.

Фразеологічно зв'язане і переносне значення мають риси подібності і відмінності. Подібність полягає у тому, що переносне і фразеологічно зв'язане значення прикметника є похідними, вторинними у відношенні до прямого номінативного значення; причиною виникнення і переносного і фразеологічно зв'язаного значення може бути метафора; прикметникам з переносним і фразеологічно зв'язаним значенням властиві яскрава образність і виразність, що має велике значення для їх стилістичного вживання; і переносне, і фразеологічно зв'язане значення можуть бути єдиним значенням прикметника.

Рисами відмінності, які дозволяють протиставити фразеологічно зв'язане значення значенню переносному, можна назвати такі: 1) переносне значення, що

виникає на основі метафори, може стати причиною виникнення фразеологічно зв'язаного значення, але не навпаки (*вовчий апетит, воляча (бичача) сила*); 2) переносне значення може бути вільним і лексично зв'язаним. Фразеологічно зв'язане значення прикметника замкнене у вузькі фразеологічні контексти; 3) прикметникам у переносному вільному значенні властива необмежена, вільна сполучуваність; фразеологічно зв'язаний прикметник у фразеологічних сполученнях сполучається тільки з іменниками, що належать до однієї тематичної групи. Отже, фразеологічно зв'язане значення – це тип лексичного значення, що певною мірою співвідноситься з переносним значенням, але не покривається ним.

У мовознавчій науці поширеним способом структурної організації фразеології є спосіб, в основі якого лежать окремі фразеологічні мікросистеми, тобто фразео-семантичні поля. Дослідженню засобів вираження, які служать для передачі в мові однакових відношень, присвячено ряд наукових праць, у яких ця сукупність засобів визначається як поле. "Основою для віднесення цієї сукупності засобів до поля служить наявність загальної семантичної ознаки, яка через те, що вона виявляється в явищах, які належать до різних рівнів, може мати як граматичну, так і лексичну природу" [284, 65]. Це ефективний шлях аналізу фразеологічних одиниць, який застосовувався різними дослідниками (А.І. Чорна, Т.П. Теплякова, В.Л. Дашевська, Л.П. Пастушенко, В.М. Бойко, Н.М. Пасік, Н.В. Щербакова та ін.). Як зазначає В.Л. Дашевська, "застосування теорії семантичного поля до фразеології може сприяти не тільки глибшому розкриттю системних відношень всередині фразеологічної системи мови, але й виявити деякі закономірності зв'язку між фразеологічною та лексичною системами" [75, 143].

Теорія семантичного поля вперше була запропонована в 30-ті роки XX століття Й. Тріром і виявилася цікавою для філологів. Вона довела, що у сфері фразеології також можна застосовувати принцип семантичного поля для вивчення семантики фразеологічних одиниць та системних відношень між ними. У сучасному мовознавстві є різні думки щодо фразеологічного семантичного поля. Наприклад, В.М. Бойко під фразео-семантичним полем розуміє "широке

об’єднання фразеологічних одиниць, що мають загальні смислові ознаки і об’єднані у складі одного поля на основі наявності в семантичній структурі фразеологічної одиниці загального домінуючого компонента значення або інтегральної семи” [33, 94].

Т.П. Теплякова зазначає, що основним для структурної організації фразео-семантичного поля є принцип протиставлення інваріантних та диференційних ознак фразеологічних одиниць [253, 91].

Виділення фразео-семантичного поля можна здійснювати шляхом виділення диференційних семантичних ознак, семантичних компонентів, сем, які входять у значення ряду фразеологічних одиниць [253, 91]. Л.П. Пастушенко також зазначає, що дослідження фразео-семантичних полів ґрунтується на “обов’язковому виділенні семантичної домінанти (або ядра), яка є семантичним інваріантом поля, тобто узагальненим значенням, притаманним усім одиницям цього поля” [188, 6]. Наприклад, через наявність у семантичній структурі ряду фразеологічних сполук інтегральної семи ‘якісна характеристика людини’, їх можна об’єднати в одне фразео-семантичне поле із загальним значенням ‘фізичні ознаки людини’: *козинячі очі, качиний ніс, звірячий апетит, вовчий голод, воляче здоров’я, тваринна грація, курячий мозок*. Залежно від наявності в семантичній структурі фразеологічних сполук, що входять до одного фразео-семантичного поля, диференційних ознак (додаткових), які конкретизують зовнішні ознаки особи, відбувається поділ фразеологічних одиниць за фразео-семантичними мікрополями: ‘зовнішній вигляд людини’: *Назустріч мені виринув із туману дядько з в’язкою нових кошиків за плечима, сивими бровами з-під старенького сукняного картуза, великими руками, схожими на ковальські молоти, і* ***хлоп’ячими*** *ніжно-блакитними* ***очима*** (Г. Тютюнник); *На радощах він притулив до грудей досить-таки противне* ***птиче обличчя*** *Геруса* (М. Стельмах); ‘фізичні якості’: *Дарма, що незграбним здається управитель, –* ***воляча сила*** *вкладена в його руки* (М. Стельмах); ‘фізичні стани’: *Одначе голод є* ***голод****. Та ще й тайговий,* ***вовчий****. Проблема наїстися лишилася нерозв’язаною* (І. Багряний). У кожному із

мікрополів диференційована ознака є актуальною для семантичної структури всіх членів фразео-семантичного мікрополя.

Класифікація фразеологічних одиниць за фразео-семантичними полями має ієрархічну структуру, що показано знаком → : фразеологічна одиниця → синонімічний ряд → фразео-семантичне мікрополе → фразео-семантичне поле → фразео-семантичне макрополе, наприклад: *павуча порода* – ‘підступна, підла людина’ → *гадюче серце, звіряча розправа* фразео-семантичне мікрополе ‘морально-психологічні риси характеру’ → фразео-семантичне поле ‘психічні характеристики людини’ → фразео-семантичне макрополе ‘якісно-оцінна характеристика істот’.

У складі фразео-семантичного поля об’єднано метафоричні і фразеологічні звороти з присвійними прикметниками, які мають структуру субстантивного словосполучення і побудовані за моделлю “присвійний прикметник + іменник”: *дівочий тип, гороб’яче дитинство, дідьче слово, сатанячий сміх, мишачий рід***.**

Аналіз фразеологічного матеріалу у складі фразео-семантичних полів поширений, важливий та ефективний у мовознавстві. Такий шлях дослідження “дозволяє вирішити джерела виникнення фразеологічних одиниць, способи образного переосмислення, простежити шляхи їхнього розвитку, установити взаємодію різних рівнів мови” [188, 7]. Т.П. Теплякова зазначає, що “вивчення фразеологічних одиниць у рамках семантичного поля можливе та необхідне” [253, 91]. Аналіз фразеологічних одиниць за фразео-семантичними полями “дозволяє не тільки розкрити багатство диференційних семантичних ознак фразеологізму, а й їхню частотність, що свідчить про специфіку одиниці” [253, 93], а також “визначити смислові відношення між словами фразеосполучення в межах єдиного семантичного поля, показати їхні внутрішні семантичні зв’язки і наявність певних обмежень виявлених зв’язків” [253, 96].

3.2. Якісно-оцінна характеристика метафоричними і фразеологічними зворотами істот

Фразео-семантичне макрополе ‘якісно-оцінна характеристика істот’ охоплює такі фразео-семантичні поля (ФСП): ФСП ‘психічні характеристики людини’, ‘фізичні характеристики людини’, ‘соціальні характеристики людини’. А.М. Емірова наголошує, що фразеологія охоплює ті ділянки дійсності, які безпосередньо пов’язані з людиною, з її баченням, оцінкою реалій, із психічними особливостями особистості – пізнавальними процесами, емоційно-вольовою стороною психіки, індивідуально-типологічними особливостями особистості тощо [87, 29-30]. Фразеологія окреслює сфери “емоцій, внутрішніх переживань і психофізичних станів людини, її інтелектуальну та вольову діяльність. Ці сфери не тільки є “епіцентром” фразеологічних явищ, але й постійним середовищем, яке породжує й підтримує їх” [1, 6]. Це фразео-семантичне макрополе є найскладнішим та найчисленнішим, оскільки дуже багато метафоричних і фазеологічних виразів з присвійними прикметниками співвідносяться з людиною, зокрема з її почуттями, рисами характеру та вдачі, поведінкою, уподобаннями, морально-етичними нормами, розумінням навколишнього світу. Фразео-семантичні поля з фразеологічними одиницями певної тематичної групи, які є відносно закритими структурами, мають певну кількість фразеологізмів, що входять до цього поля. На відміну від таких полів фразео-семантичні поля метафоричних сполук з присвійними прикметниками являють собою абсолютно відкриті системи, які можуть збільшуватися (поширюватися) через виявлення нових поєднань присвійних прикметників з іменниками у контексті.

У фразео-семантичному полі (ФСП) ‘психічні характеристики людини’ дослідники (В.М. Бойко, Н.М. Пасік) виділяють троє фразео-семантичних мікрополів, а саме: ‘психологічні риси характеру (позитивні, негативні, нейтральні)’, ‘розумові (інтелектуальні) можливості особи’ та ‘емоційні стани людини’.

Метафоричні і фазеологічні звороти з присвійними прикметниками, що входять до фразео-семантичного мікрополя ‘психологічні риси характеру’, мають у своєму значенні інтегральну сему ‘характер’. Такі вирази можна розкласти на три тематичні ряди: тематичний ряд позитивної характеристики, тематичний ряд негативної характеристики та тематичний ряд нейтральної характеристики, “в основі яких лежать осуд, схвалення або відсутність яскраво вираженого схвалення чи осуду як констатація соціально усталеної оцінки якогось явища, семантично орієнтованого на людину: її якості, риси, діяльність” [11, 40].

Для того, щоб метафора мала оцінний зміст, позначуваний іменною метафоричною групою, денотат також повинен входити в ціннісну картину світу. Найчастіше денотати з оцінкою – це люди з їх якостями та відносинами. При метафоризації дескриптивні оцінні смисли, що визначаються через картину світу, переходять в оцінні конотації, притаманні лексичній одиниці, тобто переходять із картини світу тих, хто говорить, у мову.

Метафоричний процес завжди суб’єктивний. Проступає суб’єктивне ставлення творця метафори до вибору допоміжного об’єкта, образно-асоціативний ореол якого характеризує позитивну чи негативну цінність названої реалії, а разом з тим ще й “підносить” або ж “опускає” її у сприйнятті слухача та викликає у нього позитивну або негативну емотивну кваліфікацію.

Риси характеру людини, виявлені в індивідуально-авторських метафоричних словосполуках і фразеологічних сполученнях з присвійними прикметниками, різноманітні, але серед них переважають негативні, що свідчить про інтерес людини саме до негативних рис характеру, які частіше впадають в око і яких хочуть позбутися. Для кваліфікаційно-оцінних фразеологічних одиниць, що характеризують моральні, інтелектуальні та інші якості людини, показовим є перевага негативних значень, негативних характеристик. Це пояснюється особливостями реакції суб’єкта на оточуючу його дійсність та відображення цієї реакції у фразеології в мотивах печалі, гніву, страху, жаху тощо. Реакція людини, яка сприймає і відчуває, передусім спрямована на конфліктні, гострі ситуації, ситуації, які виводять із рівноваги [1, 6].

Індивідуально-авторська метафорична сполука чи фразеологічне сполучення являють собою присвійний прикметник (зазвичай похідний від назви тварини) у поєднанні з іменником, що може означати рису характеру, фізичну ознаку, абстрактну назву чи назву конкретного предмета тощо. Яскраві і постійні оцінні конотації несуть метафоричні та фразеологічні звороти типу тварина – людина. Мета таких виразів – приписати людині деякі ознаки, які завжди або майже завжди мають оцінний зміст, оскільки перенесення на людину ознак тварин передбачає оцінні конотації. Самі назви тварин оцінки не містять, але відповідні ознаки, якщо вони стосуються людини, майже завжди набувають оцінних значень, приписуючи людині етичні, психічні або соціальні риси, поведінкові характеристики.

Негативні риси характеру, що викликають осуд, мають індивідуально-авторські метафоричні сполуки і фразеологічні одиниці, які означають:

1. Боягузтво, легкодухість, полохливість, покірність: *мишача натура, теляча вдача, заячий дух.* В основі цих метафоричних сполук лежить перенесення якостей, які характеризують тварин, на людину. Прикметник *мишачий* вживається через те, що саме ця тварина відома своїм боягузтвом та здатністю дуже швидко ховатися, відчувши небезпеку, це й характеризує людину боязку, несміливу: *– Хай же знають вони, що таке важить у руській землі товариство. А вже як на те пішло, щоб умирати, то нікому з них не доведеться так умирати! Нікому! Не стане у них на те їх* ***мишачої натури*** (О. Довженко) [СУМ, 1973:723]. Теля відоме своєю покірністю, про що свідчить навіть народне прислів'я *Покірне телятко дві матки ссе*, що означає 'нездатність протистояти комусь, чомусь, відстоювати свою думку', тобто це людина, яка завжди підкоряється, не суперечить, поступається в усьому, виконує волю кого-небудь, не може чинити опору, легко піддається дії кого-, чого-небудь: *– І поб'ють! А ти терпи та знось мовчки, бо ти наймичка? – перекривила Пріська Степана. – .. Коли б я знала вашу* ***телячу вдачу****, то я б вас і до порога свого не допустила* (Л. Яновська) [СУМ, 1979:66]. Присвійні прикметники *мишачий, телячий* несуть у своїй назві негативну конотацію через ті риси характеру, які властиві цим тваринам, в той час

як іменники *натура, вдача* ніякої оцінки не несуть, означаючи сукупність психічних особливостей, з яких складається особистість людини і які проявляються в її діях та поведінці. *[Д о н Ж у а н:] Ну, що ж, іди ісповісти його. [С г а н а р е л ь:] Чого ж мені іти? Простіше ж вам. [Д о н Ж у а н:] То дбав про етику, а тепера простоти захотів? Ей, Сганарелю, набрався ти тут* ***заячого духу!*** (Леся Українка) [СУМ, 1972:423].

2. Жорстокість, підступність, підлість, віроломство, свавільність виражають, наприклад, такі сполуки: *павуча порода, зміїні підступи, гадюче серце, звіряча розправа, тигряча кров***.** Метафорична сполука *павуча порода* означає людину жорстоку, в основі якої лежить внутрішня подібність між рисами характеру людини та тими якостями, які характеризують павука. За своєю природою павук вбиває жертву, яка потрапила в його павутину. Негативна конотація виявляється через всю сполуку, бо іменник *порода*, який вживається для характеристики якого-небудь виду тварин, у цьому випадку характеризує людину, що вже несе негативний відтінок, який посилюється прикметником *павучий*: *– Макар хоч і дурний, та не вашої* ***павучої породи*** (П. Панч) [СУМ, 1975:9].

Те ж саме можна сказати про метафоричну сполуку *зміїні підступи*, в якій обидва слова несуть негативну оцінку, позначаючи щось ‘лихе, вороже, зле’. Уявлення про змію пов’язане зі смертельною небезпекою яду, готовністю тіла до стрибка, особливою підступністю поведінки – зловмисність, прикрита показною доброзичливістю: *[Х м е л ь н и ц ь к и й:] В кривавій січі, в боях нерівних я пізнавав* ***підступи зміїні*** *і лукавство ворогів* [СУМ, 1972:620].

На позначення людини лихої, небезпечної, від якої можна чекати підлих вчинків, вживається метафорична сполука *гадюче серце*. Вибір присвійного прикметника мотивується його значенням ‘який приховує у собі небезпеку; віроломний’. Іменник *серце***,** являючись найголовнішим ‘чуттєвим’ органом людини, у поєднанні з прикметником *гадючий* створює негативний образ: *[М о л о д и ц я:] За віщо ото вона рідного брата отруїла?! [Б а б а:] Хіба відьмі треба, щоб було ще за віщо?* ***Серце*** *в неї таке* ***гадюче****!..* (С. Васильченко) [СУМ,

1971:11]; – *Ти бачиш, який* ***гадючий*** *[лісник]! Ще може стріляти* (А. Турчинська) [СУМ, 1971:11].

Метафоричне словосполучення *звіряча розправа* побудоване шляхом перенесення якості, вираженої іменником *розправа,* властивої тваринам, на людину. Розправлятися можна з жертвою, що характерно для хижих тварин. Якщо прикметник *звірячий* замінити прикметником *нелюдський*, то словосполучення *нелюдська розправа* створює жахливий образ, в якому одна людина уподібнюється до звіра, а інша – до жертви, *чинити розправу* означає карати кого-небудь не за законом, а на свій розсуд: *В той же день.., відправивши їх під посиленим конвоєм у Генічеськ, вчинили [німці] там над ними* ***звірячу розправу****: вивезли на старій баржі в море й живими пустили на дно* (О. Гончар) [СУМ, 1972:487].

У першій частині речення *Є щось дике і свавільне у їх [Гамаліїв] характері,* ***тигряча кров*** *тече по їхніх жилах* (Г. Тютюнник) [СУМ, 1979:109] розкривається значення словосполучення *тигряча кров*, що стоїть у його другій частині.

3. Упертість: *воляча упертість, осляча упертість***.** У метафоричних словосполученнях *воляча упертість* та *осляча упертість* лежить перенесення ознаки, властивої цим тваринам, на людину. Саме цих тварин неможливо примусити рухатися вперед, якщо вони цього не бажають, звідси й вживання прикметників *волячий* та *ослячий*. Однією з негативних конотацій присвійного прикметника *ослячий* є ‘впертий’, іменник *упертість* лише уточнює його значення, тобто особа з такою властивістю непоступлива, намагається все робити по-своєму, наполягає на своєму, часто наперекір здоровому глузду: *Такі, як Каргат, або з* ***волячою упертістю*** *ламають усе на своєму шляху, або ж ..розбивають собі лоб* (Ю. Шовкопляс) [СУМ, 1970:736]; *Ярослав дивився на митрополита, тішила його* ***осляча впертість*** *Феопемптова* (П. Загребельний) [СУМ, 1974:773].

4. Примхливість: *жіночі примхи, дитячі примхи***.** Вибір присвійних прикметників *жіночий, дитячий* обумовлений тим, що ця риса характеру людини характерна більше для дітей та жінок, ніж для чоловіків: *Усі її [Роксоланині]*

забаганки, хоч вони й різко розходилися з приписами шаріату, він [султан] вдовольняв охоче й беззаперечно, вважаючи все те звичайними ***жіночими примхами*** *і не помічаючи, що поряд з ним народжується характер могутній, твердий, незламний, владний* (П. Загребельний). У цьому реченні метафоризація словосполучення *жіночі примхи* відбувається на основі властивої, характерної ознаки певній статі, що іншими словами означає ‘властивий жінці, який стосується жіночої статі, характеризує її’. Така людина характеризується несподіваними, нічим не обґрунтованими бажаннями, свавільними вигадками, дивацтвами, їй важко догодити, вона виражає невдоволення та вередливість. У реченні метафоризація відбувається шляхом перенесення ознаки з однієї істоти на іншу: *Не приховувала від султана своїх почуттів, а він збував те неувагою, вважаючи все* ***примхами*** *мало не* ***дитячими*** *і, мовби дратуючи Хуррем, робив їй наперекір* (П. Загребельний). Те, що властиве дитині, характерне для її поведінки, стає рисою вдачі жінки.

5. Зарозумілість: *Отак і почала руйнуватися моя* ***юнача самозарозумілість*** (В. Шевчук). Людина з цією рисою характеру поводиться гордовито, пихато, занадто самовпевнено, вважаючи себе у чому-небудь вищим від інших, присвійний прикметник *юначий* вказує на те, кому вона характерна.

6. Хитрість, лукавство: *лисяча вдача, лисичий погляд, лисяча усмішка*. Загальновідомо, що багато назв тварин є своєрідними символами, “що образно характеризують людину, сигналізуючи про його певні риси характеру, якісь індивідуальні позитивні чи негативні якості та ознаки” [33, 84], оскільки “тварина була для людей не тільки джерелом харчування та одягу, але й мірилом багатьох людських якостей – як фізичних, так і моральних” [162, 74]. Лисиця зазвичай є символом хитрості, тому ці метафоричні сполуки й означають вказані вище риси характеру людини: *хитрий* – який для досягнення чого-небудь діє непрямими, обманними шляхами, підступний; який завжди знайде вихід, викрутиться зі скрутного становища; *лукавий* – здатний на різні хитрощі, нещирість, брехню, який має злі, ворожі наміри. Перше словосполучення зазнає метафоризації через внутрішню подібність, тобто іменник *вдача* вказує на сутність людини, яка вона в

цілому. Інші двоє словосполучень зазнають метафоризації через зовнішню подібність, що підтверджується іменниками *погляд* та *усмішка**:*** *Герман уважно дивився на дебелу коротку потилицю Рідкодуба і думав про напористість уповноваженого та про* ***лисячу вдачу*** *Христича* (І. Кириленко) [СУМ, 1973:494]; *[Б и ч о к:] Хіба у мене такий страшний погляд? [О л е н а:] Ні,* ***погляд*** *у вас* ***лисичий****, та вовча думка!* (М. Кропивницький) [СУМ, 1970:712]; *Безсила злість в очах.., а на обличчі закостеніла та ж солодка* ***лисяча осмішка [усмішка]*** (С. Васильченко) [СУМ, 1973:494]. Метафоричні сполуки *лисячий погляд, лисяча усмішка* означають відповідно вираз очей та порух губ, які виражають хитрість, лукавство.

7. Нікчемність: *Це враження було, здається, безпомилковим, і саме це вражало на тлі* ***слимакового плазування****, скімлення та биття себе в груди багатьох інших* (І. Багряний). Негативна конотація метафоричної сполуки виникає поєднанням присвійного прикметника *слимаковий*, який вказує на подібність до цієї тварини, викликаючи в уяві образ чогось слизького, неприємного на дотик, та іменника *плазування,* що означає ‘схилятися, гнути спину перед ким-, чим-небудь, догоджати комусь, принижуватися, вислужуватися перед кимсь’. Іменник у цій метафорі є оцінним, тому присвійний прикметник слугує інтенсифікатором, посилюючи оцінну семантику того, що визначається. Отже, йдеться про людину безхарактерну, слабовільну, ні на що не здатну, яка не викликає до себе поваги, жалюгідну. Вираз *слимакове плазування* не зафіксовано в українських фразеологічних словниках та Словнику української мови. Словник української мови фіксує таке значення прикметника *слимаковий* – прикметник до слимак та фразеологічну одиницю *слимаковим ходом* – дуже повільно.

Позитивну оцінку дають метафоричні і фразеологічні звороти з присвійними прикметниками, що позначають такі риси характеру, як:

1. Вірність: *лебедина вірність, собача вірність: Українки на весь світ славилися красою* ***лебединої вірності*** (Є. Кононенко). У народі вважається, що лебеді, зустрівши свою пару, залишаються з нею до кінця життя, а якщо хтось із пари помирає, залишаються самотніми. Тому вірність українських жінок

порівнюється із *лебединою вірністю*. Ця метафорична сполука характеризує віддану, постійну у своїх почуттях людину. – ***Собача вірність*** *у нього!* (І. Франко) [СУМ, 1978:432] – ‘надзвичайна вірність, відданість’.

2. Благородство: *Згадував [Рустем], як у Корані сказано про коней: завжди тільки благородні. А вершники – тільки вірні. Благородство вершникам не снилося. Отак і йому. Навіть до* ***конячого благородства*** *не дорасте ніколи* (П. Загребельний). Особа, наділена цією рисою характеру, відзначається високими моральними якостями, це чесна, порядна людина. Проте в реченні вжиті заперечні частки *не, ні*, які вказують на те, що ця людина позбавлена благородства і ніколи не стане благородною.

3. Терплячість, терпіння: *Чи ж буде колись відомщення за сподіяне і чи вичерпається* ***довготерпіння людське й Господнє****?* (П. Загребельний).

4. Відвага, мужність, хоробрість: *В серцях* ***відвага соколина****, і гнів, і лють до хижих зграй. Під гул гармат хай пісня лине, нехай звучить про рідний край* (В. Сосюра) [СУМ, 1978:439]; *Коли опришок, блищучи очима, оповідав о смілім* ***орлинім нальоті*** *на місто, на двір, – Маруся тремтіла* (Г. Хоткевич) [СУМ, 1974:747]. Процес метафоризації словосполучень *соколина відвага* та *орлиний наліт* відбувається на основі асоціативної суміжності, через яку відбувається перенесення на людину властивих цим птахам якостей. Орел та сокіл – горді, сильні, відважні, сміливі птахи. Людина з цими якостями безстрашна, смілива, рішуча, вона не боїться небезпеки, труднощів, не піддається страху. *Народу серце билося в серцях бійців його – і* ***подвиги левині*** *луною пролунали у віки* (М. Рильський). Лев є символом хоробрості і разом з іменником *подвиги* характеризує людей безстрашних, героїчних, здатних на самовідданий вчинок.

5. Щирість, відкритість: ***Дитячою щирістю*** *переконливо звучали її слова* (І. Ле) [СУМ, 1971:289]. Йдеться про людину з прямим, відвертим характером, який складається з таких якостей, як безкорисливість, чистосердечність, правдивість, сердечність, доброта. Метафорична сполука *дитяча щирість* у сполученні з дієсловом *звучати* означає відверто, чистосердечно, чесно, не приховуючи нічого, щось казати.

6. Безтурботність: – *Але іноді хочеться втекти. Поки молода. Поки є* ***щось дитяче*** *в душі* (П. Загребельний). Словосполучення *щось дитяче* має позитивну конотацію, оскільки воно мотивується значенням прикметника *дитячий,* який означає ‘властивий дитині, характерний для неї’. Воно може характеризувати людину веселу, добру, радісну, яка спокійно, байдуже ставиться до труднощів життя, не журиться ними.

7. Працелюбство: *Може [Бронко] на хвилину спалахнути, як його мати у молодості, це правда, але від батька успадкував* ***мурашину впертість*** (І. Вільде) [СУМ, 1973:828]. Хоча іменник *впертість* одним із своїх значень має негативне значення, але разом із присвійним прикметником *мурашиний* означає людину роботящу, наполегливу та настирливу у своїй праці. Така конотація виникає на основі асоціацій, пов’язаних у сприйнятті мовців з позначуваною властивістю, з мурахами, основною характерною властивістю яких є працелюбність.

До тематичного ряду нейтральної характеристики рис людини належать такі індивідуально-авторські метафоричні сполуки, значення яких не має яскраво вираженого схвалення чи осуду:

1. Наївність: *Принаймні мав би напоїти її міцним вином і хай би тоді спробувала виказати свою варварську суміш гострого як бритва розуму і мало не* ***дитячої наївності*** (П. Загребельний). Процес метафоризації базується на внутрішній подібності двох людей, коли риса характеру однієї з них переноситься на іншу. Наївна людина – простодушно-довірлива, недосвідчена, необізнана, не має життєвого досвіду, без хитрощів.

2. Інтуїція: *Може, все змінилося б, якби вдалося прибрати цього лиховісного Соколу, але він мовби володів* ***звірячим передчуттям*** *небезпеки і щоразу виприсав з пасток, які наставляно на нього* (П. Загребельний). Інтуїцією називають здатність людини в деяких випадках несвідомо, чуттям уловлювати істину, передбачати, вгадувати що-небудь, спираючись на попередній досвід, знання; це проникливість, здогад. Метафорична сполука мотивується іменником *передчуття* – неясне відчуття того, що може відбутися, настати, та присвійного

прикметника *звірячий***,** який вказує на те, що саме тваринам за їхньою природою властива ця здатність.

3. Інстинкт: *Ти [людина] кидаєш у моє серце, як до власного сховку, свої страждання і свої болі, розбиті надії і свою розпач. Свою жорстокість і* ***звірячі інстинкти*** (М. Коцюбинський) [СУМ, 1972:487]; *Помалу буря уляглась, а натомість росло невиразне, бентежне передчуття чогось страшного.* ***Вовчий інстинкт*** *прокинувся, як у того Рушая, і віщував недобре* (І. Багряний); *Григорій не був ані слабовольний, ані забобонний, – він не вірив ні в чорта, ні в диявола. Але, вирісши серед природи, він вірив у інтуїцію, у незбагненне відчуття, у* ***вовчий інстинкт*** (І. Багряний); *Хлопці вже пройшли вздовж піввулиці Карла Маркса, вже минули "ДеВеБанк", як Григорій відчув, що щось негаразд, що за ними назирці хтось іде. І не так відчув, як угадав своїм* ***вовчим інстинктом*** (І. Багряний). Іменник *інстинкт* уживається з присвійними прикметниками – зоонімами через те, що інстинкт кваліфікується як вроджена, типова для кожного виду тварин здатність до виконання певних доцільних дій у відповідь на зміни внутрішнього або зовнішнього середовища. У наведених контекстах *звірячий* або *вовчий інстинкт* означає підсвідоме чуття, властиве людині.

Другим у кількісному відношенні щодо виявлених індивідуально-авторських метафоричних сполук з присвійними прикметниками є фразео-семантичне мікрополе ‘емоційні стани’. “Поповнення лексичного фонду мови зумовлене активним ставленням людини до навколишнього світу, під час пізнання якого вона обов’язково оцінює його і виражає свою оцінку за допомогою емоцій” [100, 220]. Це поле є різноманітним через наявність різноманітних диференційних сем у семантичній структурі метафоричних словосполук. Вони означають:

1. Злість, лють, гнів: *Комендант оглянув Тодося і залишився задоволений: такий битиме морди і роз’юшуватиме носи, є собача відданість і* ***тигрова злість*** (Г. Тютюнник) [СУМ, 1979:109]. *Його [Дмитра] знову охопила* ***звіряча лють****: треба було поміняти замок, щоб вони не змогли увійти сюди, коли захочуть!* (Є. Кононенко). Метафоризація відбувається на основі асоціативної

суміжності, яка досягається шляхом перенесення якостей *злість, лють*, більше властивих тваринам, на іншу особу – людину. Зокрема, Тодосеві властиве почуття недоброзичливості, ворожнечі до людей, злоба, яке сприяє жорстокості та нещадності, а також тому, що він може завдавати іншим тяжких страждань, мук та неприємностей. Дмитро доведений до розлюченості, гніву, дуже сердитий через дії інших людей, він виражає розлюченість та гнів.

2. Радість, сміх, щастя: *тваринна радість, звіряча радість, телячі пустощі, хлоп'яче піднесення. П'яне почуття волі гнало його [Степана] вперед, почуття цілковитої незалежності,* ***тваринна радість*** *визволення від того, що вчора думав, бачив, бажав, від того, як учора жив, від усіх болів і турбот усіх днів, що були досі* (В. Підмогильний); *Вутанька внесла знадвору в'язку свіжої соломи, .. з радісними вилясками став [Василько] товктися в ній та перекидатися, тішачи дорослих своїми* ***телячими пустощами*** (О. Гончар) [СУМ, 1979:66]; *Кожна бганка тканини, кожне зближення, розстелений віялом поділ плаття, шовкові хвилі шароварів – усе вабило, приковувало погляд, сповнювало його [султанову] вічно похмуру душу ледь не* ***хлоп'ячим піднесенням*** (П. Загребельний). Метафорична словосполука *тваринна радість* засвідчує дуже сильне, надмірне вираження почуття радості – *тваринної* – Степана, задоволеного життям, він відчуває глибоке вдоволення та надмірну радість, спричинені якоюсь подією чи звісткою. Наступний контекст засвідчує процес метафоризації, що відбувається на основі асоціативної суміжності, яка досягається шляхом перенесення внутрішніх якостей тварини на людину. Однак ці внутрішні якості мають зовнішній вияв через дієслова *товктися* та *перекидатися***,** а почуття радості, задоволення Василька викликане вчинком Вутаньки. Словосполучення *хлоп'яче піднесення* означає запал, натхнення, ентузіазм, властиві та характерні для хлопця (юнака), а в реченні властиві дорослому чоловікові. Його емоційний стан пояснюється радістю від спілкування з близькою та коханою жінкою. Разом зі словосполученням *похмура душа* ця метафорична сполука утворює контекстуальну антонімічну пару 'похмурий – радісний'.

3. Плач, сльози, відчай: *Зайшов у двір солдат-каліка, і занімів його язик. Лиш сльози матері, мов ріки, та сестричок* ***чаїний крик****...* (М. Гірник) [СУМ, 1980:264]; *Пісня губилася в хаосі і зринала знову, переплітаючись з* ***дитячим ячінням****, з чиїмсь плачем та з чиїмсь буботінням...* (І. Багряний); *Григорій плентався ззаду, а його переслідувало чиргикання пилки та* ***чайчине ячіння****, переслідувало довго в тім безконечнім скрипінні снігу* (І. Багряний). Метафорична словосполука *чаїний крик* базується на внутрішній подібності двох істот, що виражається зовнішньою дією – абстрактним віддієслівним іменником *крик*. Метафорична словосполука *чаїний крик* означає сильний різкий звук голосу, зойк, пройнятий жалем і тугою. У словосполученні *дитяче ячіння* прикметник *дитячий* зберігає своє пряме значення ‘властивий дитині’, але у поєднанні з іменником *ячіння*, що має переносне значення та означає жалібні, протяжні звуки, які виникають під час плачу, утворює метафоричну сполуку, що характеризується однаковою дією, яку може робити людина подібно до чайки. Саме через іменник *ячіння* і утворюється переносне значення всього словосполучення, бо якщо замість цього іменника вжити іменник *плач*, то словосполучення буде мати пряме значення – ‘дія за значенням плакати, створювана дитиною’. У словосполученні *чайчине ячіння* обидва слова мають переносне значення, а процес метафоризації відбувається на основі перенесення ознак, властивих птахові, на людину, зокрема йдеться про жінок, які відбувають заслання. У їхньому плачі відчувається такий сильний душевний біль, безвихідність та розпач, що він порівнюється з *чайчиним ячінням*.

4. Переляк, страх, жах, боязнь: *хлоп’ячий ляк, тваринний жах****:*** *Ні, тільки* ***хлоп’ячий ляк*** *– іншого пояснення він [Степан] не міг добрати* (В. Підмогильний); *Сліпий,* ***тваринний жах*** *гнав їх геть, обливав спини дрижаками й холодним потом* (З. Тулуб) [СУМ, 1979:46]; *Поволі він [Степан] усвідомлював подію після* ***тваринного жаху****, що пройняв і струсонув його* (В. Підмогильний). Метафоричне словосполучення *хлоп’ячий ляк* означає несподіване почуття страху, боязні, неспокою, тривоги, викликане, напевно, тим, що людина чогось не зробила, через те, що боялася, як би це не привело до чого-

небудь неприємного та небажаного. Метафорична сполука *тваринний жах* передає стан дуже великого переляку, страху, який охопив людей і змусив їх тікати від того, що викликало цей жах.

5. Туга, печаль, журба: *Листів од сина чогось нема…В тривозі я,* ***журба*** *за ним глуха,* ***чаїна*** *у серці раною зія* (В. Сосюра) [СУМ, 1980:264]; *Стихла, замовкла* ***туга голуб'яча*** (А. Метлинський) [СУМ, 1971:120]. Оскільки зоонім *чайка* є символом журби, печалі, то саме присвійний прикметник *чаїний* вжито у поєднанні з іменником *журба*, які утворюють метафоричну словосполуку зі значенням невеселого настрою, тяжких почуттів, печалі, смутку, викликаних тим, що мати не знає, що сталося з її сином, живий він чи ні, бо не отримує від нього листів. Це її засмучує та завдає горя. Почуття глибокого жалю, переживання, журба, сум, які можуть бути викликані відсутністю кого-, чого-небудь, хто (що) знаходиться десь далеко, передаються метафоричною словосполукою *голуб'яча туга*.

6. Закоханість, пристрасть: *Уляні снилось вніч: .. Під стріхою живе* ***кохання ластовине*** (А. Малишко); *З кожної пари очей холодними зміями впиналася в її [Юлі] класичне тіло* ***тваринячa пристрасть*** (Г. Тютюнник) [СУМ, 1979:46]. Метафоричне словосполучення *ластовине кохання* передає почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі. Через антропоморфність, коли людина усвідомлює себе як "міру всіх речей", *кохання* постає як жива істота, що в реченні виражається дієсловом *живе*. Все це виникає у свідомості та втілюється в найменуваннях через те, що людина вимірює всі форми буття в масштабі свого досвіду і знання і за своїм образом та подобою. Сильне, бурхливе, нестримне у своєму виявленні почуття, в якому велику роль відіграє фізичний потяг до особи протилежної статі, передає метафорична словосполука *тваринячa пристрасть*. Метафоризація відбувається шляхом перенесення якості, характерної, властивої тварині, на людину.

7. Ніжність, ласка: *Ти був би моєю піснею, ти був би моєю казкою, квіткою щастя пізньою і* ***голубиною ласкою*** (Л. Забашта) [СУМ, 1971:118]. Позитивна конотація метафоричної сполуки слів *голубина ласка* означає людину, яка має

ніжне, доброзичливе, сердечне, привітне ставлення до кого-небудь, вчинки та слова якої виражають теплі почуття.

8. Нудьга: – *Знаєш, яка тут нудьга, .. яка* ***собача нудьга*** *сидіти в цих прокислих виноградниках* (О. Гончар) [СУМ, 1978:432]. Метафорична словосполука *собача нудьга* мотивується присвійним прикметником *собачий*. Собаку люди використовують для охорони своїх помешкань і тримають на прив'язі, через що всі дні життя цієї тварини однакові. Разом з іменником *нудьга* присвійний прикметник *собача* утворює метафоричну словосполуку на позначення стану, викликаного одноманітністю обстановки, відсутністю інтересу до довкілля, відсутністю розваг.

9. Стан зневіри, розпачу, відчаю: – *Дорога тільки в один кінець займе зо два місяці. Та два місяці назад. Та місяць на всілякі не передбачувані пригоди. Мені доведеться сидіти тут півроку!* ***Рани Господні!*** (П. Загребельний). Метафорична словосполука *рани Господні* вживається як вигук, за допомогою якого передається ціла низка почуттів та відчуттів людини, які спричиняють цей стан: сильний душевний біль, безнадійність, безвихідність, відчай, розпач, відсутність віри в успішний результат подорожі.

Фразео-семантичне мікрополе 'розумові (інтелектуальні) можливості особи' у кількісному плані малочисельне, воно представлене такими синонімічними рядами:

1. Мудра, розумна людина: *Ще писав [Сулейман] султанші: "Не дочекаюся, щоб побачити тебе, прекрасну, як* ***Божа мудрість****"* (П. Загребельний). Йдеться про жінку кмітливу, розсудливу, яка має значний життєвий досвід, наділену та обдаровану таким розумом, який дає підстави порівняти її з *Божою мудрістю*. А Бог є творцем світу і істотою, яка керує ним та вчинками людей.

2. Погана пам'ять, забудькуватість: *Книжки я мала при собі, проте зала вже не працювала. О,* ***дівоча пам'ять****!* (Л. Баграт). Цей вираз вживається тоді, коли хтось, переважно дівчата та жінки, щось легко та швидко забуває.

3. Дурна, нерозумна, недалека людина: *Та коли побачила перед собою червоноокого зашмарканого улема з ріденькою борідкою, коли почула його*

плаксивий голос, коли переконалася, що цей ***баранячий лоб*** *напханий тільки сурами Корану та безнадійною дурістю, обурилася і запалала гнівом* (П. Загребельний). В основі цієї метафоричної сполуки лежить перенесення ознаки, яка характеризує тварину, на людину. Негативна конотація метафоричного словосполучення *баранячий лоб* виражається присвійним прикметником *баранячий***,** який означає ‘нерозумний, слабодухий’. Людина, названа метафоричною сполукою *баранячий лоб*, розумово обмежена, відстала, тупа, нетямуща, недосвідчена. *[П е ч е р и ц я:] Та й Євдокія Васильовна... (Запинається). [Х р а п к о:] Що, і та, тупорила, проти мене? Куди ж уже тій з* ***курячим мозком****?* (Панас Мирний) [Удов. ФСУМ, І:280]; – ***Курячий*** *же в тебе, пане Петре,* ***мозок****: не зовсім ти пішов по батькові* (М. Куліш) – ‘розумово обмежена людина’.

4. Бездумність: *Знали, що для війни найперше потрібна нестримність, відчайдушна, божевільна хоробрість, і щоразу виказували її з такою несамовитістю, що могло видатися, ніби це вже й не людська мужність, а* ***звіряче безрозсудство*** (П. Загребельний). Негативна конотація метафоричної сполуки *звіряче безрозсудство* виявляється поєднанням віддієслівного абстрактного іменника, що означає ‘властивість людини діяти нерозумно, нерозсудливо, необачно, без обдумування’ з присвійним прикметником *звіриний,* який ще більше підсилює негативну конотацією своїм значенням ‘властивий звіру, такий, як у звіра; не контрольований розумом’. Префікс *без-* вказує на відсутність чого-небудь, а у сполученні з абстрактним іменником *безрозсудство* із значенням дії передає заперечення цієї дії. Людина відрізняється від тварини здатністю мислити, думати, аналізувати, тому саме прикметник *звіриний*, а не якийсь інший, вжитий з цим іменником.

Серед одиниць цієї групи чітко простежуються антонімічні метафоричні словосполуки, наприклад, людина розумна, мудра та людина дурна, нерозумна: *Божа мудрість – курячий мозок, баранячий лоб.*

Фразео-семантичне поле ‘фізичні характеристики людини’, об’єднане загальною темою ‘фізичні якості та стани людини’, різноманітне в семантичному

аспекті. Аналіз диференційних компонентів значень метафоричних і фразеологічних зворотів з присвійними прикметниками дозволяє виділити у складі цього фразео-семантичного поля три фразео-семантичні мікрополя: ‘зовнішній вигляд особи’, ‘фізичні стани’ та ‘фізичні якості’.

Проаналізований фактичний матеріал свідчить про те, що фразео-семантичне мікрополе ‘зовнішній вигляд особи’ кількісно багате та різноманітне. Це пояснюється тим, що людина нерозривно пов’язана зі світом тварин, риси та зовнішні ознаки яких вона переносить на себе. Такі індивідуально-авторські метафоричні словосполуки і фразеологізми виражають подібність, схожість людини якимись частинами тіла, рисами обличчя на тварин. Використанням назв тварин у переносному значенні досягається яскрава образність. Асоціація між людиною та твариною виникає на основі подібності відчуттів, викликаних ними.

В основу переносного значення покладено не переосмислену сему прямого значення, а ту чи іншу конотацію, яка мотивує нове значення найменування та створює його внутрішню форму. Внутрішню форму такого найменування можна відчути на основі яскравого образу, який виникає у свідомості того, хто говорить.

Семантична підгрупа метафоричних і фразеологічних зворотів з присвійними прикметниками, що позначають обличчя людини і його частини, дуже різноманітна і багаточисельна:

1. Це метафоричні і фразеологічні словосполучення, що характеризують обличчя людини взагалі. Група індивідуально-авторських метафоричних словосполучень, які характеризують обличчя людини, велика. Серед присвійних прикметників, які входять до метафоричної словосполуки, зустрічаються похідні від назв тварин та похідні від назв людини. Ті метафоричні сполуки, до складу яких входять присвійні прикметники, похідні від назв тварин, вказують на зовнішні риси людини, за якими вона нагадує цих тварин. Іменник, сполучуваний з присвійним прикметником, може бути нейтральним: *пташине обличчя, ховрашині риси, мавпяче лице* та з негативним забарвленням, вживаючись вульгарно та зневажливо: *пацючий писок, пацюче рило*: *Під горою криниченька: там вмивалась дівчинонька, вмивалася, говорила:* ***лице*** *моє* ***лебедине***

(А. Метлинський і М. Костомаров) [СУМ, 1973:457]; *Мій дід був серб. Його руки́ я й досі бачу жили сині,* ***обличчя риси****, мов* ***орлині****...* (В. Сосюра); *На порозі він стикається з денщиком. Солдат з худим* ***пацючим писком*** *проходить, як завжди, не помічаючи господар* (П. Панч) [СУМ, 1975:103]; *І невідомий Василеві степовик, не відповідаючи, придивляється до Грищиного* ***обличчя*** *– худого, схожого на* ***тхорине*** (Г. Косинка); *Округле личко [панича] .. вражало дрібними* ***ховрашиними рисами*** (О. Гончар) [СУМ, 1980:103]; *О, це могло бути ТАКЕ* ***обличчя! Пташине. Котяче. Жіноче. Чоловіче****...* (І. Роздобудько); *Крукке радісно усміхнувся, кілька разів нахилив своє* ***пацюче рило*** *і клацнув закаблуками* (В. Собко); *Біла хустина обіймала* ***старечий*** *і вже не розвіюваний* ***смуток обличчя*** (М. Красуцький).

Наприклад, словосполучення *русалкова блідість* означає схожість обличчя людини з обличчям русалки, це обличчя без рум'янця, позбавлене природного кольору: *Завжди незвично бліда [Галя], якась* ***русалкова блідість****, зеленість у обличчі і мовби в усій постаті* (П. Загребельний) [СУМ, 1977:911].

На позначення людини негарної, некрасивої вживаються словосполучення *мавпяче обличчя, мавпяче лице*: *Отже, я сіла перед люстром.* ***Мавпяче обличчя*** *хитрющими очима поглянуло на мене звідти* (І. Роздобудько); *Це був той самий [офіцер], що приїжджав до літака, – в'юнкий, миршавенький, з маленьким* ***мавпячим лицем*** (Ю. Бедзик).

Фразеологічне сполучення *риб'яче обличчя* характеризує таке обличчя, 'яке не має яскравого забарвлення, невиразне': *Трактористка вже з явною неприязню дивилась на цю обважнілу постать у парусиновім кітелі, з блідим,.. якимось* ***риб'ячим обличчям*** (О. Гончар) [СУМ, 1977:530; Удов. ФСУМ, II:181].

Серед групи метафоричних словосполук на позначення обличчя людини можна виділити групу, в якій процес метафоризації відбувається шляхом перенесення ознак з однієї особи на іншу, тобто підкреслюється схожість рис обличчя чоловіка та жінки, жінки та дитини: *– Я, Рито, теж фотограф-аматор, – обізвався його сусіда ліворуч, молоденький юнак* ***жіночої вроди*** (В. Підмогильний); *Нарешті юнак з* ***дівочим обличчям*** *не витримав і зник,*

перепросивши (В. Підмогильний); *Григорій потис ту тунгуську руку; вперше в житті він мав з тунгузами до діла, але потис приязно, – сподобалось йому те косооке і наївне* ***дитяче обличчя*** (І. Багряний).

2. Метафоричні словосполуки, що характеризують брови та вії людини: *Потворна лупоока санітарка із* ***совиними бровами*** *і синіми вивернутими губами совала шваброю у Вероніки під ліжком!* (Є. Кононенко) – ‘дуже широкі, густі брови’; *Коротколиций тюремник мовчки переступив поріг, підвів* ***свинячі вії*** *на слідчого* (М. Стельмах) [СУМ, 1978:73].

3. Метафоричні і фазеологічні вирази, що характеризують ніс людини: *Він важкодум, з грубим широким обличчям і* ***качиним*** *розплесканим* ***носом*** (О. Гончар); *Перед ним стояв натоптаний парубійко з булькатими очима й* ***качиним носом*** (П. Панч) – ‘широкий, розплюснутий ніс’; *– Волячими нервами,* ***конячими носами*** *не почути цих тонких, делікатних пахощів* (І. Нечуй-Левицький) – метафоричне словосполучення *конячі носи* вживається зі значенням ‘великі, грубі носи’; *У гаремі була вона мов виклик усім отим буйнотілим, безмірної вроди одаліскам, звичайна начебто лицем, з* ***дитячим****, ледь задертим* ***носиком****, така зграбна вся, що вмістилася б на долоні свого безжального сторожа...* (П. Загребельний) – ‘акуратний, маленький ніс’; *На вилицях тугими жолудями витинаються видовжені м’язи, ніздрі* ***орлиного носа*** *пашать гнівом* (М. Стельмах) – ‘тонкий з горбинкою ніс’. За допомогою присвійних прикметників, утворених від назв різних тварин, птахів, а також від назви людини, можна охарактеризувати різну форму та розмір носа людини.

4. Метафоричні словосполуки, що характеризують рот та підборіддя людини: *Перш ніж їх випустити з тюремних дверей, черговий корпусу з* ***конячою щелепою*** *в кількох понурих, презирливих словах пояснив, як вони мусять триматися за дверима: ходити один за одним “в затилок”, руки назад, не розглядатися, не говорити, ніяких взагалі звуків не видавати* (І. Багряний).

5. Сполучення, що характеризують вуса та бороду чоловіків: *Роксолана сиділа впродовж усього прийому на троні Османів поруч із Сулейманом мовчки, з сухими очима, сановно усміхалася панові Яну, котрий вдоволено стовбурчив свої*

котячі вуса**, а в самої у душі лунали такі ридання, що від них міг би здригнутися цілий світ* (П. Загребельний); *– Я вуса ці викохую аж тридцять год. – Оці?! – захихотіла шинкарочка. – Оці **щурячі хвостики**?* (О. Ільченко) [СУМ, 1980:611]; ***Цапина борода**, а ума катма* [УНППДП, 1963]; *Дід Прохор задоволено сміявся, по-молодецькому розправляв свої сиві кущуваті вуса, погладжував **цапину борідку (Ю. Збанацький) [СУМ, 1980:180]. Усі наведені словосполучення вказують на зовнішні риси обличчя людини, які нагадують тварин. Колоритна зовнішність козаків залишила про себе згадку в сталому звороті *козацький вус (козацькі вуса)*: *Він був з походження француз, і мав **козацькі** довгі **вуса*** (В. Сосюра).

6. Семантичний ряд, що характеризує погляд людини, її очі, теж різноманітний. У метафоричних словосполученнях з присвійними прикметниками, які належать до аналізованої семантичної підгрупи, наявні різноманітні назви представників фауни: *– Тяжко, брате, людей на старість розпізнати, а ще гірше ззамолоду гадину кохати. Очарує **зміїними** карими **очима**...* (Т. Шевченко); *Блиснули **свинячі очі** Масляка* (І. Микитенко) [СУМ, 1978:73]; *Шепелявий Гаврило перелякано дивився на нього п'яними **баранячими очима*** (П. Козланюк) [СУМ, 1970:104]; *В її **пташиних** фанатичних **очах** палає злість* (О. Довженко); *Іноді стара графиня садовила Лукію перед собою на стілець і довго вдивлялася своїми круглими, **совиними очима** в личко дівчини* (О. Донченко) [СУМ, 1978:435]; *Засміялася вона [Настя], глянувши йому в вічі глибоким **газелячим поглядом*** (З. Тулуб) [СУМ, 1971:13]; *Паламар подивився на Річинського такими **цап'ячими очима**, що Аркадієві аж закортіло плюнути в них* (І. Вільде) [СУМ, 1980:180]; *Він сів на лавці .. і водив довкола своїми **котячими очима*** (І. Франко); *До кімнати метеором влетіло пухненьке дівча з бистрими **козинячими очима*** (Олесь Досвітній).

Метафорична словосполука *русалкові очі* характеризує загадкові, вабливі, з холодним блиском очі: *– Відпусти руку, будь ласка. – Ні, не відпущу, – наближаючи своє велике обличчя до її прозорих **русалкових очей**, прошепотів Фінк* (П. Загребельний) [СУМ, 1977:911].

Про гордий, гострий, проникливий погляд говорять метафоричні словосполуки *соколине (соколове) око, орлячі очі, орлиний (соколиний) погляд, орлина зіркість* та ін.: *Навіть* ***соколине око*** *Панталахи в сутіні не могло добачити засідки* (І. Франко) [СУМ, 1978:440]; *– Як-то було й по-якому? – став Павла питати дід сивий, дивлячись йому в вічі своїм* ***оком соколовим*** (Марко Вовчок) [СУМ, 1978:440]; *Темне обличчя дідове проти заходу сонця позолочене.,* ***орлячі очі*** *одблискують* (С. Васильченко); *З Данила парубок був хоч куди! Високий, ставний, .. широкий в плечах; ніс мав крутий, .. а* ***погляд*** *– нічого не скажеш –* ***орлиний!*** (Ю. Смолич) [СУМ, 1974:747]; *Молодими очима дивився колись ти на цей степ. Була в очах* ***орлина зіркість****, а зараз сльозою розпливаються розгублені по царині краплини синього цвіту…* (О. Гончар).

Фразеологічне сполучення *волячі очі* означає ‘великі опуклі очі’: *Петро Григорович багатозначно подивився на гостя* ***волячими очима*** (О. Іваненко) [СУМ, 1970:736].

Часто метафорична сполука, що складається з присвійного прикметника та узгодженого з ним іменника, має при собі прикметник у ролі означення, який характеризує те, що називає метафорична сполука: *– Уп’яв [пан] у мене свої* <u>*манюсінькі*</u> ***мишачі очі*** *з-під настовбурчених рудих брів – я так і обімліла* (Панас Мирний) [СУМ, 1973:723]; <u>*Червоні*</u> ***кролячі очі*** *видавали лукаву душу, єхидні заміри* (Панас Мирний); *Пристав, насупившись, видивився на хлопців* <u>*нерухомим*</u> ***жаб’ячим поглядом*** (О. Гончар) [СУМ, 1971:500]; *Його [агронома]* <u>*маленькі*</u> ***тхорячі очиці*** *шукали, куди б сховатись* (О. Донченко) [СУМ, 1979:332].

7. Частини тіла репрезентують такі словосполучення: *слоняча голова, слонячі ноги, гадюча голова, журавлина шия, жаб’ячі губи, пташина шия, воляча (бичача) шия* ‘коротка мускуляста шия’: *Сидів [жандарм] поруч із своїми колегами і кивав великою* ***слонячою головою*** (М. Чабанівський) [СУМ, 1978:376]; *Ішов, важко переставляючи* ***слонячі ноги*** (Ю. Збанацький) [СУМ, 1978:376]; *У Кобри й* ***голова гадюча*** *неспроста і окуляри вона носить недаремно – задумати спроможна діло темне* (А. Чорноус); *Тільки* ***шия*** *в пана була непомірно тонка,* ***журавлина*** (О. Ільченко) [СУМ, 1971:548]; *– Бачу я її погляд лобуряцький,* ***губи***

довгі ***жаб'ячі*** (Панас Мирний) [СУМ, 1971:500]; *Був завжди мовби перевтомлений [султан], голова під важким велетенським тюрбаном схилена на довгій, ніби* ***пташиній шиї***.. (П. Загребельний); *– Не бійся, не бійся, – ласкаво гудів над ним [татарином] кремезний чумак з* ***волячою шиєю***. *– Ми не звірі* (З. Тулуб) [СУМ, 1970:736].

8. Людину погано одягнену характеризує метафоричне словосполучення *старчаче лахміття*: *Були вони голі, хоч вік свій робили, в* ***лахмітті старчачім*** .. *ходили* (П. Грабовський).

9. Весела, усміхнена людина: *Вона всміхалася їм розгублено й трохи налякано, а султан думав, що Хуррем усміхається до нього і готовий був за ту м'яку, майже* ***дитячу усмішку*** *віддати їй півцарства, а то й усе царство* (П. Загребельний).

10. Зовнішній вигляд людини може бути результатом вияву якихось особливостей її характеру, поведінки в тій чи іншій ситуації. Злість, ворожість виражають метафоричні словосполучення *відьмача усмішка, звірячий погляд, шулічий погляд, вовчий погляд*: *Посміхаючись в сутінках до Вутаньки злорадною,* ***відьмачою усмішкою****, вона [баба] ніби насувалася зверху на дівчину* (О. Гончар) [СУМ, 1970:667]; *[М о л о д и ц я:]* ***Погляд*** *[у Сербина] якийсь* ***собачий*** *– як гляне, то аж мороз по кожі піде* (С. Васильченко) [СУМ, 1978:431]; *Писар кинув такий* ***звірячий погляд*** *на жінку, що та швиденько зачинила двері і прикусила язика* (І. Нечуй-Левицький) [СУМ, 1972:487]; *Між кафедрою, де з початком кождої години засідав о. Телесницький і відки своїм* ***шулічим поглядом*** *вибирав собі жертви .., і моєю, себто "ослячою" лавкою стояла кругла залізна піч* (І. Франко) [СУМ, 1980:560]; *З-під широких нахмурених брів хижо* ***вовчим поглядом*** *визирали його сірі, як полуда, очі* (О. Стороженко) [СУМ, 1970:713].

11. Проявом внутрішнього стану людини (подиву, гніву, туги, суму, сорому) також може бути її зовнішній вигляд: *На майдан приходили [люди], як у церкву, скидали шапки, і* ***очі*** *у всіх ставали журними,* ***овечими*** (Ю. Яновський) [СУМ, 1974:611].

Фразео-семантичне мікрополе ‘фізичні та фізіологічні стани людини’ представлене такими семантичними рядами:

1. Стан сну: *Навіщо ж так безглуздо й непотрібно вмирати під ударом донської шаблі, коли розливається владарем день, горить снагою сонце, і будуть далі дні, і дні, і – Синя Волошка, мій сполоханий ранком* ***дитячий сон****!..* (Б. Антоненко-Давидович). Позитивної конотації метафоричне словосполучення набуває через присвійний прикметник *дитячий*, який означає ‘такий, як у дитини’, а всі приємні почуття виникають у людини з уявленням про дитину. Метафоричне словосполучення *дитячий сон* означає міцний, без тривог, із сновидіннями сон.

2. Стан голоду, апетиту: *Обідають під копою: хліб, сало, огірки. В киян на обличчі вираз* ***звірячого апетиту*** (С. Васильченко) [СУМ, 1972:487]; *З того краю, що ближче до центру міста, стояла пошукувана ресторація. Хлопці вломилися в неї, опановані* ***вовчим голодом*** *і окрилені надією всмак та ще й екзотичними забаганками наїстися* (І. Багряний); *Я ще дуже безсилий, то правда, – але болю не чую. Тільки голод,* ***собачий голод****!..* (І. Франко) [СУМ, 1978:432]; *Дитина із* ***звірячою жадобою*** *починає ту осоружну куклу жувати, ссати, тіпати, щось мимрячи невиразне і погрожуючи комусь головою* (С. Васильченко); *Хлопець почав вечеряти. У нього з’явився раптом* ***вовчий апетит*** (О. Донченко) [СУМ, 1970:713]; *І орудували ножами за стрілецьким, мисливським звичаєм – кожен своїм, – краяли, кремсали м’ясо, хліб, рибу... І орудували щелепами так, як тільки в тайзі можуть орудувати при вовчих зубах і при* ***вовчому****, хижому* ***апетитові*** (І. Багряний). Метафоризація відбувається на основі асоціативної суміжності шляхом перенесення ознак, властивих тваринам, на людину. Метафоричні сполуки *звірячий апетит, собачий голод, вовчий голод, звіряча жадоба* і фразеологічне сполучення *вовчий апетит* ‘велике бажання їсти, незмінна охота до їди’ виражають найвищий ступінь вияву фізичного стану голоду – дуже сильний.

3. Стан сп’яніння: *Доки я в чужій квартирі, доки я ледве керувала своїм тілом через те* ***чортове вино****, існувала можливість, що поцілунками не*

обмежиться (Л. Баграт). З давніх-давен міцні напої вважалися лихими, від "нечистого", тому для їхньої назви в народі існує навіть фразеологічна одиниця *чортове зілля*. Саме присвійний прикметник *чортове* вживається з іменником *вино*, що позначає алкогольний напій.

У фразео-семантичному мікрополі 'фізичні якості людини' можна виділити такі підгрупи:

1. Фізично сильна людина: *звіряча сила, воляча (бичача) сила: В потужному, як кам'яний стовп, тулубі Аяса-паші було стільки* ***звірячої сили****, що він розтрачував її навсібіч з невтомністю просто лиховісною...* (П. Загребельний); *З його грудей рветься невгамовна* ***бичача сила*** (Г. Тютюнник); *І на цю команду, напруживши свою молодечу, можна сказати,* ***волячу силу****, вони, а за ними, як за тараном, і ще ціла група, – вдерлися з тяжким боєм до вагона* (І. Багряний).

2. Незграбна, неповоротка людина: *Хвиля сорому за себе, за свою* ***ведмежу незграбність*** *залила Федоренкові обличчя гарячим рум'янцем* (Я. Качура) [СУМ, 1970:316]; *Дівчатко так дотепно копіювало дядька, що Надія немов уже перед собою бачила його* ***ведмедячу постать*** *і широке, трохи подзьобане віспою, добре вусате обличчя* (Я. Баш) [СУМ, 1970:315].

3. Граційна людина: *Костянтин їв швидко, проте не жадібно.* ***Тваринна грація*** *великого хижака* (Л. Баграт); *Але невідома дівчина, що мешкала в ній, створила з цих нужденних речей якусь принадну гармонію, зуміла надихнути* ***жіночою грацією*** *їхнє розташування, повити зачаруванням юності їхню лагідну простоту* (В. Підмогильний).

4. Фізично слабка людина: *Але яка не співмірність! Такий темперамент та такий гонор і такий майже ліліпутний зріст і* ***комарина сила*** (І. Багряний).

5. Швидка, рухлива, енергійна людина: *– Для того, щоб відвідувати таке [зруйноване] місто, мудрості не досить. Тут потрібна* ***звіряча енергія*** *золотошукачів, контрабандистів* (П. Загребельний) [СУМ, 1972:487]; *В його ногах неначе була якась сила, що давала їм легкість* ***птичих крил*** (І. Нечуй-Левицький).

6. Зграбна людина: ***Звіряча зграбність*** *і вкрадливість були в його потужному тілі, а в обличчі під білими сувоями тюрбана – щось благальне, ніби аж собаче* (П. Загребельний).

7. Людина з міцним здоров'ям: ***Здоров'я*** *в мене* ***воляче*** (І. Муратов) [СУМ, 1970:736].

8. Невисока людина, маленького зросту: *Через стрічки було видно тонкий, рівний, як стріла, ще* ***дитячий стан*** *[Онисі]* (І. Нечуй-Левицький) [СУМ, 1971:289]; *"Доведеться купити. Та їй соска й личить", – подумав хлопець, скидаючи оком на її* ***дитячу постать*** (В. Підмогильний).

Частіше метафоричні і фразеологічні звороти на позначення фізичних якостей людини утворюються через асоціативну подібність, коли якості та ознаки тварин переносяться на людину, є також випадки вживання метафоричних словосполук, коли відбувається перенесення ознак з людини на людину. Вибір присвійного прикметника-зооніма пояснюється наявністю у тварин тієї чи іншої фізичної якості чи ознаки. Метафоричний (фразеологічний) зворот передає схожість двох денотатів на основі загальних сем та створює емоційний образ. Оцінні конотації виникають, коли ознака тварини, перенесена на людину, а також коли описані цілі ситуації, пов'язані з участю людини та впливом на неї. Це природно, оскільки ціннісна картина світу завжди в тій чи іншій формі включає людину.

Фразео-семантичне поле метафоричних словосполучень з присвійними прикметниками, що репрезентують становище людини у суспільстві, її соціальні, соціально-трудові, родинні стосунки, характеризується меншою продуктивністю. Фразео-семантичне поле 'соціальні характеристики людини' має кілька семантичних підгруп:

1. Трудова діяльність людини: *Полковник рідко співчував комендантові у його* ***собачій роботі*** (А. Хорунжий) [СУМ, 1978:432]. Присвійний прикметник *собачий* у цьому контексті означає невдячний, що зрозуміло також з контексту: *Полковник рідко співчував*.

2. Тяжке становище людини: *Ті рейки простяглися мимо твого лісу, мимо твого* ***ведмежого життя*** (О. Донченко) [СУМ, 1970:316]; *В щастя своє він уже не вірив, – все життя йому – нині, завтра і на майбутнє – поламане і попсоване непоправно, його* ***вовче життя***... (І. Багряний); ***Життя*** *провадить* ***собаче*** [УПП, 1993]; *Ой чумаче, чумаче,* ***життя*** *твоє* ***собаче*** [УНППДП, 1963]. Прикметники *ведмежий, вовчий, собачий* вжиті з абстрактним іменником *життя,* характеризують такі умови існування людини, які несуть з собою страждання, характеризуються незгодами, труднощами, поневіряннями, сповнені нестатків, горя.

3. Образна назва чоловіків, жінок, дітей: .. *Зате відчувала [Роксолана] перевагу над похмурим* ***чоловічим світом****, який не знає щастя ніжності, якому чуже доброчинство терплячості* (П. Загребельний); *Всі названі представники* ***чоловічої статі*** *були безпечними, іноді грубуватими, частіше незрозумілими, а взагалі досить приємними* (Л. Баграт); *Голодна і агресивна, я накинулась на Дмитра, бо він був представником* ***чоловічої половини людства****, яку я того дня люто ненавиділа* (Л. Баграт); *Коли перші добровольці зібралися зимового вечора в конторі на гурток з вивчення тракторів і комбайнерів .., вони й гадки не мали, що може знайтися на білім світі чоловік, який зуміє розповісти про це залізяччя щось таке, від чого запалилися б їхні* ***дитячі душі*** (П. Загребельний); *У наших* ***дитячих душах*** *радісно співало відчуття святкового настрою дорослих, їхня спільна праця, безкорислива, але щедра, тяжка, але радісна* (В. Голобородько); *Під яблунею, що голубливо простерла своє квітчасте гілля,* ***дитяче коло*** *грає в берізоньку* (Б. Антоненко-Давидович); *У Зоськи відразу прокинувся* ***жіночий дух*** *порядкування* (В. Підмогильний); *Здається, валіде Хамса була цим вельми занепокоєна, побоюючись, щоб син не вдався у свого батька і не порвав із* ***жіночим світом*** *зовсім* (П. Загребельний).

Окреме місце у фразеологічній системі займають стійкі порівняльні конструкції, у складі яких компонентами виступають присвійні прикметники, утворені від назв осіб і тварин. Компонентами стійких порівнянь виступають особові імена в різноманітних варіантах: *розумний як Федькова кобила* [Юрч., Івч.

ССНП, 1993:71] – *розумний, як Хведькова кобила* [УПП, 1993] – ‘нерозумний, недалекий чоловік’; *розумний, як Дуньчина коза* – ‘нерозумна, дурнувата дівчина чи жінка’ – *почути по Дусьчиному радіо* – ‘базіка, пліткарка’. Найчастіше вживаються чоловічі та жіночі імена в офіційних формах, які витворились у процесі фонетичного чи граматичного освоєння церковно-християнських імен і закріпились у сучасній мові як нормативні: *волочиться як Борисів бик* [Юрч., Івч. ССНП, 1993:14]*; ушлий, як Химчин собака.*

Стійкі народні порівняння виявляють такі негативні конотації: ‘дурний, нерозумний’: *розумний як Беркові штани* [Юрч., Івч. ССНП, 1993:167; УПП, 1993:293]*; розумний як Беркове теля* [Юрч., Івч. ССНП, 1993:150; УПП, 1993:293]; *ушлий як Химчин собака; розумний як попова коза* [Юрч., Івч. ССНП, 1993:72]; *мудрий як рабинові капці* [Юрч., Івч. ССНП, 1993:64]; ‘поганий господар’: *пропали як Борисові бички*; ‘хитрий, брехливий, нечесний’: *розумний як дідова коза* [Юрч., Івч. ССНП, 1993:72]; *як циганська кобила* [Юрч., Івч. ССНП, 1993:71]; *бреше, як попова собака* [УПП, 1993]; *хитрий як Панасова гуска* [Юрч., Івч. ССНП, 1993:43]; ‘жорстокий, злий, недобрий’: *здерти як із Сидорової кози* [Юрч., Івч. ССНП, 1993:72]; *лупить (облупив) як Сидорову козу* [Юрч., Івч. ССНП, 1993:72]; *б’є як Сидорову козу* [Юрч., Івч. ССНП, 1993:71]; ‘неохайний, негарний’: *хороший як Микитина свита навиворіт* [Юрч., Івч. ССНП, 1993:133]; *гарний як Панькові штани* [Юрч., Івч. ССНП, 1993:167]; ‘ледачий, лінивий’: *працює як попів наймит* [Юрч., Івч. ССНП, 1993:99]; *пріє як попівський наймит при мисці* [Юрч., Івч. ССНП, 1993:99]; *лінивий як бондарева корова* [Юрч., Івч. ССНП, 1993:75]; ‘розпещений, виніжений, примхливий’: *розпещений як бабина донька* [Юрч., Івч. ССНП, 1993:49]; ‘пихатий, гоноровитий, примхливий’: *дере голову як попова кобила* [Юрч., Івч. ССНП, 1993:38]; *завзяте, як панське щеня* [УНПП, 1955]; ‘ненаситний, жадібний, скупий’: *ненаситний як попівський міх* [Юрч., Івч. ССНП, 1993:94].

У компаративних фразеологізмах присвійний прикметник виступає окремим компонентом, який зберігає свої лексичні і граматичні властивості у складі стійкого народного порівняння. Аналізований компонент представлений

моделлю “відономастичний прикметник + іменник”. Першою частиною виступає присвійний прикметник, похідний від особового імені людини, а другим компонентом може бути домашня тварина, що належить людині (*Федькова кобила, Борисів бик, Сидорова коза, Панасова гуска, Химчин собака*); одяг, який належить людині (*Микитина свита, Беркові штани, Панькові штани*).

Компаративні фразеологічні вирази мають модель “прикметник (дієслово) + компаратив”. Ряд фразеологічних одиниць має структуру словосполучень із підрядносполучниковим підпорядкуванням, тобто залежний член приєднується до головного за допомогою підрядного сполучника *як*. Ці словосполучення мають порівняльну семантику. Головним членом виступає прикметник або дієслово, а залежні члени виражають якісну характеристику названої в основі порівняння ознаки або способу дії, процесу чи стану: *хороший як Микитина свита навиворіт* [Юрч., Івч. 1993:133]; *гарний як Панькові штани* [Юрч., Івч. 1993:167]; *волочиться як Борисів бик* [Юрч., Івч. 1993:14]; *вимахав, як Іванів стовп*; *мордується, як Тарасова мати перед смертю* [УПП, 1993]; *так не роби, як паламарів собака* [ПП, 1990]; *завзятий як панське щеня* [Юрч., Івч. 1993:168]; *делікатний як панський хорт* [Юрч., Івч. 1993:157]; *старий як попова собака* [Юрч., Івч. 1993:143]; *мішаєтья як жіночий ополоник* [Юрч., Івч. 1993:106]; *крутиться як бабське веретено* [Юрч., Івч. 1993:21]; *скорчився, як циганський батько* [ПП, 1990]; *бреше як попова собака* [Юрч., Івч. 1993:141]; *хорош як бабин Ярош* [УПП, 1993:343; УНППДП, 1963:570; Юрч., Івч. 1993:170].

До цієї ж моделі належать також фразеологічні одиниці типу *широка пика (або плечі), як батьківське подвір’я* [ПП, 1991]; *вищирив зуби як циганські діти до місяця* [Юрч., Івч. 1993:61]; *така добра, як дідова торба* [ПП, 1990]; *заходились, мов коло батькової чуприни* [УПП, 1993]; *вилилася вода, як дівоча ласка* [ПП, 1989].

Фразео-семантичне поле ‘якісно-оцінна характеристика тварин’ об’єднує індивідуально-авторські метафоричні словосполуки з присвійними прикметниками, що служать образними назвами представників тваринного світу. До них належать такі семантичні ряди:

1. Назва тварин, звірів: – *Де ж ти бачив, щоб хоч який собака такої ночі та в таких нетрях сам ходив? Тут* ***духу звіриного*** *багато! Звір уночі бачить добре, а собака кепсько* (І. Багряний); *Взагалі, як правило, немає в світі собаки, щоб від одного* ***духу тигрячого*** *не кидався зі скавулінням під ноги людині від жаху* (І. Багряний).

2. Мова тварин, їхні звуки: *Яблуням хотілося* ***пташиної музики****, але птахів лякали іржаві бляшанки і колючі кігті, що залишилися від чіпких пальців* (А. М'ястківський).

3. Тварина, яка нагадує своїми зовнішніми рисами, частинами тіла та поведінкою іншу тварину: *Рудий песик з* ***лисячою мордочкою*** *сидів біля драбини* (О. Донченко); *Гусак Розбишака теж тягне до нього свою* ***гадючу голову*** (М. Стельмах) [СУМ, 1971:11]; *Муркет [кіт]* ***тигрячим кроком****, весь напружений, поволі посувався, ніби збирався зробити стрибок* (Ю. Копиленко) [СУМ, 1979:109]; *Четверо запінених і охриплих від люті цепних псів* ***вовчими стрибками*** *наближались до парубка* (О. Донченко) [СУМ, 1970:712]; *Вузькі храпи, довгасті рожеві ніздрі, мов у породистої жінки,* ***лебедина шия****, сухорлява морда, шовковиста грива, коротка лиснюча шерсть, довгий хвіст, а груди, груди!* (П. Загребельний) – 'красива тонка шия'; *На плоту, яким був обгороджений горідчик, сидів великий* ***тигрової масті*** *кіт* (Ю. Клименко) [СУМ, 1979:109]; *А соболь дійсно був гарний. Зверху переливався сизо-синім відтінком* ***воронового пера*** (І. Багряний).

4. Сукупність тварин: *Заливай і собі гавкав, а йому відповідало кільканадцять псів одразу. Здивований пес аж поривався туди, щиро переконаний, що це з ним перегавкується ціле* ***собаче товариство*** (І. Багряний). Позитивна конотація метафоричного словосполучення *собаче товариство* виражається іменником *товариство*, яке вживається для характеристики групи людей, але аж ніяк не тварин, для яких характернішим є вживання таких слів, як стадо, зграя, табун та ін. Проте автор використовує слова *товариство*, *щиро переконаний*, створюючи тим самим образ тварини, своїми якостями подібної до людини.

5. Лідер, вожак зграї: *Григорій збагнув, що це і є отой сікач – **отаман вепрячий**, що про них розповідають страшні речі* (І. Багряний).

3.3. Якісно-оцінна характеристика метафоричними і фразеологічними зворотами предметів

Фразео-семантичне макрополе ‘якісно-оцінна характеристика предметів’ характеризує предмети матеріального світу, результати людської діяльності, прояви об’єктивного світу тощо. Воно об’єднує у своєму складі двоє фразео-семантичних полів: ‘образна назва предмета’ та ‘ціннісна характеристика предмета’. За словами Н.Д. Арутюнової, в метафорі протиставляються “об’єктивна, відсторонена від людини дійсність і світ людини, що руйнує ієрархію класів, здатної не тільки вловлювати, але й створювати подібність між предметами” [12, 29]. У порівнянні з фразео-семантичним макрополем ‘якісно-оцінна характеристика істот’ це макрополе характеризується меншою різноманітністю та частотністю вживання. Фразео-семантичне поле ‘образна назва предмета’ представлене такими семантичними підгрупами:

1. Водний простір, назви напоїв: *Але зараз якось зовсім забув про нього і опам’ятався лише тоді, коли човен рвонуло вбік, він перевернувся, і холодна вода стьобонула Тимка по самі ніздрі, закрутила його, всмоктуючи в чорну глибину, що в’юнилася під ногами густими **русалчиними косами*** (Г. Тютюнник); *.. І ніч Сулейман провів за вином прозорим, як **півняче око**, з найбагатшим, окрім самого султана, чоловіком Стамбула* (П. Загребельний). В основі метафоричної сполуки слів *русалчині коси* лежить внутрішня подібність між двома суб’єктами – водою і волоссям та їхніми якостями. Метафора відбирає ознаки одного з них (волосся) і прикладає до іншого (води): присвійний прикметник *русалчині* вказує на спільність між *водою* та *косами*, яка пояснюється тим, що русалка – водяна істота в образі гарної дівчини з довгими розпущеними косами й риб’ячим хвостом; зі словом волосся можуть вживатися дієслова *спадати, струїтися*, які характерні при вживанні зі словом вода у прямому значенні. Кріт того, вода *закрутила*

хлопчика, подібно до того, як русалки лоскочуть та затягують людей, які опинилися біля води на русалчин Великдень. У результаті антропоморфізму, який є однією із закономірностей метафоризації значень, коли ознаки істоти переносяться на явища природи, створюється образ води як живої істоти. Людина збирає і концентрує біля себе предикати предметів та тварин, проте й сама ділиться з ними своїми предикатами. Словосполучення *півняче око* є частиною порівняння, в якому вино порівнюється з півнячим оком через свою прозорість.

2. Назви будівель, приміщень, установ, закладів, споруд: ***Кротячі*** *підсліпуваті* ***халупи****, завалені гноєм дворища воно [сонце] безжалісно виставляло на показ чи посміховисько* (М. Стельмах); *Найбільший зодчий усіх часів Коджа Сінан споруджує джамії, що перевершують усе знане, будує медресе, які змагаються своїми склепіннями з небесною банею, ставить мінарети, стрункі, як* ***Божа мисль*** (П. Загребельний). Негативна конотація метафоричної словосполуки *кротячі халупи* простежується через іменник, який вживається на позначення невеликого бідного житла та застосовується до денотата, про який автор має погану думку. *Ремісниче училище* – ‘професійно-технічний навчальний заклад, який готує кваліфікованих робітників для різних галузей народного господарства’: *Люба була в інтернаті. А потім закінчила* ***ремісниче училище*** *і стала муляром* (Є. Кравченко); *дитячий садок* – ‘установа, в якій здійснюють догляд і виховання дітей дошкільного віку (після трьох років)’: ***Дитячий садок*** *– український. До нього попадає малеча із родин з ламаною мовою, але в садку вона непомітно починає говорити доброю українською мовою. Такий* ***дитячий садок*** *є разом із тим засіб українізувати батьків* (Б. Антоненко-Давидович); *дитячий будинок* – ‘навчально-виховний заклад з інтернатом для дітей, які не мають батьків’: *Що було мені робити – брехав як умів: нікого, мовляв, немає в роду, сирота я, в* ***дитячому будинку*** *виріс* (В. Скуратівський).

3. Назви рослин та їх частин: *Сусіди тихо шептали собі, що Мирон “якесь не таке, як люди”: іде та й розмахує руками, гуторить щось сам до себе, візьме прутик, швякає по повітрі або стинає головки з будяків та* ***ластів’ячого зілля*** (І. Франко); *Хлопчак відсахнувся, у грізнім подиві занімів Степан, а Шептало*

легко опустився на передні ноги, збив копитами сипкий пісок, перестрибнув рів і помчав через ***гусячу царину*** (В. Дрозд); *Пурпурові, злегка поцятковані диво-квіти поважно гойдаються на* ***лебединій шиї-стеблі*** (Є. Шморгун). Двоє контекстів репрезентують словосполучення, які є народними назвами рослин, і невідомо, чому саме з цими птахами пов'язані ці назви. Цікавим виявляється інший контекст, який містить метафоричне словосполучення *лебедина шия-стебло*. Процес метафоризації здійснюється через взаємодію двох різних класів об'єктів – рослин і тварин, в результаті чого стебло квітки виявляється подібним до лебединої шиї через свою тонку та видовжену форму.

4. Назви речей, предметів побуту: *Тимчасом я сам волію залишатись учнем, іноді навіть бурсаком з* ***ослячої лави****, я сам і далі потребую для себе – і для всіх нас – ментора й авторитета, як потребував його і двадцять п'ять, і двадцять, і п'ятнадцять років тому* (Ю. Андрухович); *На двадцяти шести лавках по чотири гребці, голі до пояса, бритоголові, забиті в кайдани, прикуті до товстелезного ланцюга, що лежав* ***змійовим валом*** *уздовж дна кадриги* (П. Загребельний). Через схожість *ланцюга* за своїм зовнішнім виглядом на змію у реченні для його образної назви вжито метафоричне словосполучення *змійовий вал*.

5. Назви продуктів харчування: *Ні ягоди, ні якогось овоча, крім* ***гадючих грибів****, нічого такого, про що він [Григорій] читав як про звичайні речі в лісах* (І. Багряний). Метафорична словосполука *гадючі гриби* є узагальненою назвою отруйності. Отруйні гриби називаються *гадючими* через наявність у гадюк отрути в організмі, яка може спричинити смерть людини, що отримала їхній укус. Через аналогічну властивість грибів для їхньої характеристики вживається саме цей присвійний прикметник.

6. Назва каміння: *Смарагди зблискували у відкритих скриньках, як* ***вовчі очі****, зеленіли, як трава на могилах* (П. Загребельний). Це метафоричне словосполучення має негативну конотацію, яка зрозуміла з контексту через порівняння каменів саме з *вовчими очима* (вже присвійний прикметник *вовчий* несе негативно-оцінну конотацію) та вживанням компаративного сполучення слів *зеленіли, як трава на могилах.*

Фразео-семантичне поле ‘якісна характеристика предмета’ малопродуктивне та кількісно незначне. Воно репрезентує метафоричні словосполучення з присвійними прикметниками, що виражають якісну оцінку предмета за внутрішніми властивостями: *Кому потрібний зрадник* ***отчого дому****?! Для чого носитимуть тебе гори, що дали життя тисячам героїв, котрі вмерли в нерівному бою?* (Нар. опов.). Образно характеризує щось ‘лихе, погане, прокляте’: *– А вже скільки я осів поломав через ту* ***іродову гору*** (І. Нечуй-Левицький).

3.4. Вираження метафоричними і фразеологічними зворотами абстрактних понять, пов’язаних з різними сферами людського життя

Фразео-семантичне макрополе ‘абстрактні поняття’ об’єднує індивідуально-авторські метафоричні словосполучення і фразеологічні звороти з присвійними прикметниками, які характеризують не власне конкретний предмет, а називають або дають якісно-оцінну характеристику “пізнаваних нами об’єктів, від яких відокремлено одні ознаки і властивості від інших їх рис і від самих предметів, яким вони властиві” [207, 265]. Це макрополе може містити у собі кілька фразео-семантичних полів, пов’язаних з моральною, соціальною, розумовою, емоційною та іншими сферами людської діяльності. Проте проаналізований фактичний матеріал дає підстави виділити двоє фразео-семантичних полів метафоричних словосполучень з присвійними прикметниками: фразео-семантичне поле ‘абстрактні поняття, пов’язані з емоційною сферою’ та фразео-семантичне поле ‘абстрактні поняття, пов’язані з фізіологічною сферою’.

До фразео-семантичного поля ‘абстрактні поняття, пов’язані з емоційною сферою’ належать метафоричні словосполуки, які стосуються відчуттів, взаємин, почуттів людини. Метафоричне словосполучення *голубина мова* означає ніжність: *[М и к и т а:] Тобі треба* ***голубиної мови****, улесливих речей? А я тебе лякаю своїм поглядом?* (М. Кропивницький) [СУМ, 1971:118]. Словосполучення *тваринне почуття* виражає пристрасть: *Він [Сулейман], що знав тільки силу, спізнав теплу глибину любові, і не того* ***тваринного почуття****, що замикається в темних*

океанах плоті, а невловимого й незримого, ніби зітканого з небесних золотих нитей, які навіки прив'язали його до цієї загадкової жінки, до її голосу, до її очей, до її рубінового усміху (П. Загребельний). Сильне природне бажання щось зробити означає метафорична словосполука *тваринне бажання*: *І часто у них виникало* ***тваринне бажання*** *втекти подалі від цієї путі на знайомі стежки* (І. Микитенко) [СУМ, 1979:46].

До іншого фразео-семантичного поля належать індивідуально-авторські метафоричні сполуки з присвійними прикметниками, які стосуються фізіологічної сфери й окреслюються такими тематичними рядами:

1. 'Життя': *Буває, я місяцями нічого не пишу, живучи таким собі* ***рослинним життям****, але вогонь тоді лише пригасає* (З журналу)*; – Мовчи, дурню, кому .. твого* ***комарового життя*** *потреба!* (І. Франко) – 'мізерне, незначне'; *.. Пережила власну смерть чи якусь подобу смерті, щоб тепер воскреснути, як на старенькій іконі в батьковій церкві Святого духа, але не в таємничому сяйві святощів, не для поклонінь розкричаних од захвату, одурілих од чуда натовпів, а для* ***існування*** *понурого, майже* ***тваринного*** (П. Загребельний).

2. 'Вікові періоди людини': *Розуміла [мати] – дівчина на порі, от і нудиться. Такий* ***вік дівочий*** (І. Багряний); *Андрій дивився на них і думав про своїх братів, про своє отаке* ***гороб'яче дитинство****, ні, про золотоголове дитинство – як вони ловили в'юнів штаньми та кошиками під цією Гребенюковою греблею* (І. Багряний); *А надто, як вони – малі Чумаченки – виступали залізною чумаківською когортою у всіх* ***хлоп'ячих іграх і бойовищах*** *на оцій Сінній та на всіх інших площах та левадах їхнього міста* (І. Багряний). У першому та останньому контекстах віковий період виражається через присвійні прикметники *дівочий* та *хлоп'ячий****,*** які означають період юності людини. У другому контексті міститься метафоричне сполучення слів, в якому віковий період виражається абстрактним іменником *дитинство*, а присвійний прикметник *гороб'яче* означає 'безтурботне, веселе'.

Існує багато словосполучень, не засвідчених фразеологічними словниками, але які є сталими виразами у конфесійному стилі. Причиною цього, очевидно, є

той факт, що більшість словників української мови укладалися в радянські часи, коли була заборона цензурою, коли насаджувалися думки про те, що Бога немає: *Слово Боже (Господнє), Слава Божа (Господня), за образом і подобою Божою, Божа (Господня) воля, правда Христова, Христові муки, із рук Господніх (Божих), віра Христова, голос (глас) Божий (Господній), Закон Божий (Господній), Дух Божий, Божа заповідь* та ін.: ***Господнє слово*** *– Як зазначено у вступній статті до Святого Письма, мета, яку переслідує український переклад Біблії, – "участь у життєвій мудрості, змужніння релігійного світогляду, зміцнення волі відповісти щирим серцем на звернене до людини* ***Господнє слово****"* (С. Хаченко); *...тепер же* ***волею Божою****, заради людського роду ставши чоловіком, Він витерпів страждання, до яких спричинилися демони, коли вчинили над ним розправу руками нерозумних юдеїв* (Юстин Філософ); *Вставай, скликай людей до штурму! То дзвонить зброя, вихрить дим.* ***Із рук Господніх*** *вирвав сурму Земний, нестримний херувим* (Д. Загула); *До пізнання* ***віри Христової*** *наші люди вірили у Прабога-Вседержителя* (В. Скуратівський); *.. Та в* ***Законі Господнім*** *його насолода, і про Закон Його вдень та вночі він роздумує!* (Із Книги Псалмів); *Приймайте один одного, як і Христос прийняв нас до* ***Божої слави*** (І. Огієнко).

3.5. Метафоричні і фразеологічні звороти з присвійними прикметниками, що позначають дії, процеси, стани, способи дій

Фразео-семантичне макрополе 'дії, процеси, стани та способи дій' охоплює фразео-семантичні поля з процесуальною та способовою семантикою. Метафоричні і фразеологічні звороти можуть означати реальну фізичну дію особи, стан та становлення предмета, ставлення особи до кого-небудь чи чого-небудь, бажання, мовлення, мислення. Проаналізований фактичний матеріал дає змогу виділити двоє фразео-семантичних полів цієї тематичної групи: 'види діяльності' та 'способи дій'.

Значення індивідуально-авторських метафоричних сполук слів фразео-семантичного поля ‘види діяльності’ групуються навколо мікрополя ‘мовленнєва діяльність’: *ластів’яний щебет, солов’їний голос, цапиний голос, поросяче верещання, джмеляче гудіння*. Часто метафоричні словосполучення супроводжуються дієсловами на позначення дії ‘говорити’: *просити журавлиним та совиним голосом, верещати курячим фальцетом, кричати пташиним голосом, жебоніти козячим голосом*: *Нічого не їсть [молодиця], не п’є й не говорить та все просить бога* ***журавлиним та совиним голосом*** (І. Нечуй-Левицький) [СУМ, 1971:548]; *Ображений Гунька, підводячись,* ***курячим фальцетом*** *заверещав* (Д. Бедзик) – ‘пронизливо, різко, дуже голосно кричати тонким голосом’; ***Ластів’яний*** *твій* ***щебет****, білянко, вітер дужий розвіяв, розніс…* (М. Рудь); *– Ще не знаєш, де саме Зейнаб, а вже кричиш, – сказала Сальтане́ так само спокійно, чудним, якимсь* ***пташиним голосом*** (Леся Українка); *Він не вгаваючи жебонів своїм* ***козячим голоском*** (М. Коцюбинський); *І тут сталося страшне: на всю церкву чулося тільки моє несамовите* ***поросяче верещання****, що ним я марно силкувався довести замість тенора його соло до кінця* (Б. Антоненко-Давидович) – ‘видавати різкі, пронизливі звуки’; *Вершники на момент круто збили коней і потім з* ***тваринним криком*** *кинулись у різні кінці* (П. Панч) [СУМ, 1979:46] – ‘видавати пронизливі звуки’; *Перегомін кількох десятків голосів зливався в* ***джмеляче гудіння*** (О. Досвітній) [СУМ, 1971:263] – ‘одночасно голосно розмовляючи, створювати загальний гомін’. Процес метафоризації словосполучень, представлених у цій групі, відбувається на основі асоціацій, які виникають у свідомості людини, коли вона чує звуки іншої людини, що нагадують ті, які видають тварини.

Фразео-семантичне поле ‘способи дій’ об’єднує одиниці з загальним значенням кваліативності, які є виявом якісної характеристики дії або стану. Вони розпадаються на такі ряди:

1. Повільно, перевалюючись з ноги на ногу: *До чаю вийшла з кімнати Маня, заспана, апатична, невесела. Вона перейшла світлицю* ***качиною****, неначе старечою* ***ходою*** *й сіла біля матері* (І. Нечуй-Левицький).

2. Швидко, жадібно: *Опустився [Денис] перед нею [криницею] на коліна, .. засунув у чорну дірку голову, жадібно припав до холодної, як лід, чистої, свіжої води і довго пив її* ***собачими хльобками [ковтками]****, не переводячи подиху* (Г. Тютюнник) [СУМ, 1978:432].

3. Легко, пружно: *Він ішов попереду легкою,* ***оленячою ходою****, і було йому на серці легко та світло* (О. Гончар) [СУМ, 1974:688].

4. Тихо, нечутно: *Мовчки, мов би тішачись своїми* ***кошачими кроками****, він прослизнув повз мене в найдальший куток* (А. Пастушенко) [Удов. ФСУМ, І:272].

Аналіз фактичного матеріалу показав, що серед індивідуально-авторських метафоричних словосполук з присвійними прикметниками наявні й такі, які виражають локативні та темпоральні відношення. Метафоричні сполуки слів локативної семантики характеризують дію з погляду місця або напрямку, в якому вони протікають: *[Д у д к а:] А на яку-небудь власть не наскочимо? [Х а п ч у к:] Чудак ти, Андрюшка! Ну, яка тепер власть по* ***медвежих закутках****?* (Я. Мамонтов); *..І забувала [Роксолана], як сивіють жита за* ***Чортовою горою****, як порощить у шибки сухий сніг, як пахне торішнє листя і весняна земля під ним, хоч до самої смерті знатиме, що так не пахне земля ніде в світі* (П. Загребельний); *– А потім він [Юрко] нас задумав обдурити і повів у* ***Чортове урвище*** (М. Матіос); *Правда, ґрунтів не мали, окрім того, що коло хати та в саду, але Михайло обтискався роботами, як обручами бочка, маючи намір купити у млинаря Заремби пару фальчів лісу у* ***Дідьковій Ямі*** (М. Матіос); *– Були ми на* ***Зміїній паді*** *– солили солонці для пантовки...* (І. Багряний).

Метафоричні словосполуки темпоральної семантики виражають часові відношення: *Звичайно, це* ***дитячий час****, але він [пивникар], як чесний громадянин, за обов'язок має виконувати приписи закону, то більше, що штраф величенький* (В. Підмогильний).

Важливою складовою дослідження метафоричних і фразеологічних виразів, які мають у своєму складі присвійні прикметники, є продуктивність вживання того чи іншого присвійного прикметника як компонента цих виразів. Характерним є той факт, що присвійні прикметники, похідні від назв тварин, у

складі аналізованих метафоричних і фразеологічних виразів – переважно гіпоніми – конкретні видові назви тварин: *лисячий, вовчий, мишачий, орлиний, совиний, тигрячий, телячий, собачий*. Проте виявлено 13 метафоричних словосполук з присвійним прикметником *звірячий (звіриний): звірячий апетит, звіряча розправа, звіряче передчуття, звірячий інстинкт, звіриний дух, звірина згрубність* та інші; 8 – з присвійним прикметником *тваринний (тваринячий)***:** *тваринне почуття, тваринна грація, тваринна радість, тваринний жах, твариняча пристрасть;* 7 – з присвійним прикметником *пташиний (птичий)***:** *пташине (птиче) обличчя, пташині очі, пташина шия, пташиний голос,* які є гіперонімами і є складовими компонентами метафоричних словосполучень.

Присвійні прикметники, похідні від назв людей, вживаються для характеристики самих людей, хоча й не такі різноманітні, як ті, що походять від назв тварин: *дитяче ячіння, дитяча щирість, дитячий час, хлоп'яча цікавість, жіночий світ*.

Серед фактичного матеріалу відмічено й декілька міфонімів та теонімів як компонентів індивідуально-авторських метафоричних словосполук: *русалчині коси* (образна характеристика води), *русалкові очі, чортове вино, Господні рани, Божа мудрість, Божий урок*.

У семантичному плані як компоненти аналізованих метафоричних і фразеологічних зворотів домінують присвійні прикметники, похідні від назв диких звірів (16) і птахів (12), домашніх тварин (13) і птахів (4); малопродуктивні в утворенні метафоричних словосполук присвійні прикметники, похідні від назв комах (4) та плазунів (2); лише один присвійний прикметник, похідний від назви земноводного (*жаб'ячий*). Зафіксовано індивідуально-авторську метафоричну словосполуку з прикметником рослинний (*рослинне життя*).

Услід за В.М. Бойко [33] можна виділити три групи метафоричних і фразеологічних зворотів з присвійними прикметниками за ступенем їх фразетвірної активності:

1) високопродуктивні присвійні прикметники, що можуть входити до складу 5 і більше метафоричних і фразеологічних зворотів: *тваринний*

(тваринячий), звірячий (звіриний), вовчий, собачий, пташиний (птичий), дитячий, жіночий;

2) середньопродуктивні присвійні прикметники, що виступають компонентами 2-4 метафоричних (фразеологічних) сполучень: *голубиний (голуб'ячий), комариний (комаровий), лебединий, мишачий, лисячий, котячий, дівочий, орлиний (орлячий)* та ін. Ця група характеризується найбільшою кількістю словосполучень з присвійними прикметниками (37);

3) малопродуктивні присвійні прикметники, що входять у компонентний склад однієї метафоричної словосполуки: *гороб'яче дитинство, павуча порода, дідьче слово, сатанячий сміх, юнача самозарозумілість, левині подвиги, мурашина впертість* та ін. Малопродуктивні присвійні прикметники входять до компонентного складу 29 метафоричних словосполук.

На основі виділених вище груп можна говорити про те, що присвійні прикметники – компоненти метафоричних і фразеологічних зворотів можуть входити до різних семантичних рядів і мікрополів. Чим вища фразетвірна активність присвійного прикметника, тим більше синонімічних рядів та мікрополів він утворює. Присвійний прикметник *собачий,* який належить до високопродуктивних, у поєднанні з різними іменниками входить до 6 мікрополів та семантичних рядів: *собача нудьга* – ФСМП 'емоційні стани', *собачий погляд* – ФСМП 'зовнішній вигляд особи', *собачий голод* – ФСМП 'фізичні та фізіологічні стани людини', *собача робота* – семантичний ряд 'трудова діяльність людини', *собаче товариство* – семантичний ряд 'сукупність тварин', *собачими ковтками* – семантичний ряд 'швидко, жадібно'.

Серед присвійних прикметників – компонентів метафоричних і фразеологічних зворотів переважають ті, які утворюються від назв тварин та птахів. Однією з причин вживання анімалістичних присвійних прикметників у складі метафоричних і фразеологічних виразів є екстралінгвістичні фактори. На вживання тих чи інших слів як компонентів фразеологічних одиниць через екстралінгвістичні причини вказує багато фразеологів (Л.Г. Скрипник, В.М. Мокієнко, Є.С. Отін, Ф.П. Медведєв, В.М. Білоноженко, Н.М. Пасік,

О.А. Мороз). У фразеологічних одиницях зібрано багатовіковий життєвий практичний досвід, який є результатом пізнавальної діяльності світу довкола себе і себе у цьому світі.

В.М. Мокієнко, досліджуючи екстралінгвістичні фактори створення образності фразеологізмів, стверджує, що “фразеологія, похідна від образів тваринного світу.., знаходить більшу соціальну обумовленість, ніж фразеологія “рослинна”.., або – як це не парадоксально – соматична” [166, 130-131].

3.6. Висновки до третього розділу

Метафора є одним з основних прийомів пізнання об’єктів дійсності, їх найменування, створення художніх образів та породження нових значень. Метафоризація відбувається через певні асоціації, за допомогою яких дійсність, що сприймається людиною, втілюється в мовній формі і є одним із способів вторинної номінації, основна функція якої полягає у створенні нового поняття на основі вже готового мовного засобу.

Поширеним та ефективний шляхом аналізу фразеологічних одиниць є фразео-семантичне поле – семантична класифікація фразеологічних виразів на основі загальної домінуючої або інтегральної семи, наявної у їхньому значенні, що має ієрархічну структуру. Об’єднання фразеологічних виразів у тематичні групи відбувається від загального до конкретного.

Проаналізований фактичний матеріал дає змогу виділити чотири фразео-семантичні макрополя: ‘якісно-оцінна характеристика істот’, ‘якісно-оцінна характеристика предметів’, ‘абстрактні поняття’, ‘дії, процеси, стани, способи дій’.

Серед названих фразео-семантичних макрополів найбільшим за кількістю метафоричних і фразеологічних зворотів та найрізноманітнішим у семантичному плані виявилося фразео-семантичне макрополе ‘якісно-оцінна характеристика осіб’. Переважають метафоричні та фразеологічні вирази з присвійними прикметниками, похідними від назв тварин та птахів. Фразеологічні звороти типу

тварина – людина несуть оцінні конотації переважно негативного характеру, що свідчить про інтерес людини саме до негативних рис характеру, які частіше впадають в око і яких хочуть позбутися. Багатим і різноманітним є фразео-семантичне мікрополе ‘зовнішній вигляд людини’, яке містить метафоричні та фразеологічні звороти, що виражають подібність, схожість людини якимись частинами тіла, рисами обличчя на тварин.

Найбільшою вживаністю у межах фразеологічних зворотів характеризуються середньопродуктивні присвійні прикметники, які виступають компонентами 2-4 метафоричних (фразеологічних) виразів.

ВИСНОВКИ

Комплексний аналіз фразеологічних одиниць із присвійним прикметниковим компонентом дає підстави стверджувати, що названі стійкі звороти мови становлять своєрідну мікросистему української мови, до складу якої входять фразеологічні одиниці, об'єднані в цілісну групу на основі спільного структурного компонента – посесивності, представленої присвійним прикметником.

Фразеологізм є надслівною, семантично цілісною, стійкою, відтворюваною й переважно експресивною одиницею, яка виконує характеризуючо-номінативну функцію, а фразеологічні одиниці, що виникають унаслідок процесу перетворення вільних синтаксичних словосполучень як явища префразеологізації і поступового процесу фразеологізації, перебувають на різних етапах семантичного і граматичного перетворення.

Окремим джерелом поповнення фразеологізмів є фразеологізація – переосмислення базового словосполучення через порівняння, метафору, метонімію, гіперболу, евфемізм тощо, у результаті чого словосполучення і його складові частини (слова) втрачають первинну семантику, десемантизуються. Фразеологізація носить цілісний, а не роздільний характер; це означає, що фразеологічне значення не складається і не синтезується з переносних, специфічних значень окремих слів, а виникає внаслідок семантичного перетворення, "перекодування" вихідного словосполучення в цілому.

Фразеологізація призводить до виникнення номінації зі своїм фразеологічним значенням – мовного відтворення фразеологізмами дійсності, яке утворюється на основі переосмислення. У формуванні фразеологічного значення визначальну роль відіграють окремі смислові елементи компонентів – семи. На основі аналогії, що існує між денотатами вільного і фразеологічного словосполучень, виникають значення фразеологічних одиниць: *у руці божій* – 'щось не залежить від нас, не підвладне нам, нашій волі, бажанням'; *собача вірність (відданість)* – 'надзвичайна вірність, відданість'.

Для вираження реальних посесивних відношень в українській мові існує певна сукупність (система) синтаксичних конструкцій, в якій основне місце посідають присвійні прикметники. Система граматичних засобів вираження присвійності підпорядковується загальним тенденціям, що існують у мові протягом певного історичного періоду. Крім того, вживання тієї чи тієї посесивної конструкції залежить від її лінгвального статусу.

Головною особливістю фразеологічних одиниць із присвійними прикметниками є те, що ці прикметники лише за формальною структурою (наявність суфіксів *-ів, -ин* та їх варіантів) вважаються присвійними, оскільки вони не можуть розвивати переносні значення через конкретний, вузько індивідуальний характер ознаки (*Дем'янова юшка, мурашиний лев, собача радість, страусова поведінка*).

Фразеологізація присвійних прикметників – це процес їх засвоєння фразеологізмами, яка зумовлюється багатьма факторами: історичним, культурно-історичним, поширеністю серед народних мас, особливістю символізації, властивістю фантазії українського етносу тощо. Найвищим ступенем фразеологізації значень характеризуються присвійні прикметники, що входять до складу стійких усталених виразів, які відтворюються у готовому вигляді і засвідчені різними фразеологічними та тлумачними словниками. Присвійні прикметники як компоненти метафоричних словосполук поєднуються зі словами з вільним значенням і не є стійкими сполученнями, що вказує на незамкненість їх системи. Сполучаючись з різними іменниками у метафоричних словосполуках, присвійні прикметники разом з іменниками утворюють нові значення (*вовчий голод, вовчий інстинкт, вовче життя, вовчі стрибки, вовчий погляд*). Розгляд семантики та структури фразеологічних одиниць із присвійноприкметниковим компонентом дозволив з'ясувати стильову закріпленість і функціональні можливості фразеологічних одиниць сучасної української літературної мови. Продуктивними для розмовно-побутового стилю мовлення є фразеологічні одиниці з міфонімами, конфесійними назвами, назвами осіб і зоонімами; для

стилю художньої літератури та публіцистичного стилю характерно вживання фразеологічних одиниць всіх тематичних груп.

Присвійні прикметники в українській мові утворюються від іменників назв істот – осіб і тварин – за допомогою суфіксів *-ів (-їв), -ин (-їн)* та їх фонетичних варіантів *-ов-, -ев- (-єв)*. Внаслідок аналізу фразеологічних одиниць з присвійним прикметниковим компонентом було виділено п’ять тематичних груп твірних іменникових основ для присвійних прикметників – компонентів фразеологізмів: 1) фразеологічні одиниці з прикметниками, утвореними від античних власних назв (*Ахіллесова п’ята, Авгурова усмішка*); 2) фразеологічні одиниці з прикметниками, утвореними від міфічних істот (*Русалчин Великдень, бісів син, чортова дюжина*); 3) фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, похідними від конфесійних назв (*Божий (Господній, Христовий) слуга, раб Божий, Панургова отара*); 4) фразеологічні одиниці, у складі яких наявні присвійні прикметники, утворені від назв людини (власних та загальних) (*Альоха Мітін брат; Антін козу веде, Антонова коза не йде; бабин смик, липнути до жіночих спідниць*); 5) фразеологічні одиниці, у складі яких наявні присвійні прикметники, утворені від назв тварин (*вовчий сон, жаб’ячий концерт, з висоти пташиного (птичого) польоту, на риб’ячому хутрі*). Остання група фразеологізмів є найпродуктивнішою та найобразнішою.

Структурно-граматичний аналіз фразеологічних одиниць з присвійним прикметниковим компонетом виявив основні структурно-граматичні моделі цих фразеологізмів. Серед античних фразеологізмів переважають субстантивні, всі інші тематичні групи фразеологічних одиниць з присвійними прикметниками репрезентовані субстантивними, ад’єктивними, дієслівними та адвербіальними фразеологічними зворотами. Фразеологізація присвійних прикметників зумовлює різні за граматичною структурою моделі сполучень слів, словосполучень. Поширеними моделями є “присвійний прикметник + іменник”, “прийменник + присвійний прикметник + іменник” та компаративні фразеологічні одиниці “прикметник (дієслово) + компаратив”.

У результаті здійсненого дослідження виокремлено фразеологічні одиниці з присвійним прикметником, більшість яких є народнорозмовного походження (*Божа пташка, волочиться як Борисів бик, мамин мізинчик, петрів батіг, курячий (свинячий) дощ*). Іншу частину їх становлять запозичені стійкі вислови книжного утворення, репрезентовані античними та біблійними фразеологізмами (*Буріданів осел, Валаамова ослиця, Сізіфова робота, Піррова перемога, Піфагорова теорема*).

У складі фразеологізмів, що походять з античних міфів та легенд, виступають присвійні прикметники, похідні від особових імен персонажів міфів (*висіти дамокловим мечем, Еолова арфа*). Античні імена виступають носіями позитивно-, негативно- та соціально-забарвлених значень.

Групу фразеологічних одиниць з міфонімами становлять власне українські фразеологізми народнорозмовного походження, похідні від назв міфічних персонажів, яких людина наділяла антропоморфними рисами (*русалковий погляд, чортова тетеря)*. Особливістю цих фразеологічних виразів є те, що вони переважно функціонують як лайливі вирази або виражають незадоволення, тобто мають негативний відтінок (*бісова (чортова, іродова, собача) душа, дідькова личина, якої чортової (бісової) матері*).

Фразеологічні одиниці з конфесійними назвами умовно можна поділити на дві групи: власне українські, що мають народнорозмовне походження (*крий мати божа, на одчай божий*) та запозичені з біблійних легенд, міфів, притч (*Ноїв ковчег, Лукуллів бенкет*). Деякі присвійні прикметники, похідні від особових імен, які зустрічаються в Біблії та Євангелії, стають компонентами народнорозмовних одиниць (*Христова невіста, каїнове діло чинити, Адамові діти*). Втративши лексичні значення своїх компонентів, фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, утвореними від конфесійних назв, виражають різні емоційні стани людини (захоплення, здивування, переляк, зневага, незадоволення). Особливістю цих одиниць є інверсійний порядок слів, що для них становить норму (*кара Господня, Мати (Матір) Божа, агнець Божий*). Серед фразеологізмів цієї групи виділяються фразеологічні одиниці, які охоплюють

цілий ряд назв християнських свят (*Христове Воскресіння, Богоявлення Господнє, Різдво Христове*).

Фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, похідними від назв людини, також діляться на дві групи: фразеологічні одиниці, у складі яких виділяються присвійні прикметники, похідні від власних імен та від загальної назви людини. Власні імена у складі фразеологізмів не індивідуалізовані, вони давно перетворилися на узагальнені назви, позначаючи певне явище, певну рису вдачі людини. Семантичну природу присвійного компонента ‘власне ім’я’ найточніше розкриває поняття конотації. Входячи в структуру фразеологізму, присвійні прикметники, похідні від власних імен, набувають різних оцінних конотацій. “Найпопулярнішими” конотаціями є ‘дурна, нерозумна людина’, ‘нечесна, хитра, брехлива людина’. Імена святих у складі фразеологізмів відзначаються темпоральним значенням, в основі яких лежить вказівка на конкретний день календаря (*Не щодня поповим дітям Дмитрова субота!; Василів вечір додає дня на курячу ніжку*).

Присвійні прикметники, утворені від загальної назви особи, виступають переважно у складі прислів’їв та приказок. Вони виражають різні характеристики людини: ‘ледачий, лінивий, зманіжений’, ‘пихатий, гоноровитий, примхливий’, ‘ненаситний, жадібний, скупий’, ‘на означення ступенів спорідненості, свояцтва’ тощо. Фразеологічні одиниці цієї групи можуть також означати ‘власне предмет’ (*пастуший ріжок*), ‘абстрактні поняття’ (*дитячий лепет*), мати процесуальну семантику (*за маминою спиною сидіти*).

Фразеологізми з анімалістичним компонентом становлять основу фразеологічних виразів з присвійним прикметниковим компонентом. Загалом ці фразеологізми відзначаються високим ступенем продуктивності. Вони здатні давати образну характеристику людини. Фразеологічні одиниці з прикметниками, похідними від назв таврин, мають негативні конотативні значення. Проаналізований матеріал дає змогу зробити висновок про те, що фразеологічні одиниці на позначення зовнішнього вигляду особи та її психічних якостей характеризуються частим вживанням у текстах художньої літератури та в усному

мовленні (*пацюче рило, мавпяче лице (обличчя), качиний ніс, собача вірність (відданість)*). Крім того, виявлено багато народних назв рослин, що вживаються як стійкі усталені звороти з анімалістичним присвійноприкметниковим компонентом (*заячий салат, котяча м'ята, вовчі ягоди*).

Поняття фразеологізмів як вторинних надслівних номінацій реалій, яким властиві такі загальномовні ознаки, як нарізнооформленість, відтворюваність, стабільність компонентного складу може бути уточнено також і специфічними ознаками, властивими для тієї чи тієї тематичної групи на основі виявлення особливостей експресивно-емоційного характеру фразеологічної семантики.

Фразеологізми з присвійним компонентом – це вторинні емоційно-експресивні та змістові нашарування на їх власне значення. Вони можуть мати оцінний характер, відображаючи при цьому панівну суспільну оцінку певних ознак людей. Визначальну роль у формуванні конотативних значень відіграє переосмислення присвійних прикметників на основі метафори, метонімії, порівняння. Присвійні прикметинки у складі фразеологізмів набувають негативних, позитивних або нейтральних конотацій. Соціально-оцінні конотативні значення частіше мають негативне забарвлення, рідше позитивне. Це зумовлене тим, що народна уява жвавіше реагує на негативні риси людей, ніж позитивні. Серед негативних конотацій "популярними" є 'ледача, лінива людина', 'брехлива людина', 'жорстока, підступна, небезпечна людина', 'хитра, лукава людина'. Як позитивні представлені такі конотативні значення – 'сміливий, хоробрий, відважний чоловік', 'вірна, незрадлива жінка'.

Фразеологізація присвійних прикметників зумовлює лексичну варіативність у складі фразеологічних одиниць. Варіюванню підлягають переважно іменники, що узгоджуються з присвійними прикметниками (*Авгієві стайні (конюшні), Каїнова печать (тавро), левина грива (шевелюра)*), рідше присвійноприкметниковий компонент (*у чортового (бісового) батька*).

Результати багатоаспектного аналізу фактичного матеріалу дають уявлення про особливості фразеологізації як процесу формування і закріплення фразеологізмів і специфіку досліджуваного корпусу одиниць на тлі інших.

Здійснений аналіз фразеологізмів з посесивним компонентом може бути доповнений на матеріалі інших тематичних груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авалиани Ю.Ю. Межязыковые семантические эквиваленты в разносистемных языках (К проблеме универсалий) / Ю.Ю. Авалиани // Вопросы общей и дагестанской фразеологии. – Махачкала, 1984. – С. 5-11.

2. Авксентьєв Л.Г. Сучасна українська мова : Фразеологія / Л.Г. Авксентьєв. – 2-е вид., доп. і перероб. – Харків : Вища школа, 1988. – 134 с.

3. Алексеенко М. Еще раз о нерешенных проблемах фразеологии / М. Алексеенко // Slavica stetinensia. – Szczecin, 1999. – № 8. – S. 83-103.

4. Алефиренко Н.Ф. Имена собственные в составе фразеологических оборотов русского и украинского языков / Н.Ф. Алефиренко // Шоста республіканська ономастична конференція : тези доп. і повідомл. – Т. II. – Одеса, 1990. – С. 5-7.

5. Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры / Н.Ф. Алефиренко. – М. : Academia, 2002. – 394 с.

6. Алефиренко Н.Ф. Фразеологическое значение в системе семантических единиц других уровней языка / Н.Ф. Алефиренко // Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях. – Кишинев : “Штиинца”, 1982. – С. 176-180.

7. Алефиренко Н.Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм : монография / Н.Ф. Алефиренко. – М. : Элпис, 2008. – 271 с.

8. Алефіренко М.Ф. До питання про структуру компаративних фразеологізмів української мови / М.Ф. Алефіренко // Питання словотвору і граматичної структури української мови : зб. наук. ст. – Дніпропетровськ, 1976. – С. 43-52.

9. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології / М.Ф. Алефіренко. – Харків : Вид-во при Харк. держ. ун-ті, 1987. – 137 с.

10. Антомонов А.Ю. Исследование структурной организации лексико-семантического поля : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.19 – общее языкознание / А.Ю. Антомонов. – К., 1987. – 16 с.

11. Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц (На материале фразеологических единиц, семантически ориентированых на человека в англ. и русс. языках) / Е.Ф. Арсентьева. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1989. – 128 с.

12. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс / Н.Д. Арутюнова // Теория метафоры : сборник. – М. : Прогресс, 1990. – С. 5-32.

13. Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке / В.Л. Архангельский. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1964. – 315 с.

14. Архангельська А.М. Проблеми лексичної та фразеологічної семантики / А.М. Архангельська. – Рівне : Наук. вид. центр “Перспектива”, 2005. – 164 с.

15. Астафьева Н.И. К вопросу о структурно-семантических изменениях фразеологических единиц / Н.И. Астафьева // Вопросы семантики фразеологических единиц (на материале русского языка). – Ч.1. – Новгород, 1971. – С. 175–184.

16. Бабич Н.Д. Имена собственные как компоненты народных фразеологизмов / Н.Д. Бабич // Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу (Тезы докладов). – Л. : ЛГУ, 1972. – С. 194-198.

17. Бабич Н. "Сила божа" в народній фразеології / Н. Бабич // Урок української. – 2002. – № 2. – С. 28-29.

18. Бабич Н.Д. Фразеологія української мови : [навч. посібн.] : у 2 ч. / Н.Д. Бабич. – Чернівці : Чернів. держ. ун-т, 1971. – Ч. 2. – 91 с.

19. Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники / А.М. Бабкин. – Л. : Наука, 1970. – 264 с.

20. Багмут І.В. Лексико-семантичне поле звуконайменувань у сучасній українській літературній мові (склад, структура, парадигматика) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / І.В. Багмут. – К., 2007. – 22 с.

21. Балабан О.О. Метафора як семантична універсалія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.15 – загальне мовознавство / О.О. Балабан. – Донецьк, 2006. – 20 с.

22. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли ; [пер. с фр. К.А. Долинина]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с.

23. Балясников А.В. К изучению диалектной фразеологии методом семантических полей / А.В. Балясников // Вопросы фразеологии. – Самарканд, 1977. – Вып. XI. – С. 81-85.

24. Баран Я.А. Фразеологія у системі мови / Я.А. Баран. – Івано-Франківськ : "Лілея –НВ", 1997. – 175 с.

25. Баранник Д.Х. Фразеологія в усному монологічному мовленні / Д.Х. Баранник // Питання мовної культури. – К. : Наукова думка, 1968. – Вип. 2. – С. 34-38.

26. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови / С.П. Бевзенко. – Ужгород, 1960. – 416 с.

27. Бешкарева О. Особливості прагматичного компонента лексичного значення в структурі особового імені / О. Бешкарева // Вісник Львівського університету. – Серія філологічна. – Вип. 29. – Львів, 2000. – С. 124-129.

28. Бєліцька Є.М. Конотомізація онімів як лексико-семантичний процес : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 – загальне мовознавство / Є.М. Бєліцька. – Донецьк, 2000. – 23 с.

29. Білоноженко В.М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк. – К. : Наукова думка, 1989. – 154 с.

30. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк. – К. : Наукова думка, 1989. – 153 с.

31. Блэк М. Метафора / М. Блэк // Теория метафоры : сборник. – М. : Прогресс, 1990. – С. 153-172.

32. Богуцкая А.И. Наименования фауны в лексико-фразеологических единицах украинского языка (названия птиц) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 – языки народов СССР (украинский язык) / А.И. Богуцкая. – Ужгород, 1985. – 25 с.

33. Бойко В.Н. Фразеологические единицы с анималистическим компонентом в современном украинском литературном языке : дис… кандидата филол. наук : 10.02.02 – языки народов СССР (украинский язык) / Виктория Николаевна Бойко / Киевский пед. инс-т им. А.М. Горького. – К., 1989. – 243 с.

34. Бойко О.М. Конотативні особові імена у складі фразеологізмів народнорозмовного походження / О.М. Бойко, В.Д. Познанська // Українська мова. Теорія і практика : темат. зб. наук. праць. – К. : ІЄДО, 1993. – С. 98-106.

35. Болдырева Л.М. Стилистические потенции фразеологических единиц в области юмора, иронии и сатиры / Л.М. Болдырева // Сб. науч. трудов Москов. пед. ин-та иност. яз. им. Мориса Тореза // Вопросы лексикологии германских языков. – М., 1979. – Вып. – С. 48-62.

36. Бочарова І.В. Лексико-семантичні та граматичні параметри назв релігійних свят у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / І.В. Бочарова. – К., 1999. – 17 с.

37. Боярова Л.Г. Синонимия глагольных фразеологических единиц современного украинского литературного языка : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 – языки народов СССР (украинский язык) / Л.Г. Боярова. – К., 1981. – 24 с.

38. Брагина Н.Г. Фрагмент лингвокультурологического лексикона (базовые понятия) / Н.Г. Брагина // Фразеология в контексте культуры / Отв. ред. В.Н. Телия. – М. : Языки рус. культуры, 1999. – С. 131-138.

39. Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка / Л.А. Булаховский. – 5-е изд. – К. : Радянська школа, 1952. – Т.1. – 446 с.

40. Бурдіна Г. Вплив Біблії та конфесійного стилю на збагачення української лексики й фразеології / Г. Бурдіна // Християнство й українська мова : матеріали

наукової конференції, Київ, 5-6 жовтня 2000 року. – Львів : Видавництво Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 258-265.

41. Буслаев И.Ф. Историческая грамматика русского языка / И.Ф. Буслаев. – М. : Гос. уч.-пед. изд-во Мин. просвещ. РСФСР, 1959. – 623 с.

42. Буслаев Ф.И. О преподавании отечественного языка / Ф.И. Буслаев. – 2-е изд. – М., 1867.

43. Вакуров В.Н. Фразеологические средства и речевые штампы / В.Н. Вакуров. – М., 1958. – 48 с.

44. Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И. Современный русский язык : [учебник] / Н.С. Валгина, Д.Э. Розенталь, М.И. Фомина / Под. ред. Н.С. Валгиной. – 6-е изд., перераб. и доп. – М. : Логос, 2002. – 528 с.

45. Васильев Л.М. Теория семантических полей / Л.М. Васильев // Вопросы языкознания. – 1971. – № 5. – С.105-113.

46. Васильев Л.М. Типы значений и их структурных компонентов / Л.М. Васильев // Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях. – Кишинев, 1982. – С. 74-81.

47. Васильченко В. Українська фразеологія : [навч. посібн.] / В. Васильченко. – К. : Знання, 2000. – 96 с.

48. Введенская Л.А. От названий к именам / Л.А. Введенская, Н.П. Колесников. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. – 544 с.

49. Вербицька О.А. Ономасіологічні функції синестезичної метафори в українській мові : (на матеріалі прикметників відчуття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 – / О.А. Вербицька / Харківс. держ. пед. ін.-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 1993. – 24 с.

50. Виноградов В.В. Из истории русской лексики и фразеологии / В.В. Виноградов // Доклады и сообщения Института языкознания. – 1954. – Вып. VI. – С. 14-19.

51. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В.В. Виноградов. – 3-е идз., испр. – М. : Высшая школа, 1986. – 640 с.

52. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / Іван Романович Вихованець. – К. : 1988. – 208 с.

53. Вільчинська Т.П. Семантико-словотвірна характеристика оцінних назв осіб в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / Т.П. Вільчинська. – Львів, 1996. – 16 с.

54. Вовк В.Н. Языковая метафора в художественной речи (Природа вторичной номинации) / В.Н. Вовк. – К. : Наукова думка, 1986. – 144 с.

55. Войтик Л.С. К вопросу о смысловой структуре слова : (На материале лексико-семантической группы найменований животных) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 – общее языкознание / Л.С. Войтик. – Алма-Ата, 1975. – 39 с.

56. Вудвуд І. Статус біблійних фразеологізмів у структурі фразеологічних одиниць / І. Вудвуд // Мовознавчі дослідження : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонДУ, 2000. – С. 62-67.

57. Гаврин С.Г. Фразеология современного русского языка : (В аспекте теории отражения) : [учеб. пособие по спецкурсу для филологов] / С.Г. Гаврин / Пермс. гос. пед. ин-т. – Пермь, 1974. – 269 с.

58. Гамали О.И. Семантическая структура соотносительных фразеологических единиц русского и украинского языков (на материале фразеологизмов модели “прилагательное + существительное”) : дис. … кандидата филол. наук : 10.02.01; 10.02.02 / О.И. Гамали / ДГУ им. 300-летия воссоединения Украины с Россией. – Днепропетровск, 1990. – 185 с.

59. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів / Д.І. Ганич, І.С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.

60. Гвоздарев Ю.А. Образование и функционирование фразеологических едини : сб. статей / Ю.А. Гвоздарев. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1981. – 156 с.

61. Гвоздарев Ю.А. О семантической классификации фразеологических единиц русского языка / Ю.А. Гвоздарев // Вопросы семантики фразеологических единиц. – Новгород, 1971. – Ч. 1. – С. 12-20.

62.Гвоздарев Ю.А. Основы русского фразообразования / Ю.А. Гвоздарев. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1977. – 184 с.

63.Герасимчук В. Власні імена в українських фразеологізмах / В. Герасимчук // Дивослово. – 2005. – № 4. – С. 43-47.

64.Грибан Л.П. До питання про конототивний аспект фразеологічного значення / Л.П. Грибан // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія “Філологія”. – Вип. 5. Проблеми семантики слова, речення та тексту. – К. : КДЛУ, 1997. – С. 51-59.

65.Грибова Н.И. О роли лексико-семантической группы в процессе фразеобразования / Н.И. Грибова // Вопросы функционирования системы языка : (Грамматика, лексикология, стилистика и фонетика герм. и роман. яз.) : сб. науч. ст. – Минск, 1981. – С. 9-15.

66.Григораш А.М. К проблеме фразеологического контекста / А.М. Григораш // Наука і сучасність : зб. наук. праць. – Вип. 2. – Ч. 2. – К. : НПУ, 1999. – С. 180-189.

67.Григораш А.М. Функціонування фразеології біблійного походження у сучасній пресі України 90-х років / А.М. Григораш // Наука і сучасність : зб. наук. праць. – Ч.1. – К. : НПУ, 1999. – С. 166 -173.

68.Грищенко А.П. Прикметник в українській мові / Арнольд Панасович Грищенко. – К., 1978.

69.Гуйванюк Н.В. Засоби вираження присвійності в українській мові / Н.В. Гуйванюк. – Чернівці, 1975.

70.Гуйванюк Н.В. Средства выражения притяжательности в украинском литературном языке (на материале произведений писателей XIX – XX вв.) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02 – языки народов СССР (украинский язык) / Н.В. Гуйванюк. – Ужгород, 1977. – 24 с.

71.Гульцева Г. Класифікація фразеологічних одиниць за семантичним аспектом : научное издание / Г. Гульцева // Мова і культура : Серія "Філологія" / Ін-т міжнар. відносин Київського ун-ту ім. Т. Шевченка, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні, Фонд культури і мистецтв "Парад Планет". – Наук. вид. – К. :

Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2000. – Язык и культура. – Вип. 1. – Т. 4 : А – К. : Мова і художня творчість. – С. 125-129.

72. Гусев С.С. Наука и метафора / С.С. Гусев. – Л., 1984. – 152 с.

73. Гюлумянц К.М. Образное употребление названий животных в сравнениях и метафорах : (на материале рус. и польск. яз.) / К.М. Гюлумянц // Вопросы фразеологии. – Самарканд, 1971. – Вып. 217. – С. 109-119.

74. Давиденко Л.Б. Синтаксичні функції і структурно-семантичні модифікації фразеологічних одиниць : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / Л.Б. Давиденко. – К., 1992. – 23 с.

75. Дашевская В.Л. К вопросу о статусе фразеосемантического поля (На материале современного английского языка) / В.Л. Дашевская // Лингвистика и методика в высшей школе. – М., 1977. – Вып. 7. – С. 143-152.

76. Демский М.Т. Украинская фраземика : (Деривационная база, семантико-грамматические особенности) : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.02 – языки народов СССР (украинский язык) / М.Т. Демский. – Ужгород, 1985. – 47 с.

77. Демський М.Т. Українські фраземи й особливості їх творення / М.Т. Демський. – Львів – Краків – Париж : Просвіта, 1994. – 62 с.

78. Дем’яненко Н.Б. Польські фразеологічні одиниці на позначення ментальних властивостей людини : структурно-семантична та формально-граматична характеристика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.03 – слов’янські мови / Н.Б. Дем’яненко. – К., 2003. – 23 с.

79. Добровольский Д.О. Национально-культурная специфика во фразеологии / Д.О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1997. – № 6. – С. 37-43.

80. Дубровина К.Н. Особенности библейской фразеологии в русском языке / К.Н. Дубровина // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 91-98.

81. Дубровська І.Б. Біблійно-християнська метафора в німецькій мові : номінативний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 – германські мови / І. Б. Дубровська. – К., 2001. – 20 с.

82. Дудик П.С. Про синтаксичну структуру фразеологізмів розмовної української мови / П.С. Дудик // Питання фразеології східнослов'янських мов : тези Респ. наук. конф. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 32-35.

83. Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського літературного мовлення / П.С. Дудик. – К. : Наукова думка, 1973. – 288 с.

84. Дузян Т.Г. Роль компонента у формуванні фразеологічного значення усталених словосполучень (на матеріалі фразеологічних одиниць з анімальним компонентом в сучасній англійській мові) : сборник / Т.Г. Дузян // Наука і сучасність. Серія : Педагогіка. Філологія : зб. наук. праць / НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К. : Логос, 2001. – Т. 28. – С. 139-145.

85. Дядечко Л.П. Крилаті слова в російській мові : системно-функціональний та лексикографічний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.02 – російська мова / Л.П. Дядечко. – К., 2003. – 34 с.

86. Эмирова А.М. К теоретическим основам фразеологический идеографии / А.М. Эмирова // Вопросы фразеологии. – Самарканд, 1979. – Вып. XIV. – С. 50–61.

87. Эмирова А.М. Некоторые актуальные вопросы современной русской фразеологии (Опыт семантического анализа фразеологических единиц) : [учебное пособие по спецкурсу для филологов] / А.М. Эмирова. – Самарканд, 1972. – 97 с.

88. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте / А.М. Эмирова // Ташкент : ФАН, 1988. – 91 с.

89. Эмирова А.М. Структура и семантика фразеологического поля эмоций / А.М. Эмирова // Вопросы общего языкознания и структурно-типологического исследования языков : труды / Самарканд. ун-т. – Самарканд, 1978. – Вып. 349. – С. 46-52.

90. Єщенко Т.А. Метафора в українській поезії 90-х років XX століття : дис… кандидата філол. наук : 10.02.01 – українська мова / Т.А. Єщенко / Донецький національний університет. – Донецьк, 2001. – 337 с.

91. Жгенти М.В. Семантическое поле как принцип исследования словесных значений : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 – общее языкознание / М.В. Жгенти. – Тбилиси, 1983. – 26 с.

92. Жуков В.П. Об устойчивости и вариантности фразеологизмов на семантическом уровне / В.П. Жуков // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. – Тула : Тульс. гос. пед. ин-т им. Л.Н. Толстого, 1972. – Вып. 2. – С. 121-126.

93. Жуков В.П. Русская фразеология : [учеб. пос. для студ. филол. спец. вузов] / В.П. Жуков. – М. : Высшая школа, 1986. – 310 с.

94. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов : [учеб. пос. для студ. пед. ин-тов спец. “Русский язык и литература”] / В.П. Жуков. – М. : Просвещение, 1978. – 160 с.

95. Забуранна О.В. Антропоцентризм у сфері фразеологічного значення (на матеріалі перської та української мов) / О.В. Забуранна // Мовознавство. – 2003. – № 1. – С. 55-59.

96. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія / А.П. Загнітко. – Донецьк, 1996. – 437 с.

97. Зайченко Н.Ф. Лексико-семантическая группа “наименования животных” и ее фразеобразовательные возможности в современном русском языке : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 – языки народов СССР (русский язык) / Н.Ф. Зайченко. – К., 1983. – 23 с.

98. Зорівчак Р.П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія / Р.П. Зорівчак. – Львів : Вища школа, 1983. – 176 с.

99. Зубець Н.А. Мінімальні ідіоми в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / Н.А. Зубець. – Дніпропетровськ, 1997. – 20 с.

100.Иванюк Б.П. Метафора и метафорическое произведение (структурно-типологический, историко-типологический и прагматический аспекты исследования) / Б.П. Иванюк. – Черновцы : Рута, 1998. – 252 с.

101.Іващенко О. Нові конотативні значення в семантиці відносних прикметників релігійного характеру / О. Іващенко // Християнство й українська мова : матеріали наук. конф., Київ, 5-6 жовтня 2000 року. – Львів : Видавництво Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 219-227.

102.Івченко А. Засади етимологічного аналізу української народної фразеології / А. Івченко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Т. 7. – Харків, 1998. – С. 105-122.

103.Івченко А. Історія та етимологія української фразеології : Бібліографічний покажчик (1864 – 1998) / А. Івченко / Харківське історико-філологічне товариство. – Харків, 1998. – 160 с.

104.Івченко А.О. Українська народна фразеологія : ономасіологія, ареали, етимологія / А.О. Івченко. – Харків : Фоліо, 1999. – 304 с.

105.Історична граматика української мови / [М.А. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С.П. Самійленко, І.І. Слинько]. – К. : Вища школа, 1980. – 320 с.

106.Історія української мови : Лексика і фразеологія. – К. : Наукова думка, 1983. – 743 с.

107.Історія української мови : Морфологія. – К. : Наукова думка, 1978.

108.Калабуха О. Структурні особливості фразеологізмів з анімалістичним компонентом / О. Калабуха // Східнослов'янська філологія : Здобутки та перспективи : зб. матеріалів Всеукр. студ. наук. конф. – Кривий Ріг, 2001. – С. 144-146.

109.Калашник В.С. Фразотворення в українській мові / В.С. Калашник. – Харків : Вища школа, 1985. – 177 с.

110.Касприш З. Сакральна лексика в курсі української мови для іноземців / З. Касприш, Л. Федаш // Християнство й українська мова : мат. наук. конф., Київ, 5-6 жовтня 2000 року. – Львів : Видавництво Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 190-193.

111.Кассирер Э. Сила метафоры / Э. Кассирер // Теория метафоры : сборник. – М. : Прогресс, 1990. – С. 33-43.

112.Кірілкова Н.В. Народні вірування в українській фразеології та пареміях / Н.В. Кірілкова // Актуальні проблеми сучасної філології : Мовознавчі студії : зб. наук. праць : наук. записки. – Вип. 7. – Рівне : Рівненський держ. гум. ун-т, 1999. – С. 106-110.

113.Клепикова Г.П. Значение славянских онитологических названий / Г.П. Клепикова // Проблемы индоевропейского языкознания. – М., 1964. – С. 106–114.

114.Ковтун Л.С. К истории русской идиоматики (геркулесовы столпы, колосс родосский) / Л.С. Ковтун // Вопросы теории и истории языка. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1969. – С. 179-188.

115.Кожин А.Н. О фразеологизации пословично-поговорочных речений / А.Н. Кожин // Питання фразеології східнослов'янських мов : тези Респ. наук. конф. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 5-8.

116.Колесник Н.С. Особові імена – об'єкт дослідження фольклорної антропоніміки (теоретичні проблеми) / Н.С. Колесник // Slavica та Baltica в ономастиці України. – К., 1999. – С. 124-129.

117.Колесник Н.С. Фольклорна ономастика як окремий від ономастики художньої літератури напрям досліджень / Н.С. Колесник // Українська ономастика : мат. наук. семінару, присвяченого 90-річчю К.К. Цілуйка. – К., 1998. – С. 98-103.

118.Коломиец Н.Ф. Лексико-фразеологическая синонимика украинского языка : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.02 – языки народов СССР (украинский язык) / Н.Ф. Коломиец. – Днепропетровск, 1975. – 34 с.

119.Коломиец Л.И. О фразеологических сочетаниях языка украинских актов XIV – XVI веков / Л.И. Коломиец // Начальный этап формирования русского национального языка. – Л., 1961.

120.Коломієць М.П. Фразеологічні синоніми / М.П. Коломієць. – Дніпропетровськ, 1989. – 68 с.

121.Кондратьева Т.Н. История фразеологизмов с собственными именами / Т.Н. Кондратьева // Фразеология и синтаксис. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1982. – С. 46-89.

122.Кондратьева Т.Н. Собственные имена в пословицах, поговорках и загадках русского народа / Т.Н. Кондратьева // Вопросы грамматики и лексикологии русского языка. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1964. – С. 98-188.

123.Кононенко В.І. Процеси розвитку російської і української фразеології / В.І. Кононенко // Мовознавство. – 1989. – № 5. – С. 34-43.

124.Кононенко В.І. Українська народна фраземіка : трансформація образу / В.І. Кононенко // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 21-27.

125.Конопленко Е.Г. Структурно-граматична фразеологізація адвербіальних фразеологічних одиниць сучасної української мови / Е.Г. Конопленко // Структура і семантика мовних одиниць. – К., 1985. – С. 149-152.

126.Конюшкевич М. Компаративно-ассоциативное поле как единица сопоставительного анализа / М. Конюшкевич // Антропоцентричний підхід у дослідженні мови. – Ніжин – Гродна, 1998. – С. 55-59.

127.Копыленко М.М. Очерки по общей фразеологии : (фразеосочетания в система языка) / М.М. Копыленко, З.Д. Попова. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. – 191 с.

128.Корнилова Л.А. Зоосемизмы в устойчивых сравнениях украинского и русского языков / Л.А. Корнилова // Культура мовлення у процесі навчання (теорія і практика). – Вип. 1 : зб. наук. робіт. – К., 1998. – С. 80-85.

129.Кохан Ю.І. Фраземіка в системі ідіостилю письменника (на матеріалі художньої прози Олеся Гончара і Павла Загребельного) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / Ю.І. Кохан / Харківс. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2003. – 19 с.

130.Кравець Л.В. Семантико-граматична структура метафори (на матеріалі поетичних творів М. Зерова) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол.

наук : спец. 10.02.01 – українська мова / Лариса Вікторівна Кравець. – К., 1997. – 18 с.

131.Кравцова С.И. Фразеологические единицы со значением количества в русском языке (В сопоставлении с украинским) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 – украинский язык; 10.02.03 – славянские языки / С.И. Кравцова. – Ростов-на-Дону, 1981. – 26 с.

132.Кравчук А.М. Польська фразеологія з ономастичним компонентом : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.03 – слов'янські мови / А.М. Кравчук. – К., 1999. – 19 с.

133.Кудина Е.Ф. Фразеологические единицы с компонентом "имя собственное" современных немецкого и украинского языков : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук. – К., 1982. – 21 с.

134.Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка / А.В. Кунин. – М. : Высшая школа, 1986. – 336 с.

135.Кунин А.В. Основные понятия английской фразеологии как лингвистической дисциплины и издание англо-русского фразеологического словаря : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра филол. наук. – М., 1964. – 48 с.

136.Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А. Булаховського. – Т. 1. – К. : Радянська школа, 1951. – 406 с.

137.Куцик О.А. Слова із символічним значенням в основі українських і російських фразем / О.А. Куцик // Матеріали Всеукр. наук. конф. "Проблеми зіставної семантики". – К. : КДПУ, 1995. – С. 112–113.

138.Ларин Б.А. Очерки по фразеологии / Б.А. Ларин // Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1956. – С. 200–224.

139.Ларин Б.А. Очерки по фразеологии (о систематизации и методах исследования фразеологических материалов) / Б.А. Ларин // История русского языка и общее языкознание. – М. : Просвещение, 1977. – С. 125-149.

140.Лебединская В.А. Процессуальные фразеологизмы современного русского языка : [учеб. пособие по спецкурсу] / В.А. Лебединская. – Челябинск : Изд-во Челябинского пед. ин-та, 1987. – 82 с.

141.Левченко О.П. Безеквівалентна українська та російська фразеологія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова; 10.02.02 – російська мова / О.П. Левченко / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1995. – 23 с.

142.Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / М.В. Леонова. – К. : Вища школа, 1983. – 264 с.

143.Лесів М. Назви великих християнських празників в українській мові та християнській традиційній культурі / М. Лесів // Християнство й українська мова : мат. наук. конф., Київ, 5-6 жовтня 2000 року. – Львів : Видавництво Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 50-57.

144.Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

145.Лисиченко Л.А. Сопоставительное исследование русской и украинской фразеологии / Л.А. Лисиченко, Г.В. Павловская // Сопоставительное исследование русского и украинского языков. – К. : Наукова думка, 1975. – С. 141-154.

146.Личук М.І. Ступені фразеологізації речень / М.І. Личук, В.Д. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2001. – 136 с.

147.Ляшенко Н.С. Внутрішня форма фразеологічних одиниць: онтологічний культурологічний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.02 – російська мова; 10.02.01 – українська мова / Н.С. Ляшенко. – К., 1997. – 24 с.

148.Майборода О.А. Українська фразеологія як джерело народознавства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / О.А. Майборода. – Харків, 2002. – 18 с.

149.Мальчукова И. Фразеологизмы со значением качественной характеристики в русской и украинской фразеологии / И. Мальчукова

// Східнослов'янська філологія : здобутки та перспективи : зб. матеріалів Всеукр. студ. наук. конф. – Кривий Ріг, 2001. – С. 146-149.

150.Манушкина Г.П. Фразеологические единицы с компонентом – “имя собственное” в современном анлийском языке : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 – германские языки / Г.П. Манушкина. – М., 1973. – 27 с.

151.Маркелова Т. В. Метафорическая ценность фразеологизмов с опорным компонентом зоонимом или фитонимом / Т.В. Маркелова, О.Г. Хабарова // Филологические науки. – 2005. – № 5. – С. 17-27 .

152.Медведєв Ф.П. Українська фразеологія : Чому ми так говоримо / Ф.П. Медведєв. – Харків : Вища школа, 1982. – 231 с.

153.Мелерович А.М. К вопросу о типологии внутренних форм фразеологических единиц современного русского языка / А.М. Мелерович // Активные процессы в области русской фразеологии. – Иваново, 1980. – С. 13–36.

154.Мелерович А.М. О принципах семантического анализа фразеологических единиц / А.М. Мелерович // Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях. – Кишинев : “Штиинца”, 1982. – С. 180-184.

155.Мельник Л.В. Культурно-національна конотація українських фразеологізмів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / Л.В. Мельник. – Донецьк, 2001. – 18 с.

156.Мельничук О.С. Історія вживання давального безприйменникового відміна в українській мові / О.С. Мельничук // Дослідження з синтаксису української мови. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958.

157.Мечковская Н.Б. Язык и религия / Н.Б. Мечковская. – М. : Агентство “ФАИР”, 1998. – 352 с.

158.Мигирина Н.И. Внутренняя форма как важный узел системных связей в языке / Н.И. Мигирина. – Кишинев : Штиинца, 1977. – 120 с.

159.Мінчак Г.Б. Конотативно-ідеологічний потенціал фразеологіч-них одиниць в тексті / Г.Б. Мінчан // Наука і сучасність : зб. наук. праць. – Т. 25. – К. : НПУ, 2001. – С. 245-252.

160.Міфи України. За книгою Георгія Булашева “Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях” / [пер. Ю. Буряка]. – К. : Довіра, 2003. – 383 с.

161. Мішеніна Т.М. Структурно-семантичні особливості синтаксичних конструкцій посесивності в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / Т.М. Мішеніна. – К., 2005. – 20 с.

162.Мокиенко В.М. В глубь поговорки / В.М. Мокиенко. – К. : Радянська школа, 1989. – 221 с.

163. Мокиенко В.М. Образы русской речи: Историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии / В.М. Мокиенко. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. – 278 с.

164.Мокиенко В.М. О собственном имени в составе фразеологии / В.М. Мокиенко // Перспективы развития славянской ономастики. – М. : Наука, 1980. – С. 57-67.

165.Мокиенко В.М. О тематико-идеографической классификации фазеологизмов / В.М. Мокиенко // Словари и лингвострановедение. – М., 1982. – С. 109-122.

166.Мокиенко В.М. Славянская фразеология : [учеб. пособие для студ. филол. спец. ун-тов] / В.М. Мокиенко. – М. : Высшая школа, 1980. – 207 с.

167.Мокієнко В.М. Лексичне і фразеологічне значення / В.М. Мокієнко // Мовознавство. – 1988. – № 4. – С. 10-21.

168. Мокієнко В.М. Українська етнофразеологія у загальнослов’янському висвітленні / В.М. Мокієнко // Мовознавство : доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. україністів / відп. ред. В. Німчук. – К. : Пульсари, 2002. – С. 379–385.

169.Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка / А.И. Молотков. – Л. : Наука, 1977. – 281 с.

170.Моран Л.Г.А. Лексико-семантическое поле в системе его денотативных и оценочных значений : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 – общее языкознание / Л.Г.А. Моран. – Минск, 1989. – 17 с.

171.Мордвилко А.П. Очерки по русской фразеологии (именные и глагольные фразеологические обороты) / А.П. Мордвилко. – М. : Просвещение, 1964. – 132 с.

172.Мороз О.А. Фразеологічні одиниці з компонентом “власне ім’я” в сучасній українській мові : структурно-семантичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / О.А. Мороз. – Донецьк, 2002. – 19 с.

173.Мороз О.А. Фразеологічні одиниці з компонентом “власне ім’я” в сучасній українській мові : структурно-семантичний аспект : дис. … кандидата філол. наук : 10.02.01 – українська мова / О.А. Мороз / Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2002. – 288 с.

174.Москаленко Л. Від назв тварин до назв рослин / Л. Москаленко // Урок української. – 2000. – № 8. – С. 24-25.

175.Москаленко Н.А. Фразеологізми з антропонімами в українській мові / Н.А. Москаленко // Питання сучасної ономастики : матер. IV Респ. ономастичної конф. (Одеса, 1-4 жовтня 1969 р.). – К. : Наукова думка, 1976. – С. 166-170.

176.Муница С.Н. Адъективные компаративные фразеологические единицы в немецком и украинском языках : дис. … кандидата филол. наук : 10.02.04 / С.Н. Муница / КГУ им. Т.Г. Шевченка. – К., 1975. – 192 с.

177.Назаренко О.В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / О.В. Назаренко / Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2001. – 18 с.

178.Найда А.М. Стійкі народні порівняння як об’єкт фразеології (семантичний і структурний аспекти) : дис. … кандидата філол. наук : 10.02.01 / Алла Миколаївна Найда / Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2002. – 208 с.

179.Намакштанська І. Світ тварин у світі фразеології / І. Намакштанська, О. Романова // Урок української. – 2000. – № 8. – С. 22-23.

180.Неруш Г.І. Зіставний аналіз чесько-української анімалістичної фразеології / Г.І. Неруш // Зіставне дослідження української, чеської та російської мов. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 152-181.

181.Никитин В.М. Проблема классификации фразеологизмов и их относительная устойчивость и варьирование / В.М. Никитин // Проблемы устойчивости и вариативности фразеологических единиц. – Тула, 1968. – С. 61–74.

182.Осадца М. Граматика руского языка / М. Осадца. – 2-е поправл. изд. – Львов : Печ. Ин-та Ставропиг, 1964. – 256 с.

183.Отин Е.С. Материалы к словарю собственных имен, употребляемых в переносном значении / Е.С. Отин // Вопросы ономастики : Собственные имена в системе языка / Редкол. : А.К. Матвеев отв. ред. [и др.] – Свердловск, 1980. – С. 3-13.

184.Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры / Х. Ортега-и-Гассет // Теория метафоры : сборник. – М. : Прогресс, 1990. – С. 68-81.

185.Павлюк Н.В. Власні назви міфологічного і біблійного походження та їх роль у поетонімогенезі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 – загальне мовознавство / Н.В. Павлюк. – Донецьк, 2006. – 18 с.

186.Пасік Н.М. Власні назви в українській фразеології та пареміології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / Н.М. Пасік. – Ніжин, 2000. – 20 с.

187.Пасік Н.М. Власні назви в українській фразеології та пареміології : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Н.М. Пасік / Ніжинський держ. пед. ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин, 2000. – 202 с.

188.Пастушенко Л.П. Английские фразеологические единицы в составе фразео-тематического поля (На материале фразео-тематического поля маринизмов) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 – германские языки / Л.П. Пастушенко. – К., 1982. – 19 с.

189.Петрова Н.Д. Зоосемічні фразеологічні одиниці в оцінних структурах / Н.Д. Петрова // Мовознавство. – 1983. – № 4. – С. 42-45.

190.Петрова Н.Д. Фразео-тематическое поле зоосемизмов в современном английском языке : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 – германские языки / Н.Д. Петрова. – К., 1983. – 22 с.

191.Піскар М. Фразеологічні одиниці у функції головних членів двоскладного речення / М. Піскар // Східнослов'янська філологія : здобутки та перспективи : зб. матеріалів Всеукр. студ. наук. конф. – Кривий Ріг, 2001. – С. 160-163.

192.Познанська В.Д. Антропоніми як компоненти фразеологічних одиниць сучасної української мови / В.Д. Познанська // Значение языковых единиц в сравнительном и типологическом аспектах : сб. науч. тр. – Донецк : ДонГУ, 1995. – С. 151-157.

193.Покровская Э.Н. Особенности семантики фразеологических единиц (На материале одной фразео-семантической группы) / Э.Н. Покровская // Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях. – Кишинев : “Штиинца”, 1982. – С. 184-187.

194.Покровская Э.Н. Фразеологические единицы со значением психического состояния человека в русском языке : (В сопоставлении с украинским) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / Э.Н. Покровская. – К., 1977. – 21 с.

195.Поливанов Е.Д. Введение в языкознание для восточноведных вузов / Е.Д. Поливанов. – Л., 1928. – 220 с.

196.Політило В. Роль лексики і фразеології біблійного походження в ораторському мовленні / В. Політило // Християнство й українська мова : мат. наук. конф., Київ, 5-6 жовтня 2000 року. – Львів : Видавництво Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 27-33.

197.Поміркована Н.І. Стійкі порівняння та співвідносні метафори з зоокомпонентами : (на матеріалі фразеологізмів української та французької мов) /

Н.І. Поміркована // Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія "Філологія" : научное издание. – Київ, 2000. – Т. 3. – № 2. – С. 187-194.

198.Пономаренко А.Ю. Фразеологічні одиниці з демінутивним та аугментативним компонентом у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / А.Ю. Пономаренко. – Ніжин, 2003. – 20 с.

199.Попов Р.Н. Методы исследования фразеологического состава языка / Р.Н. Попов. – Курск, 1976. – 76 с.

200.Попов Р.Н. Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов : [учеб. пос. для филол. спец. пед. ин-тов] / Р.Н. Попов. – М. : Высшая школа, 1976. – 199 с.

201.Потебня А.А. Эстетика и поэтика / А.А. Потебня. – М. : Искусство, 1976. – 614 с.

202.Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня. – Т. 4. – Вып. 1. Существительное. Прилагательное. Числительное. Местоимение. Член. Союз. Предлог. – М. : Просвещение, 1985. – 319 с.

203.Потебня А.А. Из записок по теории словесности : Поэзия и проза; Тропы и фигуры; Мышление поэтическое и метафорическое; Приложения / А.А. Потебня. – Харьков : Изд-во М.В. Потебни, 1905. – 652 с.

204.Потебня А.А. Мысль и язык / А.А. Потебня. – Харьков, 1913. – 225 с.

205.Потебня А.А. Мысль и язык / А.А. Потебня // Потебня А.А. Слово и миф. – М. : Правда, 1989. – С. 17–200.

206.Потебня О.О. З лекцій теорії словесності : Байка, прислів’я, приповідка / О.О. Потебня. – Харків : Держвидав України, 1930. – 112 с.

207.Психологія : [підручник для пед. вузів] / За ред. Г.С. Костюка. – К. : Радянська школа, 1968. – 572 с.

208.Разноуровневые характеристики лексических единиц : сб. науч. статей по материалам докладов и сообщений конференции. – Ч.1. Лексика и фразеология. Терминология (Смоленск, 19-20 июля 2001 г.). – Смоленск : СГПУ, 2001. – 214 с.

209.Разумейко М.С. Власні назви у структурі фразеологізмів / М.С. Разумейко, Є.С. Регушевський // IV Республіканська ономастична конференція : тези доповідей і повідомлень. – Одеса, 1990. – Т.2. – С. 101-102.

210.Регушевський Є.С., Регушевська І.А., Усеїнов З.М. Кримськотатарські чоловічі імена та імена по батькові. Кримськотатарський український правописний словник / Є.С. Регушевський, І.А. Регушевська, З.М. Усеїнов. – 2-ге вид., доп. і випр. – Сімферополь : Доля, 2007. – 136 с.

211.Редін П.О. Типи системних зв'язків фразеологічних одиниць у мові / П.О. Редін // Мовознавство. – 1994. – № 4-5. – С. 50-52.

212.Ричардс А.А. Философия риторики / А.А. Ричардс // Теория метафоры : сборник. – М. : Прогресс, 1990. – С. 44-67.

213.Розгон В.В. Синтаксичні функції фразеологічних одиниць у структурі речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / В.В. Розгон. – К., 1999. – 19 с.

214.Ройзензон Л.И. Лекции по общей и русской фразеологии / Л.И. Ройзензон / Самарк. ун-т. – Самарканд, 1975. – 223 с.

215.Ройзензон Л.И. Фразеологизация как лингвистическое явление / Л.И. Ройзензон // Труды Самаркандского университета. Новая серия. – Самарканд, 1961. – Вып. 113. – С. 101-114.

216.Ройзензон Л.И., Абрамец И.В. Совмещенная омонимия в сфере фразеологии / Л.И. Ройзензон, И.В. Абрамец // Вопросы языкознания. – 1969. – № 2. – С. 54-63.

217.Ройзензон Л.И., Авалиани Ю.А. Современные аспекты изучения фразеологии / Л.И. Ройзензон, Ю.А. Авалиани // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. – Вологда, 1967. – С. 68–81.

218.Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира [отв. ред. акад. Б.А. Серебренников]. – М. : Наука, 1988. – 215 с.

219.Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики / В.М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1988. – 240 с.

220.Русская грамматика : в 2-х т. / Редкол. : Н.Ю. Шведова (гл. ред.) [и др]. – М. : Наука, 1980. – Т. 1. / Н.С. Авилова и др. – 783 с.

221.Садова Г.Ю. Семантико-синтаксична організація компаративних паремій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / Г.Ю. Садова. – К., 2006. – 19 с.

222.Сафронова О.В. Біблійні власні назви у складі ад'єктивних компаративних фразеологічних одиниць / О.В. Сафронова // Мовознавство. – 1997. – № 4-5. – С. 52 – 57.

223.Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) : [навч. посібн. для спец. "Українська мова і література", "Мова і література"] / О.О. Селіванова. – К. : Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.

224.Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний і етнокультурний аспекти) / О.О. Селіванова / Черкаськ. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Наукова лінгвістична школа. – К., Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.

225.Скнар В.Ф. Глагольные соматические фразеологизмы современного английского язика : (В сопоставлении с однотипными единицами украинского языка) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 – германские языки / В.Ф. Скнар. – К., 1978. – 25 с.

226.Скрипник Л.Г. Власні імена людей : словник-довідник / Л.Г. Скрипник, Н.П. Дзятківська. – К. : Наукова думка, 1996. – 336 с.

227.Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови / Л.Г. Скрипник. – К. : Наукова думка, 1973. – 280 с.

228.Слинько І.І. Історичний синтаксис української мови / І.І. Слинько. – К. : Вища школа, 1973. – 215 с.

229.Словарь русской фразеологической терминологии / Сост. А.К. Бирих, С.С. Волков, Т.Г. Никитина. – Мюнхен : Verlag Otto Sanger, 1993. – 136 с.

230.Снитко Е.С. Внутренняя форма номинативных единиц / Е.С. Снитко. – Львов : Свит, 1991. – 185 с.

231.Современный русский язык / Под ред. В. Белошапковой. – М. : Высшая школа, 1989. – 800 с.

232.Солодуб Ю.П. Некоторые особенности синтаксического функционирования предикативно-именных фразеологических оборотов со значением качественной оценки лица : (На материале современного русского языка) / Ю.П. Солодуб // Актуальные вопросы грамматики и лексики русского языка : сб. трудов / Моск. пед. ин-т им. В.И. Ленина. – М.,1978. – С. 137-145.

233.Солодуб Ю.П. Роль словесного комплекса-прототипа в реализации коннотативных возможностей фразеологизма / Ю.П. Солодуб // Филологические науки. – 1996. – № 1. – С. 67-79.

234.Сопоставительное исследование русского и украинского языков. Лексика и фразеология / Г.П. Ижакевич, П.Е. Гриценко, В.И. Кононенко [и др]. – К. : Наукова думка, 1991. – 384 с.

235.Степанов Ю.С. Константы : словарь русской культуры / Ю.С. Степанов. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Академ. Проект, 2004. – 992 с.

236.Степанова Л.И. Роль компонентов в формировании семантики фразеологических единиц / Л.И. Степанова // Проблемы фразеологической семантики [под ред. Г.А. Лилич]. – СПб : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1996. – С. 95–106.

237.Ступин Л.П. О лексическом значении имен собственных (К постановке вопроса) / Л.П. Ступин // Вопросы теории и истории язика. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1969. – С. 216-224.

238.Суперанская А.В. Апеллятив-онома / А.В. Суперанская // Имя нарицательное и собственное. – М. : Наука, 1978. – С. 5-33.

239.Сухомлин І.Д. Питання антропоніміки в українській мові : [навч. посібник] / І.Д. Сухомлин. – Дніпропетровськ, 1975. – 109 с.

240.Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 439 с.

241.Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – 583 с.

242.Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1972. – 516 с.

243.Сучасна українська літературна мова. Стилістика / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 588 с.

244.Сушко О.І. Фразеологія офіційно-ділового стилю української мови (На матеріалі документів першої половини ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / О. І. Сушко; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 19 с.

245.Степанов Ю.С. Константы : словарь русской культуры. – 3-е изд., испр. и доп. / Ю.С. Степанов. – М.: Академ. Проект, 2004. – 992 с.

246.Ступин Л. О лексическом значении имен собственных (К постановке вопроса) / Л. Ступин // Вопросы теории и истории языка. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1969. – С. 216-224.

247.Ступінська Г.Ф. Фразеологія лемківського говору української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / Г.Ф. Ступінська; Прикарп. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2000. – 20 с.

248.Теклюк В. Фразеологізми як синтаксичні одиниці в публіцистиці / В. Теклюк // Дивослово. – 2002. - № 1. – С. 14-16.

249.Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира [Електронний ресурс] / В.Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – С. 173-203. – Режим доступу до ст. :

http: // www.nspu.net/fileadmin/library/books.

250.Телия В.Н. О соотношении фразообразования и идиомообразования (В связи с проблемой объема фразеологии) / В.Н. Телия // Вопросы общей и дагестанской фразеологии. – Махачкала, 1984. – С. 38-47.

251.Телия В.Н. Русская фразеология : Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1996. – 288 с.

252. Теория поля в современном языкознании : межвуз. науч. сб. / С.Г. Шафиков (отв. ред.). – Уфа, 2001. – 204 с.

253. Теплякова Т.П. О семантических полях в фразеологии / Т.П. Теплякова // Проблемы стилистики, лексикологии и фразеологии (нем., англ. и фр. языки). – Иркутск, 1976. – С. 90-96.

254. Тимченко Е.К. Функции генитива в южнорусской языковой области / Е.К. Тимченко. – Варшава, 1913.

255. Тимченко І.В. Семантика фразеологічної одиниці та її компонентів / І.В. Тимченко // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. праць / Відп. ред. Л.А. Лисиченко. – Харків : Харк. держ. пед. ін-т, 1988. – С.56-61.

256. Торопцев И.С. Предмет, задачи, материал и методы анализа ономасиологии / И.С. Торопцев // Проблемы ономасиологии. – Орел, 1974. – Т. 21.

257. Ужченко В.Д. Внутрішня форма фразеологізму у зв'язку з внутрішньою формою слова / В.Д. Ужченко // Мовознавство. – 1993. – № 3. – С. 23-29.

258. Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму / В.Д. Ужченко. – К. : Радянська школа, 1988. – 278 с.

259. Ужченко В.Д. Образи рідної мови / В.Д. Ужченко. – Луганськ : Знання, 1999. – 215 с.

260. Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія / В.Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с.

261. Ужченко В.Д. Фразеологія сучасної української мови : [навч. посібн.] / В.Д. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.

262. Ужченко В.Д., Авксентьєв Л.Г. Українська фразеологія / В.Д. Ужченко, Л.Г. Авксентьєв. – Харків : Основа, 1990. – 167 с.

263. Українська мова : Енциклопедія [редкол. : В.М. Русанівський, О.О. Тараненко]. – К. : "Українська енциклопедія", 2000. – 752 с.

264. Фархутдинова Ф.Ф. Фразеологические единицы с анималистическим компонентом в современном русском языке : автореф. дис. на соискание науч.

степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 – русский язык / Ф.Ф. Фархутдинова. – Ростов-на-Дону, 1987. – 15 с.

265. Филиппов А.В. К проблеме лексической коннотации / А.В. Филиппов // Вопросы языкознания. – 1978. – № 1. – С. 57-63.

266. Фразеология в контексте культуры / В.Н. Телия (отв. ред.); РАН, Инс-т языкознания. – М. : "Языки русской культуры", 1999. – 336 с.

267. Хмелева В.Н. Влияние типа синтаксической связи на семантику фразеологических единиц / В.Н. Хмелева // Вопросы фразеологии современного русского языка. – Челябинск, 1975. – С. 78-83.

268. Хромых Г.С. Переносные значения в лексических микросистемах (закономерности развития и организации) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 – общее языкознание / Г.С. Хромых. – К., 1979. – 20 с.

269. Худаш М.Л. З історії української антропонімії / М.Л. Худаш. – К. : Наукова думка, 1977. – 236 с.

270. Чепасова А.М. Семантико-грамматические классы русских фразеологизмов : [учеб. пособие] / А.М. Чепасова / Челябинск. пед. ин-т. – Челябинск, 1974. – 100 с.

271. Чередниченко І.Г. Нариси з української фразеології / І.Г. Чередниченко. – К. : Радянська школа, 1952. – 144 с.

272. Черемисина М.И. Сравнительные конструкции русского языка / М.И. Черемисина. – Новосибирск : Наука, 1976. – 272 с.

273. Черная А.И. К вопросу о выделении и составе фразео-семантического поля : (На материале английских фразеологических единиц движения) / А.И. Черная // Исследования по лексической сочетаемости и фразеологии. – М., 1974. – С. 117-130.

274. Чернышева И.И. Фразеология современного немецкого языка / И.И. Чернышева. – М. : Высшая школа, 1970. – 200 с.

275. Шамота А.М. Переносне значення слова в мові художньої літератури / А.М. Шамота. – К. : Наукова думка, 1967. – 124 с.

276. Шанский Н.М. Евангельский текст и фразеология русского языка / Н.М. Шанский // Русский язык в школе. – 1995. – № 3-4. – С. 49-53, С. 55-57.

277.Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка / Н.М. Шанский. – М. : Высшая школа, 1969. – 231 с.

278.Шафиков С.Г. Семантические универсалии в лексике / С.Г. Шафиков. – Уфа : Изд-во Башкир. у-та, 1996. – 196 с.

279.Шахматов А.А. Очерк современного русского литературного языка / А.А. Шахматов. – М.: Учпедгиз, 1941. – 285 с.

280.Шевякова Т.В. К проблеме лексикографического отражения русской фразеологии XVIII века / Т.В. Шевякова // Frazeografia słowiańska / Pod red. M. Balowskiego i W. Chlebdy. – Opole, 2000. – S. 40-42.

281.Школяренко В.І. Варіювання фразеологічних одиниць та фразеологічні синоніми (на матеріалі фразеосемантичного поля "розумова діяльність") / В.І. Школяренко // Записки з загальної лінгвістики : зб. наук. праць / М-во освіти і науки України, Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса : Астропринт, 2001. – Вип. 3. – С. 150-158.

282.Щербакова Н.В. Фразеологізми з назвами людей у лексичному наповненні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / Н.В. Щербакова. – Харків, 2002. – 18 с.

283.Щербачук Л.Ф. Загальномовна та індивідуально-авторська фразеологія в художніх текстах (на матеріалі творів О. Гончара) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / Л.Ф. Щербачук / Дніпропетр. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.

284.Щур Г.С. Теория поля в лингвистике / Г.С. Щур. – М. : Наука, 1974. – 255 с.

285.Юрченко О.С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови (кінець XVIII – початок XIX ст.) / О.С. Юрченко. – Харків : Вища школа, 1984. – 208 с.

286.Юрчук Л.А. Теоретичні засади реєстру Фразеологічного словника української мови / Л.А. Юрчук // Мовознавство. –1983. – № 5. – С. 23-32.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрухович Ю. Диявол ховається в сирі : [вибрані спроби 1999 – 2005 років] / Юрій Андрухович. – К. : Критика, 2006. – 320 с.

2. Баграт Л. Зло : [роман] / Людмила Баграт. – Львів : Кальварія, 2002. – 288 с.

3. Багряний І. Сад Гетсиманський / Іван Багряний. – К. : Наукова думка, 2001. – 548 с.

4. Багряний І. Тигролови / Іван Багряний. – К. : Український письменник, 1999. – 215 с.

5. Вайно М. Теплий двір, або Рапсодія струнного квартету : [роман у новелах] / Марія Вайно. – К. : Факт, 2008. – 216 с.

6. Дашвар Л. Село не люди / Люко Дашвар. – Харків : Книжковий клуб, 2007. – 272 с.

7. Загребельний П. Роксолана : [роман] / Павло Загребельний. – Харків : "Євроекспрес", 2000. – 649 с.

8. Захарченко О. Вишивані гарбузи : [повість] / Олена Захарченко. – К. : Факт, 2006. – 216 с.

9. Коваль А.П. Життя і пригоди імен / А.П. Коваль. – К. : Вища школа, 1988. – 240 с.

10. Коваль А.П. Слово про слово / А.П. Коваль. – К. : Радянська школа, 1986. – 284 с.

11. Коваль А.П. 1000 крилатих виразів української літературної мови / А.П. Коваль, В.В. Коптілов. – К. : Наукова думка, 1964. – 672 с.

12. Коваль А.П. Крилаті вислови в українській літературній мові. Афоризми. Літературні цитати. Образні вислови / А.П. Коваль, В.В. Коптілов. – Вид. 2-е, переробл. і доп. – К. : Вид-во "Вища школа" при КДУ, 1975. – 336 с.

13. Кононенко Є. Зрада. ZRADA made in Ukraine : [роман] / Євгенія Кононенко. – Львів : Кальварія, 2002. – 160 с.

14. Коптілов В.В. У світі крилатих слів / В.В. Коптілов. – К. : Веселка, 1976. – 200 с.

15. Лікарські рослини : енциклопедичний довідник / За ред. А.М. Гродзінського. – К. : Наукова думка, 1990. – 544 с.

16. Матіос М. Нація. Одкровення / Марія Матіос. – Львів : ЛА "ПІРАМІДА", 2006. – 204 с.

17. Підмогильний В. Місто : [повість] / Валер'ян Підмогильний. – К. : Наукова думка, 2003. – 106 с.

18. Попов А.П. Лекарственные растения в народной медицине / А.П. Попов. – К. : "Здоров'я", 1970. – 316 с.

19. Прислів'я та приказки : Взаємини між людьми / Упор. М.М. Пазяк. – К. : Наукова думка, 1991. – 440 с.

20. Прислів'я та приказки : Людина. Родинне життя. Риси характеру / Упор. М.М. Пазяк. – К. : Наукова думка, 1990. – 528 с.

21. Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини / Упор. М.М. Пазяк. – К. : Наукова думка, 1989. – 480 с.

22. Роздобудько І. Дванадцять, або Виховання жінки в умовах, не придатних до життя : [роман] / Ірен Роздобудько. – Харків : Фоліо, 2006. – 287 с.

23. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. I – XI.

24. Удовиченко Г.М. Словник українських ідіом. – К. : Рад. письм., 1968. – 462 с.

25. Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови : в 2 т. – К., 1984. – Т. I – II.

26. Українські народні прислів'я та приказки. – К. : Вид-во АН УРСР, 1955. – 447 с.

27. Українські народні прислів'я та приказки : Дожовтневий період / Упор. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – К. : Держлітвидав УРСР, 1963. – 791 с.

28. Українські приказки, прислів’я і таке інше / Уклав М. Номис. Упоряд., прим. та вступна стаття М.М. Пазяка. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.

29. Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. [уклад.: В.М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 1993. – 984 с.

30. Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. – Харків : Основа, 1993. – 176 с.

31. http : // slovnyk.net.

32. http : // slovopedia.org.ua / 36 / 53392-15.html.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ССНП – Словник стійких народних порівнянь

СУМ – Словник української мови

ПП – Прислів’я та приказки

УНППДП – Українські народні прислів’я та приказки : Дожовтневий період

УПП – Українські приказки, прислів’я

ФСМП – фразео-семантичне мікрополе

ФСП – фразео-семантичне поле

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови

ДОДАТОК

СЛОВНИК СТІЙКИХ СПОЛУЧЕНЬ СЛІВ ІЗ ПРИСВІЙНИМ КОМПОНЕНТОМ

❖ **Авгієві (Авгійові) стайні (конюшні, стойла)** – 1. Захаращене, вкрай занедбане приміщення [Удов. ФСУМ, І:18]. 2. Щось дуже занедбане, повне безладдя, хаосу [ФСУМ, 1993:858].

❖ **Авгурова усмішка** – єхидна посмішка того, хто вводить когось в оману [http : // slovopedia.org.ua].

❖ **Агнець божий** – безвольна, покірлива, розумово обмежена людина [ФСУМ, 1993:13].

❖ **Адамова борода** – трава, яку носять як талісман [http : // slovopedia.org.ua].

❖ **Адамова голова** – 1. Переносний освітлювач, виліплений з глини, випалений у печі, що мав форму людської голови великих розмірів. 2. Малюнок людського черепа під зображенням хреста у поминальних граматках, на хрестах. 3. Рід павука. 4. Великий нічний метелик з родини сфінксів. 5. Рослина сімейства обхідних [http : // slovopedia.org.ua].

❖ **Адамове ребро** – 1. Жіноча стать, жінка. 2. Спільне джерело, спільна основа чого-небудь [Удов. ФСУМ, І:18; ФСУМ, 1993:734]. 3. Багаторічна трав'яниста рослина родини зонтичних, яка використовується як знеболюючий, протизастудний та відхаркуючий засіб [http : // slovnyk.net].

❖ **Адамове яблуко –** кадик, частина гортані з хрящовим виступом [Удов. ФСУМ, І:18].

❖ **Адамові вівці –** 1. Верблюди. 2. Степовий міраж [http : // slovopedia.org.ua].

❖ **Адамові діти** – нащадки Адама („першої людини" на землі), рід людський, люди [ФСУМ, 1993:250].

❖ **Адамові сльози** – горілчані напої [Удов. ФСУМ, І:18].

❖ **Альоха Мітін брат** – нерозумний, дурнуватий чоловік.

❖ **Амурова (купідонова) стріла** – символ кохання [ФСУМ, 1993:867].

❖ **Ангел божий** – надприродна істота, посланець, вісник Бога [СУМ, 1970:44].

❖ **Аннібалова (ганнібалова) клятва** – непримиренне ставлення до кого-, чого-небудь, рішуча боротьба до перемоги над ким-, чим-небудь [Удов. ФСУМ, І:33].

❖ **Антихристова печать** – знак, яким антихрист нібито мітить своїх слуг.

❖ **Антін козу веде, Антонова коза не йде** – особа чоловічої статі [УПП, 556].

❖ **Антонів вогонь** – зараження крові; гангрена [СУМ, 1970:51].

❖ **Аргусове око –** пильний і суворий вартівник і охоронець [http : // slovopedia.org.ua].

❖ **Аріаднина нитка** – те, що дає правильний напрямок, допомагає знайти правильний шлях за яких-небудь обставин [ФСУМ,1993: 549; Удов. ФСУМ, І:33].

❖ **Архімедів важіль** – рушійна сила [http : // slovopedia.org.ua].

❖ **Ахіллесова п'ята** – вразливе, дошкульне місце, слабка ланка в чому-небудь [СУМ, 1970:74; Удов. ФСУМ, І:34].

❖ **Бабин смик** – парубок, який одружується зі старою багатою жінкою [ФСУМ, 1993:834].

❖ **Бабина дочка** – зніжена, ледача, нерозумна дівчина.

❖ **Бабина каша** – фразеологічний вираз, пов'язаний із обрядом хрестин.

❖ **Бабине літо** – 1. Теплі, сонячні дні на початку осені [Удов. ФСУМ, І:35]. 2. Павутиння, що літає в повітрі в теплі осінні дні [ФСУМ, 1993:442; СУМ, 1970:76].

❖ **Базедова хвороба** – хвороба, яка виникає внаслідок порушення діяльності щитовидної залози; супроводиться опухом цієї залози і витрішкуватістю очей [СУМ, 1970:88].

❖ **Баранячий (льодовий) лоб –** відшліфована льодовиком скеля, заокруглена з одного боку.

❖ **Батьків син** – 1. Спадкоємець заможних, порядних батьків. 2. Син від законного шлюбу [ФСУМ, 1993:805].

❖ **Батькова стріха** – рідна домівка; родина, родинна опіка [ФСУМ, 1993:805].

❖ **Бджолина трава** – трав'яниста багаторічна медоносна рослина, з білими або жовтими квітками та лимонним запахом, з якої добувають ефірну олію [http : // slovnyk.net].

❖ **Бджоляний вовк** – маленька з великою головою оса, що поїдає бджіл [http : // slovnyk.net].

❖ **Безличний, як попів Гриць –** безхарактерний чоловік.

❖ **Бий (побий) тебе (його, її) сила божа** – 1. Уживається для вираження здивування з приводу чогось, захоплення ким-, чим-небудь. 2. Уживається для вираження великого незадоволення з приводу кого-, чого-небудь [СУМ, 1970:169].

❖ **Бичача (воляча) сила** – надзвичайна, велика фізична або життєва енергія.

❖ **Бігти в собачу ристь** – дуже швидко рухатися [Удов. ФСУМ, I:54, 127].

❖ **Білий як циганський сир** – чорний, дуже брудний [Юрч., Івч. ССНП, 135].

❖ **Бісів син** – уживається як лайка [СУМ, 1970:190].

❖ **Бісів хлопець** *із підсилювально-вигуковим значенням* – виражає почуття задоволення, захоплення або обурення [Удов. ФСУМ, I:56].

❖ **Бісів Юхим – і з води вийде сухим!** – підлий, злісний чоловік, який часто уникає покарання.

❖ **Бісова баба** – уживається для вираження здивування чи негативного ставлення до когось [ФСУМ, 1993:16].

❖ **Бісова (вража) личина –** 1. Недобра, підступна і т. ін. людина або інша істота; уживається для враження незадоволення ким-небудь, досади, обурення і т. ін. з якогось приводу; погань. 2. Уживається для вираження задоволення, захоплення і т. ін. ким-, чим-небудь [ФСУМ, 1993:431-432].

❖ **Бісова (дідькова) личина (пара)** – уживається як лайка [СУМ, 1970:190, 1971:300].

❖ **Бісові (вражі, сучі) діти (бісова дитина)** – уживається як лайливий чи добродушно-лайливий вислів на чию-небудь адресу, як звертання [ФСУМ, 1993:250].

❖ **Бісового (чортового, сучого) батька** – вживається при дієсловах у значенні заперечення ***не*** [ФСУМ, 1993:18; СУМ, 1970:190].

❖ **Бісового (чортового, вражого, сучого) сина** – уживається для констатації чогось (переважно небажаного) [ФСУМ, 1993:805].

❖ **Бісової віри** – уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь [ФСУМ, 1993:130].

❖ **Бісової пари** – 1. Уживається як лайка для вираження незадоволення ким-, чим-небудь. 2. Уживається для вираження фамільярності у ставленні до кого-, чого-небудь, захоплення кимсь, чимсь і т. ін. [ФСУМ, 1993:608].

❖ **Благодать божа (господня)** – вища міра похвали [ФСУМ, 1993:34].

❖ **Блошиний ринок** – стихійний базарчик, на якому продається різноманітний дріб'язок та речі, що були у вжитку [http : // slovnyk.net].

❖ **Блошині укуси** – несуттєві, надто дрібні зауваження, малорезультативні дії [Удов. ФСУМ, I:58].

❖ **Блошна трава (подорожник блошний)** – невелика однолітня рослина з гілястим стеблом, яка використовується в народній медицині [http : // slovnyk.net].

❖ **Блукати по [божому] світу** – постійно змінювати місце проживання, перебування, не маючи притулку; подорожувати, мандрувати [ФСУМ, 1993:36].

❖ **Богородичний чепчик** – дикоростуча напівкущова медоносна рослина, що має пряме стебло (в нижній частині здерев'яніле) з лілувато-рожевими (іноді білими) квітками; використовується в медицині (те саме, що й чебрець) [http : // slovnyk.net].

❖ **Богоявлення Господнє** – релігійне свято, яке святкують 19 січня (Водохреща, Йордан) [http : // slovnyk.net].

❖ **Божа іскра** – 1. Талант, видатні здібності, природне обдарування. 2. Почуття благородного поривання; високі прагнення. 3. Обдарована, талановита людина [Удов. ФСУМ, I:59].

❖ **Божа (господня) кара** – 1. Уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, здивування [ФСУМ, 1993:364]. 2. Горе, нещастя, напасть.

❖ **Божа путь** – про смерть, похорон [СУМ, 1977:406].

❖ **Боже начало** – 1. Вихідна точка, початок (про все, що має протяжність); протилежне кінець. 2. Основа, суть, джерело чого-небудь.

❖ **Боже теля** – наївна, непрактична, досить лагідна людина [Удов. ФСУМ, I:60]; дуже спокійна, лагідна, але безвольна, інертна людина [ФСУМ, 1993:879].

❖ **Божий дім** – церква [http : // slovnyk.net].

❖ **Божий світ** – світ [СУМ, 1970:211].

❖ **Божий (господній, христовий) слуга** – представник духовенства [ФСУМ, 1993:830].

❖ **Божий суд** – 1. За релігійними уявленнями – божа кара за вчинений гріх, злочин. 2. У часи середньовіччя – виявлення чиєї-небудь вини через поєдинок або випробування вогнем, водою і т.д. 3. Те саме, що Страшний суд.

❖ **Божий чоловік** – паломник, прочанин; юродивий [ФСУМ, 1993:950; СУМ, 1979:350].

❖ **Божі мухи –** бджоли [http : // slovnyk.net].

❖ **Божі ручки (котячий горох)** – однорічна і багаторічна трав'яниста або кущова рослина; використовується в медицині [http : // slovnyk.net].

❖ **Божою милостю** – 1. Додаток до імператорського та ін. високопоставлених осіб титулу. 2. Уживається для вираження зневажливого ставлення до людини, що не відповідає своєму призначенню, посаді і т. ін. 3. Уживається для ствердження чого-небудь; справді, дійсно [ФСУМ, 1993:487].

❖ **Бреше як попова собака** – безсовісно бреше [Юрч., Івч. ССНП, 141].

❖ **Бреше як циганський ціп** – говорить явну неправду [Юрч., Івч. ССНП, 160].

❖ **Будь здоров, Паньків Олексо**! – особа чоловічої статі.

❖ **Буріданів осел** – дуже нерішуча і безпорадна людина, яка завжди вагається у виборі того чи іншого скрутного становища, якому з двох рівнозначних бажань надати перевагу [Удов. ФСУМ, І:73].

❖ **Валаамова ослиця** – тиха, покірна та мовчазна людина, яка несподівано починає протестувати, обурюватися і сміливо захищати свою думку і впевнено боронити свої права [ФСУМ, 1993:590].

❖ **Валтасарів бенкет** – становище приреченої людини; жити весело, безтурботно, у той час як над головою вже збираються грізні хмари близького нещастя [http : // slovopedia.org.ua].

❖ **Варфоломієва ніч** – будь-яке підступне і раптове, безмежно жорстоке і нечувано страшне масове винищення беззбройних, безборонних і безпорадних людей [http : // slovopedia.org.ua].

❖ **Ведмедяча (ведмежа) послуга** – невміла послуга, що завдає тільки прикрості [Удов. ФСУМ, І:182; СУМ, 1970:316].

❖ **Ведмежа хвороба** – бурхлива вегетативна реакція на дію надзвичайного психоемоційного подразника, яка характеризується раптовою мимовільною дефекацією [http : // slovnyk.net].

❖ **Ведмеже вушко** – 1. Сланка багаторічна вічнозелена чагарникова рослина. 2. Народна назва рослин із родів: коров'як, шавлія, оман [http : // slovnyk.net].

❖ **Ведмежий кут** – віддалене, глухе місце [СУМ, 1970:316].

❖ **Вежа з слонової кістки** – індивідуальна творчість, відірвана від життя, чужа народові [http : // slovnyk.net].

❖ **Велесова (спасова) борода** – пучок незжатого колосся [http : // slovnyk.net].

❖ **Великий попів Іван, а дурний** – бідний чоловік, слуга; нерозумний чоловік, дурень.

❖ **Величається як чумацька нужа** – чваниться, поводиться зарозуміло [Юрч., Івч. ССНП, 102].

❖ **Верба козяча** – високий кущ або невелике дерево з довгими блискучими гілками і вузьким листям, що росте зазвичай у вологих місцях [http : // slovnyk.net].

❖ **Виглядає як Михайлове чудо** – 1. Про людину неприємної зовнішності. 2. Про перелякану людину [Юрч., Івч. ССНП, 164].

❖ **[Вимахав] як Іванів стовп** – високий чоловік.

❖ **Вип'є Гапка чортового батька** – невміла жінка чи дівчина, недотепа.

❖ **Висіти дамокловим мечем** *над ким – чим* – постійно загрожувати кому-, чому-небудь [ФСУМ, 1993:103].

❖ **Витягати / витягти (витягнути, виводити) на світ божий** *кого, що* – робити кого-, що-небудь відомим для багатьох [ФСУМ, 1993:109].

❖ **Вищирив зуби як циганські діти до місяця** – безпричинно сміється [Юрч., Івч. ССНП, 61].

❖ **Відрізнити божий дар від яєчні**, *перев. з сл.* в м і т и, м о г т и *і т. ін.* – розбиратися в чому-небудь [ФСУМ, 1993:126].

❖ **Вовча дудка** – трав'яниста медоносна рослина родини зонтичних із дрібними зеленувато-білими квітками, зібраними в зонтики; використовується в медицині (те саме, що й дягель) [http : // slovnyk.net].

❖ **Вовча думка** – лихий, підступний намір кого-небудь [Удов. ФСУМ, I:116; ФСУМ, 1993:271].

❖ **Вовча лапа** – степова однорічна рослина з розсіченими на вузьколінійні частинки листками й поодинокими голубими квітками [http : // slovnyk.net].

❖ **Вовча натура в ліс тягне** – за всіх обставин залишатися вірним своїм звичаям, традиціям (як правило, негативного характеру) [Удов. ФСУМ, I:116].

❖ **Вовча паща** – неправильне зрощення половин піднебіння, за якого порожнина носа безпосередньо сполучається з порожниною рота [http : // slovnyk.net].

❖ **Вовча яма** – 1. Глибока замаскована яма з приманкою для ловлі вовків. 2. Перешкода на шляху наступу ворога, влаштована у вигляді заглиблення в землі з вбитими на дні гострими кілками, рейками [http : // slovnyk.net].

❖ **Вовче (осине, осяче) гніздо (кубло)** – місце зосередження, притулок антигромадських або аморальних, злочинних елементів [Удов. ФСУМ, І:141; ФСУМ, 1993:175; СУМ, 1974:761].

❖ **Вовче лико** – чагарникова рослина з отруйними ягодами, що використовуються для виготовлення ліків [http : // slovnyk.net].

❖ **Вовчий апетит** – про велике бажання їсти, незмінна охота до їди [Удов. ФСУМ, І:116; СУМ, 1970:713].

❖ **Вовчий білет (квиток, паспорт)** – документ у царській Росії з позначкою про звільнення, виключення з роботи, навчального закладу (у зв'язку з політичною неблагонадійністю), який позбавляв права мати державну посаду, вступати у будь-який навчальний заклад [Удов. ФСУМ, І:116; ФСУМ, 1993:29; СУМ, 1970:713].

❖ **Вовчий закон** – про відносини в суспільстві, де панує сваволя сильних [СУМ, 1970:713].

❖ **Вовчий зуб** – 1. *у кого* Дуже жорстокий, підступний хто-небудь [ФСУМ, 1993: 347]. 2. Кульбаба лікарська [http : // slovnyk.net].

❖ **Вовчий горох** – однорічна чи багаторічна трав'яниста (рідше – кущова) рослина родини бобових [http : // slovnyk.net].

❖ **Вовчий лишай** – туберкульозне захворювання шкіри, переважно обличчя; вовчак [http : // slovnyk.net].

❖ **Вовчий сон** – лікарська рослина родини жовтцевих із великими лиловими квітками [http : // slovnyk.net].

❖ **Вовчим оком** *з сл.* д и в и т и с я, с т е ж и т и, с л і д к у в а т и – жадібно, хтиво [ФСУМ, 1993:586].

❖ **Вовчі ягоди (собачі ягоди, вовче дерево)** – чагарникова рослина з отруйними ягодами, що використовуються для виготовлення ліків [http : // slovnyk.net].

❖ **Волове око (очко)** – 1. Найменший за розміром співочий птах, який водиться в Україні. 2. Польова айстра [http : // slovnyk.net].

❖ **Волочиться як Борисів бик** – подовгу бродить невідомо де [Юрч., Івч. ССНП, 14].

❖ **Волочиться як Федькова (Хведорова) корова** – про людину, яка безцільно тиняється [Юрч., Івч. ССНП, 75].

❖ **Воляча шия** – коротка мускуляста шия [СУМ, 1970:736].

❖ **Волячі очі** – великі опуклі очі [СУМ, 1970:736].

❖ **Вороняче око** – багаторічна трав'яниста рослина родини лілійних, яка дає одну чорну отруйну ягоду на кінці стебла [http : // slovnyk.net].

❖ **Воскресіння Христове** – одне з найбільших християнських свят, що святкується в перший недільний день після весняного рівнодення й повнолуння, тобто не раніше 4 квітня й не пізніше 8 травня [http : // slovnyk.net].

❖ **Вража баба** – лиха, недоброзичлива жінка [Удов. ФСУМ, І:124].

❖ **Гадесові поля** – царство мертвих [http : // slovopedia.org.ua].

❖ **Гадів син** – уживається як лайка [ФСУМ, 1993:805; СУМ, 1971:10].

❖ **Гадюче кодло** – спільники, однодумці людини зловісної, вкрай небезпечної [Удов. ФСУМ, І:135].

❖ **Гадючий син** – уживається як лайка [http : // slovnyk.net].

❖ **Гарний як Панькові штани** – поганий, некрасивий, негарний чоловік [Юрч., Івч. ССНП, 167].

❖ **Гаспидів син** – уживається як лайливе слово [СУМ, 1971:40].

❖ **Гераклів подвиг** – справа, що вимагає надзвичайних зусиль [http : // slovopedia.org.ua].

❖ **Геркулесів (геркулесова будова тіла, геркулесові м'язи)** – властивий Геркулесові, схожий на нього (здоров'ям, силою) [СУМ, 1971:55].

❖ **Геркулесова праця** – тяжка праця [http : // slovopedia.org.ua].

❖ **Геркулесове тіло** – міцне, м'язисте тіло [http : // slovopedia.org.ua].

❖ **Геркулесові стовпи** – кінцева межа, край; крайність (так називалася в давні часи Гібралтарська протока, яка в уяві стародавніх народів була пунктом, за яким кінчається суходіл) [Удов. ФСУМ, І:138; ФСУМ, 1993:863].

❖ **Геростратова слава** – ганебна слава [http : // slovopedia.org.ua].

❖ **Глитає як попів мурло** – швидко, багато їсть [Юрч., Івч. ССНП, 97].

❖ **Голий як у піст мишачий хвіст** – зовсім бідний [Юрч., Івч. ССНП, 117].

❖ **Голоден як мельникова курка на коші** – зовсім неголодний, ситий [Юрч., Івч. ССНП, 79].

❖ **Гордіїв вузол** – дуже складна, заплутана справа; складне сплетіння обставин [ФСУМ, 1993:161; СУМ, 1971:127].

❖ **Горобина ніч** – ніч з сильною і тривалою грозою [СУМ, 1971:135].

❖ **Грамотний як попів індик** – неосвічений, неграмотний, але з претензіями на освіченість [Юрч., Івч. ССНП, 62].

❖ **Гріє як попівський наймит при мисці** – про людину, яка ліниво працює, але старанно їсть [Юрч., Івч. ССНП, 99].

❖ **Гріє як циганське сонце** – зовсім не гріє [Юрч., Івч. ССНП, 144].

❖ **Гусяча (гусина) лапка** – багаторічний бур'ян з жовтими квітками і стеблом, яке стелиться по землі [http : // slovnyk.net].

❖ **Гусяча цибулька** – рід рослин родини лілійних; зірочки [http : // slovnyk.net].

❖ **Гусяча шкіра** – шкіра, покрита маленькими пухирцями, що з'являються у людини від холоду або нервового збудження [СУМ, 1971:200].

❖ **Гусяче (гусине) перо** – застругана велика гусяча пір'їна, якою писали до появи сталевих пер [СУМ, 1971:200].

❖ **Дамоклів меч** – небезпека або неприємність, що постійно загрожує кому-небудь [ФСУМ, 1993:485; СУМ, 1971:210].

❖ **Дантове пекло** – страшні страждання і муки [Копт., 80].

❖ **Дари Христові** – хліб і вино, над якими здійснюється відправа; причастя [http : // slovnyk.net].

❖ **Делікатний як панський хорт** – дуже зманіжений [Юрч.. Івч. ССНП, 157].

❖ **Дем'янова юшка** – 1. Силуване, надмірне пригощання всупереч бажанню гостя. 2. Щось небажане, неприємне.

❖ **Дере голову як попова (цісарська) кобила** – пихато поводиться [Юрч., Івч. ССНП, 38].

❖ **Держати (тримати) в їжачих (їжакових) рукавицях** – у великій суворості [ФСУМ, 1993:766].

❖ **Де Рим, де Крим, де Настині криниці** – щось знаходиться дуже далеко.

❖ **Дитяча хвороба** *чого* – про недоліки, характерні для початкового періоду розвитку чого-небудь [ФСУМ, 1993:924; СУМ, 1971:289].

❖ **Дитячий будинок** – навчально-виховний заклад з інтернатом для дітей, які не мають батьків [http : // slovnyk.net].

❖ **Дитячий лепет** – наївні, несерйозні, поверхові судження, міркування і т. ін [ФСУМ, 1993:421].

❖ **Дитячий садок** – установа, в якій здійснюються догляд і виховання дітей дошкільного віку (після трьох років) [http : // slovnyk.net].

❖ **Дівчачий хвіст** – той, хто, залицяючись до дівчат, повсюди ходить за ними [СУМ, 1979:45].

❖ **Дідова дочка** – працелюбна, добра, розумна дівчина.

❖ **Дідькове кодло (плем'я)** – грубий, лайливий вислів [СУМ, 1971:300].

❖ **Дійти до геркулесових стовпів** – дійти до краю.

❖ **До бісового батька (бісової матері)** – уживається з дієсловами п о с и л а т и, і т и, к и д а т и та ін. у значенні геть, світ за очі і т. ін [ФСУМ, 1993:18; СУМ, 1970:190].

❖ **До [божого] суду** – протягом усього життя, завжди [ФСУМ, 1993:870].

❖ **Дохазяйнувалась Гапка до чортового батька** – лінива жінка чи дівчина, погана господиня.

❖ **До чортового (бісового, бісячого) батька** – 1. Уживається для вираження зневаги, презирства, злоби до кого-небудь, обурення з якогось приводу. 2. [СУМ, 1979:365] *кого, чого.* Дуже багато, велика кількість кого-, чого-небудь.

❖ **Драконове дерево** – довговічне дерево (доживає до 5-6 тис. років) з товстим, розгалуженим вгорі стовбуром та шкірястим лінійним листям; смола його використовується для бальзамування трупів [http : // slovnyk.net].

❖ **Дуньчина радість** – 1. Ґулі. 2. Цукерки.

❖ **Дурний як Беркові штани** – дуже дурний [Юрч., Івч. ССНП, 167].

❖ **Дурний як боже теля** – дуже дурний [Юрч., Івч. ССНП, 150].

❖ **Евклідова геометрія** – геометрична теорія, в якій вивчаються властивості фігур, що не змінюються при рухах [СУМ, 1979:680].

❖ **Езопова мова** – замаскований спосіб висловлення думок з натяками і недомовками [ФСУМ, 1993:499].

❖ **Еолова арфа** – 1. Чутлива, сердечна, хвилююча і ніжна душа людини, яка завжди щиро реагує на будь-які події, що відбуваються у житті та побуті людей, повсякчасно турбується про їх насущні потреби [СУМ, 1971:482]. 2. Дерев'яна рамка (розміщена переважно на покрівлі) з кількома натягнутими на ній струнами із жил, що, коливаючись від вітру, звучать приємним ніжним тембром [Удов. ФСУМ, I:184; СУМ, 1971:482].

❖ **Євстахієва труба** – вузький канал у людини та більшості хребетних тварин, який з'єднує середнє вухо з носоглоткою [СУМ, 1971:494].

❖ **Жабна трава** – однорічна рослина з шорстким, сіровойлочним від основи, гіллястим стеблом, що росте у вигляді куща, з жовтуватими квітками; використовується в медицині [http : // slovnyk.net].

❖ **Жаб'ячий концерт** – кумкання багатьох жаб одночасно.

❖ **Жаб'ячі печериці** – неїстівні печериці [http : // slovnyk.net].

❖ **Жіноча рима** – рима з наголосом на передостанньому складі вірша [http : // slovnyk.net].

❖ **Жіноча (дівоча) цікавість** – властива жінкам, дівчатам увага, інтерес до всього нового, незнайомого [СУМ, 1979:227].

❖ **Жіночий рід** – 1. Особа жіночої статі; протилежне чоловік. 2. Лексико-граматичні особливості певної групи іменників, які мають свій тип відмінювання [http : // slovnyk.net].

❖ **Журавлиний ключ** – зграя птахів. Які летять один за одним, утворюючи фігуру гострого кута, одна сторона якого коротша за другу [Удов. ФСУМ, І:188].

❖ **Завзятий як панське щеня** – дуже злий [Юрч., Івч. ССНП, 168].

❖ **За всі голови, [та] й (і) за Макарові (Мартинові) діти**! – особа чоловічої статі.

❖ **Заздрісний як попівське око** – про дуже жадібну, заздрісну людину [Юрч., Івч. ССНП, 104].

❖ **За маминою спиною сидіти** – не працювати, перебувати на утриманні, під захистом, опікою; вести паразитичний спосіб життя [Удов. ФСУМ, І:201].

❖ **Заробила Гапка бісового батька** – невміла жінка чи дівчина, недотепа.

❖ **Заховав як котове сало** – не може знайти [Юрч., Івч. ССНП, 130].

❖ **Заяча губа** – вроджена вада людини, що виявляється у роздвоєнні верхньої губи [http : // slovnyk.net].

❖ **Заяча душа** – про несміливу, боягузливу людину [Удов. ФСУМ, І:209; СУМ, 1972:423].

❖ **Заяча капуста** – багаторічна трав’яниста рослина з родини товстянкових із м’ясистим листям і великими м’ясистими бульбами на кореневищі [http : // slovnyk.net].

❖ **Заяча конюшина –** цінна кормова рослина родини бобових; використовується також у народній медицині для лікування ран [http : // slovnyk.net].

❖ **Заяча крівця** – багаторічна трав’яниста рослина родини тирличевих, що використовується в медицині для лікування ряду внутрішніх хвороб і для загоювання ран [http : // slovnyk.net].

❖ **Заяча лапка** – назва білої куріпки (за сильно опушені пір’ям ноги взимку) [http : // slovnyk.net].

❖ **Заячий мак** – весняна рослина з великими жовтими квітками; горицвіт, адоніс; використовується в народній медицині при застуді, запаленні легень та ін. [http : // slovnyk.net].

❖ **Заячий салат (заяча салата)** – народна назва пшінки весняної [http : // slovnyk.net].

❖ **Заячий холодок** – багаторічна трав'яниста рослина родини лілійних [http : // slovnyk.net].

❖ **З божої ласки** – не маючи юридичних підстав для чого-небудь; невідомо як, незрозуміло чому [ФСУМ, 1993:417].

❖ **З висоти пташиного (птичого) польоту** – згори, звисока, з верхніх шарів; з повітряного простору [ФСУМ, 1993:105].

❖ **З горобину душу** – дуже мало [ФСУМ, 1993:286].

❖ **Зігнути (скрутити) у (в) баранячий ріг** *кого* – примусити кого-небудь бути сумирним, покірним, підкорити жорстоким утискам, суворістю [Удов. ФСУМ, І:78; ФСУМ, 1993:334; СУМ, 1970:104].

❖ **Змарнів ніби має свинські сухоти** – розтовстів [Юрч., Івч. ССНП, 148].

❖ **Зміїна отрута** – специфічний отруйний секрет привушних залоз деяких видів змій [http : // slovnyk.net].

❖ **Знатимеш ти Кузьчину (Кузькину) матір!** – злий, недобрий чоловік.

❖ **Зробити (робити) ведмежу послугу** *кому* – невдало допомогти; допомагаючи, завдати неприємності [Удов. ФСУМ, І:238].

❖ **Іванів чай** – хаменерій [http : // slovnyk.net].

❖ **Іванова голова** – конюшина [http : // slovnyk.net].

❖ **Іванова мушка** – світун [http : // slovnyk.net].

❖ **Іванова хата** – в'язниця [http : // slovnyk.net].

❖ **Іди [собі] к чортовій матері (бісовому батькові)** – уживається для вираження зла на кого-небудь, незадоволення, обурення з приводу чогось, бажання позбутися когось [ФСУМ, 1993:350].

❖ **Із горобиний (гороб'ячий) скік** – дуже мало [ФСУМ, 1993:817].

❖ **Із заячий хвіст** – дуже мало [СУМ, 1972:423].

❖ **Іноді б'ють Хому за Яремину вину** – чоловік-невдаха; чоловік, який провинився.

❖ **Іродів (вражий, сучий, дияволів, чортів, гадів) син** – 1. Уживається для вираження незадоволення, обурення ким-небудь. 2. Уживається для вираження доброзичливого, позитивного ставлення до когось або захоплення кимсь [ФСУМ, 1993:805].

❖ **Іродове кодло** – притулок, місце перебування злочинних, антинародних елементів [Удов. ФСУМ, І:141].

❖ **І тако скончашася Панькова чтенія**! – нечесний, брехливий чоловік.

❖ **Іудин (юдин) поцілунок** – 1. Лицемірний, нещирий поцілунок. 2. [Удов. ФСУМ, І:254; ФСУМ, 1993:684] Учинок людини, що облесливістю приховує свою зраду.

❖ **Іудине (юдине) плем'я (поріддя, коріння)** – зрадник [ФСУМ, 1993: 645].

❖ **Іудині (юдині) срібняки (срібники)** – винагорода за зраду [ФСУМ, 1993:855].

❖ **Каїнова печать** – тавро зради, братовбивчий злочин [Удов. ФСУМ, І:259].

❖ **Каїнове діло** – зрада, убивства, жорстокі вчинки [ФСУМ, 1993:246].

❖ **Каїнове діло чинити** – зраджувати, вбивати.

❖ **К бісовій (чортовій) матері** – 1. Уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, обурення, гніву і т. ін. з якогось приводу. 2. Куди хоч, на всі чотири боки [Удов. ФСУМ, І:261].

❖ **Кесарів розтин** – розтин черевної порожнини та матки в людини й тварин, що здійснюється для вийняття плоду під час ненормальних пологів, родів [http : // slovnyk.net].

❖ **Кий чортів батько** – уживається для вираження заперечення; зовсім (ні) [ФСУМ, 1993:19].

❖ **Кінське копито** – багаторічна трав'яниста рослина родини складноцвітих із великим листям, знизу пухнастим, зверху зеленим і холодним на дотик; використовується в народній медицині; мачушник, мати-й-мачуха [http : // slovnyk.net].

❖ **Козина (козяча) ніжка** – велика цигарка-самокрутка, загнута грубим кінцем догори (скручена у вигляді конуса і перегнута пополам) [Удов. ФСУМ, I:270; ФСУМ, 1993:551; СУМ, 1974:421].

❖ **Колумбове яйце** – дотепний спосіб розв'язання дуже складного завдання [Копт., 85].

❖ **Коняча доза** – дуже велика кількість яких-небудь ліків [Удов. ФСУМ, I:271].

❖ **Королевий цвіт** – декоративна трав'яниста рослина родини бобових з витким стеблом, загостреними округлими листочками й червоними, блідо-рожевими або строкатими квітками; королів цвіт [http : // slovnyk.net].

❖ **Коротший комариного хвоста** – дуже короткий; куций [СУМ, 1979:44].

❖ **Котяча (лапка) лапочка (овечі польові лапки)** – багаторічна трава з повзучими пагонами [http : // slovnyk.net].

❖ **Котяча м'ята** – трав'яниста рослина родини губоцвітих [http : // slovnyk.net].

❖ **Котяча трава** – багаторічна трав'яниста рослина, з кореневищ і коренів якої виготовляють лікарські настоянки, що використовуються як заспокійливий і тонізуючий засіб для серця та центральної нервової системи; валеріана [http : // slovnyk.net].

❖ **Котячий концерт** – 1. Нявчання котів. 2. Безладна музика, співи [СУМ, 1973:275].

❖ **Кошачі кроки** – дуже тихо, крадькома [Удов. ФСУМ, I:272].

❖ **Крий Матір Божа** – 1. Уживається для вираження застереження від чого-небудь лихого, поганого, небажаного. 2. Уживається для вираження захоплення, здивування і т. ін. 3. Уживається для підкреслення інтенсивності, великої міри вияву чого-небудь і т. ін [Удов. ФСУМ, I:273; ФСУМ, 1993:397].

❖ **Крий сило божа** – уживається для вираження небажаності або заперечення чого-небудь, а також для підкреслення екстенсивності чи інтенсивності якої-небудь дій [Удов. ФСУМ, I:274].

❖ **Кров христова** – вино для причастя [СУМ, 1979:148].

❖ **Крокодилячі (крокодилові) сльози** – про удаване, нещире, підступне своєю корисливістю співчуття хитрої та підступної людини з приводу чогось [Удов. ФСУМ, І:275].

❖ **Кротовий дренаж** – система підземних каналів (дрен), що їх прокладають під час гідромеліоративних робіт дренажними машинами [http : // slovnyk.net].

❖ **Крутиться як бабське веретено** – перебуває у постійних клопотах [Юрч., Івч. ССНП, 21].

❖ **Кузьмичева трава** – вічнозелена чагарникова або напівчагарникова рослина з коротким лускоподібним листям та їстівними плодами; степова малина [http : // slovnyk.net].

❖ **Куряча пам'ять** – слаба, погана пам'ять.

❖ **Куряча сліпота** – 1. Народна назва трав'янистої рослини з жовтими квітами. 2. Хвороба очей, за якої людина погано бачить в сутінках, за ослабленого освітлення [http : // slovnyk.net].

❖ **Куряче просо** – бур'ян, що засмічує рис, просапні культури і просо [СУМ, 1977:290].

❖ **Курячий (свинячий) дощ** – краплистий короткочасний дощ у сонячний день [http : // slovnyk.net].

❖ **Курячий мозок** – розумово обмежена людина [Удов. ФСУМ, І:280].

❖ **Курячі груди** – здавлена з боків грудна клітка, що дуже видається вперед.

❖ **К чортовому (сучому) батькові [під лотоки]** – 1. Куди завгодно. 2. Уживається для підсилення висловленого [ФСУМ, 1993:19].

❖ **Ластівчин хвіст** – усічений клин у формі заднього кінця тіла ластівки, що служить для скріплення балок, брусків, кам'яних плит і т. ін. [СУМ, 1979:45].

❖ **Лебедина пісня; Лебединий спів** – останній твір; останній вияв таланту, якої-небудь діяльності [Удов. ФСУМ, І:282; СУМ, 1973:457].

❖ **Левина (лев'яча) грива (шевелюра)** – пишне довге волосся (звичайно у чоловіків).

❖ **Лев'яча (левина, левова) частка (доля, пайка, частина)** – найбільша або найкраща частина чого-небудь [СУМ, 1973:459].

❖ **Липнути до жіночих спідниць** – любити жіноче товариство, часто залицятися (про чоловіків) [ФСУМ, 1993:424].

❖ **Лінивий як бондарева корова** – про дуже лініву людину [Юрч., Івч. ССНП, 75].

❖ **Лоно Авраамове** – рай [http : // slovopedia.org.ua].

❖ **Лукавий як попівське око** – про дуже нещиру людину [Юрч., Івч. ССНП, 105].

❖ **Лукуллів бенкет** – вельми бучний, розкішний бенкет, на якому щедро представлена численна кількість різноманітних і витончених на смак страв та дорогих вин [http : // slovopedia.org.ua].

❖ **Майстрова жила** – про людину обдаровану, здібну до ремесла [Удов. ФСУМ, I:289].

❖ **Максим – кобилячий син** – нерозумний чоловік, дурень.

❖ **Максимового повку** – сміливий чоловік.

❖ **Мамин мізинчик** – наймолодша в сім'ї дитина; малий на зріст [ФСУМ, 1993:491].

❖ **Мамин синок** – розпещений, виніжений хлопчик або юнак [ФСУМ, 1993:805].

❖ **Мамина донечка** – зніжена, примхлива дівчина [ФСУМ, 1993:262].

❖ **Мамину цицю смоктати** – бути дуже малим [ФСУМ, 1993:836].

❖ **Мамку Маринку одперли до божого ринку** – особа жіночої статі.

❖ **Мамонтове дерево** – велетенське хвойне дерево, що росте в Північній Америці; секвойя [http : // slovnyk.net].

❖ **Мамутова (мамонтова) кістка (кість)** – бивень мамонта, з якого виготовляють оздоби та інші предмети [http : // slovnyk.net].

❖ **Мартинів день** – 9 листопада. Випадає сніг [http : // slovnyk.net].

❖ **Мати (Матір) Божа (Господня)** – 1. Богородиця, мати Христа. 2. [ФСУМ, 1993:467] Вигук, яким виражають здивування, захоплення, переляк.

❖ **Мати чортову думку** – думати недобре про кого-, що-небудь; задумувати щось лихе проти когось [ФСУМ, 1993:477].

❖ **Мафусаїлів вік** – надзвичайно довгий вік, найвищий вік; неймовірно тривале життя людини, про глибоку старість [http : // slovnyk.net].

❖ **Мишача душа** – полохлива, дріб'язкова людина, здатна на підлі вчинки [ФСУМ, 1993:281; СУМ, 1973:723].

❖ **Мишачий горошок** – багатолітня трав'яниста рослина родини бобових; різновид вики [http : // slovnyk.net].

❖ **Мишачий хвіст** – дуже тонка кіска або жмут рідкого волосся [ФСУМ, 1993:924].

❖ **Мідасів дотик** – раптова, несподівана, нежданa і негадана прикрість, неприємність, викликана жадобою до індивідуальної наживи, власного збагачення.

❖ **Мідасів перукар** – надмірний базіка, нестримана і безвідповідальна людина.

❖ **Мідасів суд** – суд йолопа, думка безсумнівного дурня, невігласа.

❖ **Мідасові вуха** – дурість, яку не можна приховати від людей.

❖ **Мішається як жіночий ополоник** – лізе не в свої справи [Юрч., Івч. ССНП, 106].

❖ **Моє (твоє, наше) діло теляче (півняче)** – мене (тебе, нас) це не стосується, я (ти, ми) не повинен (не повинні) втручатися [ФСУМ, 1993:245; СУМ, 1979:66].

❖ **Мордується (змішався), як Омелькова (Тарасова) мати перед смертю** – особа чоловічої статі.

❖ **Мудрий як Беркові штани** – дурний [Юрч., Івч. ССНП, 167].

❖ **Мудрий як рабинові капці** – про дурну людину з претензіями на розум [Юрч., Івч. ССНП, 64].

❖ **Мурашина кислота** – органічна кислота, яку добувають із мурашок, кропиви тощо; застосовується в медицині та хімії [http : // slovnyk.net].

❖ **Мурашиний лев** – комаха з прозорими крилами, зовні схожа на бабку, личинка якої живиться мурашками [http : // slovnyk.net].

❖ **Мурашиний спирт** – суміш води, мурашиної кислоти та спирту [http : // slovnyk.net].

❖ **Набіжний як дідівський писок** – про дволичну людину [Юрч., Івч. ССНП, 116].

❖ **На губах мамине молоко обсохне** – треба підрости, набратися розуму, досвіду [Удов. ФСУМ, II:15].

❖ **На заячий скік** – дуже мало [СУМ, 1972:423].

❖ **На заячих правах** – без проїзного квитка [Удов. ФСУМ, II:19].

❖ **На одчай божий** – як вийде; не думаючи; напризволяще; без нагляду [Удов. ФСУМ, II:30].

❖ **На пташиних правах** *з сл.* б у т и, ж и т и – без законних підстав, права, надійного становища, захисту, забезпечення [ФСУМ, 1993:686; СУМ, 1977:380].

❖ **На риб'ячому хутрі** – який погано гріє (про верхній одяг) [ФСУМ, 1993:937; СУМ, 1977:530].

❖ **На світ [божий] не дивився б** – життя не миле, не хочеться жити від туги, горя і т. ін. [ФСУМ, 1993:234].

❖ **На [якого] бісового (чортового) батька (сина)** – нащо, навіщо, для чого [ФСУМ, 1993:18, 805; СУМ, 1970:190; 1979:365].

❖ **Не бачити світу (світа) [божого]** – 1. Тяжко страждати, зазнавати фізичних та моральних мук. 2. Бути ув'язненим, у неволі. 3. *за чим*. Бути дуже заклопотаним, зайнятим чим-небудь [ФСУМ, 1993:20-21].

❖ **Не дай Мати Божа** – уживається для вираження бажання уникнути чого-небудь, застереження від чогось [ФСУМ, 1993:219].

❖ **Не з заячого пуху** – небоязкий, хоробрий, сміливий [ФСУМ, 1993:724].

❖ **Не мати і за боже пошиття** *кого* – зневажати кого-небудь, вважати ні до чого не здатним [ФСУМ, 1993:477].

❖ **Ненаситний як попівський міх** – про захланну, жадібну людину [Юрч., Івч. ССНП, 94].

❖ **Ні за цапову душу** *з сл.* з а г и н у т и, п р о п а с т и – даром, марно; ні за що [ФСУМ, 1993:287; СУМ, 1971:447].

❖ **Ні к чортовій матері** – 1. Що-небудь зовсім непридатне, недоброякісне, погане. 2. *з сл.* н е г о д и т ь с я, н е г о д е н. Зовсім, абсолютно; нікуди, ні для чого [ФСУМ, 1993:467].

❖ **Ноги як у курячого злодія** *у кого* – про людину з великими ногами [Юрч., Івч. ССНП, 102].

❖ **Ноїв ковчег** – 1. Сива давнина. 2. Ветхий, застарілий предмет. 3. Надійний притулок. 4. Місце, де збираються люди різних переконань.

❖ **Овечий** – обмежений, недалекий (про розум).

❖ **Овечий реп'ях** – бур'ян родини складноцвітих із чіпким суцвіттям і з колючками [http : // slovnyk.net].

❖ **Одібрало реч як бабчиному півневі** – різко замовк [Юрч., Івч. ССНП, 126].

❖ **Оленячий мох** – білувато-сірий лишайник, який є основним кормом північних оленів у зимовий період; ягель [http : // slovnyk.net].

❖ **Орлиний** – відважний, безстрашний; гордий, гострий, проникливий (про очі, погляд) [СУМ, 1974:747].

❖ **Орлиний ніс** – тонкий з горбинкою ніс [СУМ, 1974:747].

❖ **Осляче вухо; Ослячі вуха** – уживається на позначення обмеженості, нерозумності або некмітливості кого-небудь [Юрч., Івч. ССНП, 71].

❖ **Охляв як циганська кобила** – про зголоднілу, вимучену людину.

❖ **Павине око** – вид денних метеликів [http : // slovnyk.net].

❖ **Павині вічка** – багаторічні рослини з фіолетовими квітами; орлики [http : // slovnyk.net].

❖ **Пани б'ють – Іванова чуприна болить** – проста людина, трудівник.

❖ **Панова флейта** – народний духовий інструмент у вигляді з'єднаних разом кількох сопілок різної величини та настройки [СУМ, 1977:606].

❖ **Панургова отара** – юрба чи група людей, що не роздумуючи, сліпо йдуть за ким-небудь [Копт., 96].

❖ **Пастуша ідилія** – іронічне називання далекого від життя твору (а також неправдоподібної ситуації, позбавленої драматичних протиріч дійсності). Пастуша ідилія, пастораль – у європейській літературі та мистецтві XIV – XVIII ст. твори, що змальовують мирне життя щасливих селян на лоні природи [http : // slovnyk.net].

❖ **Пастуша сумка** – те саме, що грицики (трав'янистий бур'ян родини хрестоцвітих, що цвіте білим цвітом; використовується як лікарський засіб) [http : // slovnyk.net].

❖ **Пастуший ріжок** – народний духовий дерев’яний музичний інструмент [http : // slovnyk.net].

❖ **Пенелопина вірність** – 1. Безмежна відданість і постійна шлюбна вірність, незрадливість жінки-дружини своєму дуже довгий час відсутньому чоловікові. 2. Розумна подруга життя, її щирість, порядність і спритна хитрість.

❖ **Пентефрієва жінка** – розпусна, віроломна жінка.

❖ **Перегнувся як Орішкова хата** – про згорблену людину [Юрч., Івч. ССНП, 155].

❖ **Переривати (перерити) мишачі нори** – дуже ретельно переглядати все, заглядати в найпотаємніші закутки в пошуках кого-, чого-небудь [ФСУМ, 1993:621].

❖ **Песів язик** – трав'яниста рослина (бур'ян) родини шорстколистих; використовується для боротьби з гризунами, а також у народній медицині як болезаспокійливий засіб [http : // slovnyk.net].

❖ **Петрів батіг** – цикорій [http : // slovopedia.org.ua].

❖ **Петрів день** – день святих апостолів Петра й Павла (12 липня) [http : // slovnyk.net].

❖ **Петрів хрест** – рід багаторічних трав’янистих рослин, окремі види яких паразитують на коренях ліщини, вільхи, бука [СУМ, 1979:140].

❖ **Петрова скеля** – образна назва католицької церкви, що походить від слів міфічного Христа з Євангелія: „І я кажу тобі: ти Петро, і на цьому камені я

збудую церкву мою...”. Петро – один з дванадцяти апостолів, учнів Христа. Грецькою мовою πετρός – камінь [http : // slovnyk.net].

❖ **Писок як цісарська брама** *у кого* – про балакучу людину [Юрч., Івч. ССНП, 116].

❖ **Піррова перемога** – перемога, здобута внаслідок великих жертв, що її обезцінюють.

❖ **Піфагорова теорема** – теорема елементарної геометрії, створена Піфагором, яка встановлює співвідношення між площею квадрата, побудованого на гіпотенузі, і площами квадратів, побудованих на катетах прямокутного трикутника [http : // slovnyk.net].

❖ **Побачив Савчин дьоготь** – недобрий, підступний чоловік.

❖ **По Марусин поясок** – не по вінця; до смужки на поверхні чарки, склянки і т. ін [ФСУМ, 1993:686].

❖ **Поможе як попова молитва** – зовсім не поможе [Юрч., Івч. ССНП, 95].

❖ **Посилати до бісового батька** *кого* – висловлювати у різкій формі своє небажання спілкуватися з ким-небудь; лаятися [ФСУМ, 1993:679].

❖ **Посинів як курячий пуп** – дуже змерз [Юрч., Івч. ССНП, 124].

❖ **Почути по Дусьчиному радіо** – базіка, пліткарка.

❖ **По щучому велінню** – 1. Без докладання зусиль; ніби в казці. 2. Негайно, дуже швидко [ФСУМ, 1993:72].

❖ **Правда Сидорова!** – нечесний, брехливий чоловік.

❖ **Працює як попів наймит** – ліниво, неохоче працює [Юрч., Івч. ССНП, 99].

❖ **Приводити (привести) на світ [божий]** *кого* – давати життя, народжувати дитину [ФСУМ, 1993:690].

❖ **Прилип (пристав) як (мов) шевська смола [до чобота]** – 1. Нахабно, невідступно переслідує кого-небудь. 2. Набридає своїми вимогами, запитаннями тощо [Юрч., Івч. ССНП, 140].

❖ **Прокрустове ложе** – надумане мірило упередженої людини, яка підганяє під нього факти дійсності [СУМ, 1977:209].

❖ **Прометеїв вогонь** – незгасаюче внутрішнє прагнення до досягнення високої та благородної мети [ФСУМ, 1993:141; СУМ, 1977:226].

❖ **Пропав як Фатьові ходаки** – безслідно зник [Юрч., Івч. ССНП, 156].

❖ **Пропало як заяче сало** – безслідно пропало, зникло [Юрч., Івч. ССНП, 130].

❖ **Прямий як свинячий хвіст** – 1. Брехливий [Юрч., Івч. ССНП, 156]. 2. Кривий [СУМ, 1977:366].

❖ **Пташина гречиха** – рослина родини гречкових з дуже галузистими або прямостоячими стеблами, яку використовують у народній медицині як в'яжучий і сечогінний засіб [http : // slovnyk.net].

❖ **Пташине (пташаче) молоко** – 1. Що-небудь найвишуканіше, найприємніше, найбільш бажане. *Зі сл.* д і с т а т и, д о б у т и і т. ін. – все, що завгодно. 2. *З дієсл.* з а б а ж а т и, з а х о т і т и і т. ін. – те, чого навіть на світі не існує, зовсім неможливе [ФСУМ, 1993:503].

❖ **Пташине (птиче) око** – деревина з гарним малюнком, з якої роблять дорогі меблі [СУМ, 1977:380].

❖ **Пташиний базар (ярмарок)** – 1. Велике скупчення людей [ФСУМ, 1993:17]. 2. Масові колоніальні гніздування морських птахів (**пташині гори**) [http : // slovnyk.net].

❖ **Пташиний клей** – багаторічна вічнозелена рослина, яка паразитує на багатьох породах дерев; омела́ [http : // slovnyk.net].

❖ **Пташині колонії** – спільні гніздища птахів одного чи кількох видів [http : // slovnyk.net].

❖ **Пташка божа** – безтурботна людина [СУМ, 1977:380].

❖ **Пускати (пустити) на волю божу (під чотири вітри, на всі чотири)** *кого* – не затримувати, відускати кого-небудь [СУМ, 1977:393; ФСУМ, 1993:720].

❖ **Раб божий, раба божа** – 1. Християнин як істота, що в усьому залежить від волі бога (спочатку, а потім у жартівливому вживанні) [Удов. ФСУМ, II:198; СУМ, 1977:424, 425]. 2. Чоловік, жінка взагалі [Удов. ФСУМ, II:198; ФСУМ, 1993:725; СУМ, 1977:424, 425].

❖ **Ракові шийки** – багаторічна трав'яниста рослина з дрібними білими квітками; використовується в медицині як лікувальний засіб [СУМ, 1977:445].

❖ **Ремісниче училище** – професійно-технічний навчальний заклад, який готує кваліфікованих робітників для різних галузей народного господарства [СУМ, 1977:503].

❖ **Рентгенові промені (Рентгенове проміння)** – невидиме короткохвильове електромагнітне проміння, здатне проникати крізь більшість непрозорих тіл [СУМ, 1977:506].

❖ **Риб'яча кров** – про кого-небудь холодного, поміркованого, байдужого до яких-небудь справ, безбарвного, невиразного за якимись ознаками, рисами [Удов. ФСУМ, II:181].

❖ **Риб'яче борошно** – білковий корм, що його виготовляють з висушеної й розмеленої риби та відходів її переробки [http : // slovnyk.net].

❖ **Риб'яче обличчя; риб'ячі очі** – який не має яскравого забарвлення, невиразний [СУМ, 1977:530].

❖ **Риб'ячий серце** – безпристрасний, холодний, байдужий до всього [СУМ, 1977:530].

❖ **Риб'ячий жир** – густа маслянистa рідина із специфічним запахом; одержують з печінки тріскових риб [http : // slovnyk.net].

❖ **Риб'ячим пухом підбитий** – який не затримує тепла, погано гріє; старий, виношений (про одяг) [ФСУМ, 1993:937].

❖ **Різдво Христове** – одне з найбільших християнських свят, яке святкують 7 січня [http : // slovnyk.net].

❖ **Робиться наче у воловім вусі** – дуже повільно робиться [Юрч., Івч. ССНП, 34].

❖ **Розвезений як циганська пуга** – про повільного, лінивого чоловіка [Юрч., Івч. ССНП, 123].

❖ **Розпещений як бабина донька** – про зманіжену, лініву дитину [Юрч., Івч. ССНП, 49].

❖ **Розпустився як циганська пуга** – зледащів [Юрч., Івч. ССНП, 123].

❖ **Розрубувати (розрубати, рубати) гордіїв (тимофіїв) вузол** – швидко, рішуче, сміливо, надто прямолінійно і до кінця вирішити заплутане питання, дуже складну справу [Удов. ФСУМ, II:189; ФСУМ, 1993:758; СУМ, 1971:127].

❖ **Розскочилося як заячий жир** – безслідно зникло [Юрч., Івч. ССНП, 55].

❖ **Розумний як Беркове теля** – нетямущий, нерозумний [Юрч., Івч. ССНП, 150].

❖ **Розумний як Беркові штани** – дурний [Юрч., Івч. ССНП, 167].

❖ **Розумний як дідова коза** – про хитру брехливу людину [Юрч., Івч. ССНП, 72].

❖ **Розумний як Дуньчина коза** – нерозумна, дурнувата людина.

❖ **Розумний як попова коза** – про нерозумну людину [Юрч., Івч. ССНП, 72].

❖ **Розумний як Сидорова коза** – про нерозумну людину [Юрч., Івч. ССНП, 72].

❖ **Розумний як Соломонів папуць** – про дурну людину з претензією на розум [Юрч., Івч. ССНП, 109].

❖ **Розумний як Соломонів патинок** – про дурну людину, але з претензією на розум [Юрч., Івч. ССНП, 110].

❖ **Розумний як Федькова (Хведорова) кобила** – нерозумний, недалекий, дурний чоловік [Юрч., Івч. ССНП, 71].

❖ **Розумний як Химині кури** – дурний.

❖ **Руки жіночі не ходили** *де* – не прибиралось [ФСУМ, 1993:769].

❖ **Русалковий погляд** – загадковий, вабливий, з холодним блиском.

❖ **Русалчин великдень** – за народним повір’ям – свято русалок [СУМ, 1977:911].

❖ **Рябий як гороб’яче яйце** – про руду, веснянкувату людину [Юрч., Івч. ССНП, 169].

❖ **Свиняче вухо (ухо)** – 1. Уживається як лайка [СУМ, 1978:73]. 2. Безсовісна людина (переважно при звертанні) [ФСУМ, 1993:163].

❖ **Світу (світа) [божого] не видно (не видко)** – 1. Зовсім нічого не можна побачити, розрізнити зором; стає або стало темно (від сильної зливи, хуртовини, туману, пилу і т. ін.). 2. *за ким, чим*. Кого-небудь чи чогось дуже багато. 3. *з словоспол*. с т і л ь к и.., щ о. Уживається для підкреслення великої кількості чого-небудь [ФСУМ, 1993:87].

❖ **Святий та божий** – удавано тихий та добрий; нещирий, лукавий; непогрішний [Удов. ФСУМ, II:197; СУМ, 1970:211].

❖ **Син Божий** – за християнським віровченням – Ісус Христос, один з елементів християнської формули триєдиного бога – бога-отця, бога-сина, бога-духа святого [http : // slovnyk.net].

❖ **Сізіфова праця (робота, труд)** – 1. Виснажлива, важка, нескінченна, а часом і непотрібна праця [Удов. ФСУМ, II:200; ФСУМ, 1993:688; СУМ, 1978:216]. 2. Надзвичайні зусилля, спрямовані на досягнення чого-небудь непосильного, які не дають бажаних результатів, є безплідними [ФСУМ, 1993:688].

❖ **Слимаковим ходом** – дуже повільно [СУМ, 1978:353].

❖ **Слонова кість (кістка)** – бивні слонів і мамонтів, що використовуються як цінний матеріал для виготовлення різних художніх виробів, прикрас і т. ін. [http : // slovnyk.net].

❖ **Слонова пальма** – юбея [http : // slovnyk.net].

❖ **Слонова черепаха** – велетенська наземна черепаха [http : // slovnyk.net].

❖ **Слоновий папір** – товстий шорсткий папір для малювання або креслення [http : // slovnyk.net].

❖ **Служба Божа** – церковна відправа [СУМ, 1970:211].

❖ **Смішки з бабиної кішки** – виражає чиє-небудь незадоволення сміхом, гумористичним настроєм когось іншого [Удов. ФСУМ, II:209].

❖ **Собача вахта** – на флоті – вахта між 2 та 4 годинами [http : // slovnyk.net].

❖ **Собача вірність (відданість)** – надзвичайна вірність, відданість [СУМ, 1978:432].

❖ **Собача кропива** – багаторічна медоносна та лікарська рослина [http : // slovnyk.net].

❖ **Собача петрушка** – однолітня отруйна рослина родини зонтичних, схожа на звичайну петрушку, але з характерним різким запахом [http : // slovnyk.net].

❖ **Собача радість** – дуже дешева ковбаса найнижчої якості [ФСУМ, 1993:726].

❖ **Собача рожа** – багаторічна невелика рослина переважно з рожевими квітками родини мальвових, яка росте у лісостепових та степових районах [СУМ, 1977:598].

❖ **Собача смерть** – ганебна смерть [СУМ, 1978:432].

❖ **Собача упряжка** – нарти, до яких запряжені собаки; засіб пересування у північних народів [http : // slovnyk.net].

❖ **Собача ямка** – заглиблення на передній поверхні тіла верхньої щелепи, де починається м’яз, що піднімає кут рота [http : // slovnyk.net].

❖ **Собачий зуб** – трав'яниста багаторічна рослина родини злакових, звичайно бур'ян; інколи використовується як корм для худоби [http : // slovnyk.net].

❖ **Собачий кліщ** – народна назва пасовищного кліща та лісового кліща; трапляються на собаках та інших свійських і диких тваринах [http : // slovnyk.net].

❖ **Собачий холод** – дуже великий холод [СУМ, 1979:114].

❖ **Собаче мило** – багатолітня трав’яниста рослина родини гвоздикових, корінь якої містить сапонін (речовина, розчин якої дає піну) і використовується у фармацевтичному та текстильному виробництвах [http : // slovnyk.net].

❖ **Собачий нюх** – хто-небудь має здатність легко схоплювати, підмічати, розуміти щось приховане, таємне [ФСУМ, 1993:561].

❖ **Собачий син** – уживається як лайка.

❖ **Собачими очима** *з сл.* д и в и т и с я, п о г л я д а т и – віддано, покірно і т. ін [ФСУМ, 1993:594].

❖ **Соболиний** – темний, густий і шовковистий (про брови) [СУМ, 1978:433].

❖ **Совиний папуга** – те саме, що какапо (птах ряду папуг) [http : // slovnyk.net].

❖ **Соколиний** – дуже пильний, проникливий (про око, очі); який виражає гордість, сміливість, силу (про погляд, очі).

❖ **Соколине полювання** – старовинний княжий вид полювання, на якому приручений сокіл забиває невеликого звіра, птаха та приносить здобич до мисливця-хазяїна [http : // slovnyk.net].

❖ **Соломонова печать** – багаторічна трав'яниста рослина родини лілійних з білими квітами та широкими листками, що використовується в народній медицині при бронхіті, запаленні легень [http : // slovnyk.net].

❖ **Справа як коло батькового воза** – не дуже серйозна справа [Юрч., Івч. ССНП, 146].

❖ **Стареча дуга** – помутніння краю рогівки ока у вигляді серпа або кільця у похилих людей [http : // slovnyk.net].

❖ **Старий як попова собака** – про дуже стару людину [Юрч., Івч. ССНП, 143].

❖ **Стати на Божу дорогу** – померти.

❖ **[Стояти] на божій дорозі** – бути близьким до смерті, в передсмертному стані [ФСУМ, 1993:864].

❖ **Страусова поведінка (політика)** – намагання не втручатися в дійсність, не помічати її.

❖ **Страусове перо звичайне** – лікарська багаторічна папоротева рослина з повзучим кореневищем і великими листками [http : // slovnyk.net].

❖ **Сукин кот** – виражає почуття задоволення, захоплення або обурення [Удов. ФСУМ, I:57].

❖ **Сучий** – уживається у складі лайливих виразів (сучий син, суча дочка, сучі діти).

❖ **Сфінксова загадка** – що-небудь, що не можна вирішити [http : // slovopedia.org.ua].

❖ **Танталові муки** – нестерпні муки, страждання, викликані спогляданням бажаної мети й усвідомленням неможливості досягти її [Удов. ФСУМ, I:303; ФСУМ, 1993:512].

❖ **Телячі ніжності** – надмірна або недоречна сентиментальність у вираженні своїх почуттів [СУМ, 1974:421].

❖ **Тещин язик** – іграшка у вигляді довгої смужки паперу, яка викидається вперед при надуванні, своєю формою нагадуючи цей орган [СУМ, 1979:629].

❖ **Тиць, аж і попів Гриць** – злодій.

❖ **Тіло Христове** – проскури, облатки із прісного білого тіста для причастя.

❖ **Тільки (хіба, лиш) пташиного (пташачого, птичого) молока не вистачає (бракує, немає, нема)** – абсолютно все є (про повний достаток, заможне життя) [ФСУМ, 1993:546; СУМ, 1977:380].

❖ **Томина (Фомина) неділя** – за церковним календарем – перша після Великодня неділя і увесь тиждень [http : // slovnyk.net].

❖ **Торох – у Паньків горох!** – особа чоловічої статі.

❖ **Тремтить як вовчий хвіст** – дуже сильно тремтить від голоду або з переляку [Юрч., Івч. ССНП, 156].

❖ **Тупий як божа биця** – про тупу, нетямущу людину [Юрч., Івч. ССНП, 15].

❖ **Тягається як кобиляча голова** – тиняється без діла [Юрч., Івч. ССНП, 38].

❖ **У бісового (чортового, бісячого) батька** – уживається для вираження незадоволення, роздратування, досади з приводу чого-небудь [ФСУМ, 1993:18].

❖ **У руці божій** – щось не залежить від нас, не підвладне нам, нашій волі, бажанням [ФСУМ, 1993:775].

❖ **Ухватив як панського самовару** – зазнав невдачі [Юрч., Івч. ССНП, 131].

❖ **У (в) чортів (свинячий) голос; У свинячі голоси** – дуже пізно, несвоєчасно, невчасно [Удов. ФСУМ, I:124; ФСУМ, 1993:187; СУМ, 1971:115].

❖ **Ушлий, як Химчин собака** – хто-небудь негарний, некрасивий.

❖ **Фільчина грамота** – документ, що не має юридичної сили; папірець, що нічого незначить [ФСУМ, 1993:194].

❖ **Хай (нехай) Мати Божа милує (боронить) / помилує (оборонить)** – 1. Уживається для вираження категоричного заперечення чого-небудь. 2. Уживається для вираження застереження від чого-небудь, небажання чогось. 3. [ФСУМ, 1993:468] *кого.* Уживається для вираження доброзичливого побажання кому-небудь заступництва, захисту від лиха, напасті і т. ін.

❖ **[Хай (нехай)] мати божа прощає (простить)** – відповідь тому, хто просить прощення за провину [СУМ, 1977:354].

❖ **Хатка (хата, хатина) на курячій (курячих) ніжці (лапці, ніжках)** – маленька вбога хатка; халупа; про оселю, дуже стару, майже розвалену; у казках українського, російського та інших народів – житло баби-яги [Удов. ФСУМ, II:24; ФСУМ, 1993:551].

❖ **Хвіст собачий** – той, хто нічого не важить у суспільстві [ФСУМ, 1993:924].

❖ **Хитрий як Панасова гуска** – про хитру, вигадливу людину [Юрч., Івч. ССНП, 43].

❖ **Хомин чай** – фальш, нещирість, брехня.

❖ **Хорош як бабин Ярош** – поганий, негарний, некрасивий чоловік [Юрч., Івч. ССНП, 170].

❖ **Хороший як Микитина свита навиворіт** – бридкий, негарний, некрасивий чоловік [Юрч., Івч. ССНП, 133].

❖ **Христова невіста (сестра)** – черниця, монахиня [ФСУМ, 1993:539; СУМ, 1974:266; 1979:148].

❖ **Царство боже** – 1. За релігійними уявленнями – місце, де блаженствують праведники після смерті; рай [СУМ, 1979:183]. 2. Страта, смерть [ФСУМ, 1993:938-939].

❖ **Царська свіча (царський скіпетр)** – дворічна висока трав'яниста рослина з ясно-жовтими квітками, відвар яких використовується в медицині [http : // slovnyk.net].

❖ **Цікавий як попове порося** – про занадто цікаву людину [Юрч., Івч. ССНП, 121].

❖ **Читати сивілині книги** – міркувати про майбутнє.

❖ **Чесний як Беркові штани** – брехливий [Юрч., Івч. ССНП, 167].

❖ **Чесний як Панькові штани** – брехливий [Юрч., Івч. ССНП, 167].

❖ **Чоловіча рима** – рима з наголосом на останньому складі вірша [СУМ, 1979:350].

❖ **Чоловічий рід** – 1. Особа чоловічої статі; протилежне жінка. 2. Лексико-граматичні особливості певної групи іменників, які мають свій тип відмінювання [СУМ, 1979:350].

❖ **Чортів пеньок** – уживається як лайка і виражає незадоволення ким-небудь [ФСУМ, 1993:611].

❖ **Чортів (дияволів, вражий, сучий, іродів, гадів) син** – 1. Уживається для вираження незадоволення, обурення ким-небудь. 2. Уживається для вираження доброзичливого, позитивного ставлення до когось або захоплення кимсь [Удов. ФСУМ, I:56; ФСУМ, 1993:805].

❖ **Чортова борода** – спорова безквіткова трав'яниста рослина з великим, дуже розсіченим листям, що росте в тінистих вологих місцях [http : // slovnyk.net].

❖ **Чортова (бісова, іродова, собача) душа** – уживається як лайливий вираз [ФСУМ, 1993:277].

❖ **Чортова тетеря** – зневажливе звертання до кого-небудь ледачого або такого, що нашкодив [Удов. ФСУМ, II:257]; про глуху, ледачу й т. ін. людину [СУМ, 1977:103].

❖ **Чортова шкіра (шкура)** – блискуча тканина, переважно чорного або білого кольору, що відзначається великою міцністю [СУМ, 1979:476].

❖ **Чортове зілля** – 1. Міцне куриво, тютюн [ФСУМ, 1993:335; СУМ, 1979:364]. 2. Міцний алкогольний напій, горілка [ФСУМ, 1993:335; СУМ,

1979:364]. 3. Чаклунське зілля [СУМ, 1979:364]. 4. Уживається як лайка [СУМ, 1979:364].

❖ **Чортове число; Чортова дюжина** – тринадцять [ФСУМ, 1993:948].

❖ **Чортові пальці** – 1. Закам'янілі решткі всередині раковин у викопних головоногих молюсків (белемнітів). 2. Камінні злитки в формі пальців, що утворюються в піску від удару блискавки [СУМ, 1979:365].

❖ **Чортового батька** – 1. Уживається при запереченні чого-небудь, навряд чи. 2. Нічого, зовсім нічого [СУМ, 1979:365].

❖ **Шейлоків фунт м'яса** – тяжкі, несправедливі, нелюдські вимоги.

❖ **Шем'якін суд** – про необ'єктивне, пристрасне, несправедливе ведення судової справи [Удов. ФСУМ, II:259].

❖ **[Ще материне] молоко на губах (коло губів, під вусами) не обсохло (висохло)** *у кого, рідко кому* – хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін [ФСУМ, 1993:503].

❖ **Щипа як кумова сучка по цибулі** – погано, неохоче їсть [Юрч., Івч. ССНП, 149].

❖ **Що божий день (божого дня)** – постійно, весь час, щодня [ФСУМ, 1993:227].

❖ **Щоб світу божого не побачити** – уживається для вираження запевнення в правдивості чого-небудь [ФСУМ, 1993:650].

❖ **Що за вража мати**! – уживається для вираження здивування, досади, незадоволення і т. ін. [ФСУМ, 1993:468].

❖ **Ювеналів бич** – разюча, нищівна критика, сатира [ФСУМ, 1993:28].

❖ **Юдине дерево** – осика.

❖ **Юріїв день** – 1. Свято, зв'язане з приходом весни, з буянням трав, з початком сільськогосподарських робіт. Його відзначали 23 квітня. 2. Все пропало, безвихідь. (У давнину це був час, коли дозволявся перехід феодально залежних селян від одного землевласника до іншого. Звичай був скасований в 1649 році) [Удов. ФСУМ, II:266].

❖ **Юрова собака** – вовк.

❖ **Як агнець божий** – про сумирну, тиху людину [Юрч., Івч. ССНП, 9].

❖ **Як би не був Кирило, не був би свинське рило** – невихований, нечемний чоловік.

❖ **Як [божий] день** *з сл.* я с н о – цілком, абсолютно [ФСУМ, 1993:227].

❖ **Як з телячого (собачого, псього) хвоста сито** – нікудишній, нікчемний, зовсім поганий [Удов. ФСУМ, II:272; ФСУМ, 1993:807; Юрч., Івч. ССНП, 156].

❖ **Як кошечий недогризок** – малий на зріст [Юрч., Івч. ССНП, 100].

❖ **Як мишачий хвіст** – дуже мало [Юрч., Івч. ССНП, 156].

❖ **Як на воловий рик** – дуже далеко [Юрч., Івч. ССНП, 127].

❖ **Як овеча п'ята** – про нерозумну людину [Юрч., Івч. ССНП, 125].

❖ **Якого бісового батька (сина)** – уживається при дієсловах у значенні чому, чого для вираження недоброзичливості, обурення, незадоволення чиїмись діями, вчинками [СУМ, 1970:190; ФСУМ, 1993:19].

❖ **Якої чортової (бісової, вражої) матері** – уживається для вираження обурення, незадоволення діями, намірами кого-небудь і т. ін.; чого, що. *З дієсл.* Чому, через що, з якої причини [ФСУМ, 1993:467].

❖ **Як панську дитину положили (одягли)** – дбайливо поставилися [Юрч., Івч. ССНП, 46].

❖ **Як риб'яче око** – 1. Чистий, вимитий і т. ін. 2. *З сл.* ч и с т и й – дуже, надвичайно [ФСУМ, 1993:586].

❖ **Як сидорову козу** *з сл.* б и т и, л у п и т и, л у п ц ю в а т и, д р а т и, ч и х в о с т и т и – дуже сильно, нещадно, не шкодуючи, жорстоко [Удов. ФСУМ, II:281; ФСУМ, 1993:385; Юрч., Івч. ССНП, 71, 72].

❖ **Як циганська кобила** – про хитру людину [Юрч., Івч. ССНП, 71].

❖ **Ялова голова** – некмітлива, нетямуща людина [ФСУМ, 1993:183].